

НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ • ПОЛІТЕКОНОМІЯ

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

(ПОЛІТЕКОНОМІЯ, МІКРОЕКОНОМІКА, МАКРОЕКОНОМІКА)

Політекономія

УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ФІСКАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»
Серію «На допомогу студенту УДФСУ» засновано 2016 року.

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ
(політекономія, мікроекономіка, макроекономіка)
Політекономія

Навчальний посібник

Ірпінь
2018

УДК 330.1(075.8)

ББК 65.01я73

E45

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету державної фіскальної служби України
(протокол № 17 від 21 грудня 2017)*

Рецензенти:

Мартиненко В. П., д.е.н., професор Національного технічного університету України (Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського);

Лазебник Л. Л., д.е.н., професор Університету ДФС України.

Автори: Мацелюх Н. П., д.е.н., професор; Максименко І. А., к.філос.н., доцент; Теліщук М. М., к.е.н., доцент; Мартиненко В. В., к.е.н., доцент; Старостенко Г. Г., д.е.н., професор; Поснова Тетяна Вікторівна, к.е.н., доцент; Корж М. А., к.е.н., доцент; Ковальчук В. М., к.і.н., доцент; Скорик М. О., к.е.н., доцент; Рябокінь Т. В., ст. викладач; Теліщук М. М.

E45 **Економічна теорія (політекономія, мікроекономіка, макроекономіка). Політекономія** : навчальний посібник / Мацелюх Н. П., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. – Ірпінь : Університет ДФС України, 2018. –270 с. – (Серія «На допомогу студенту УДФСУ», т. 20).

ISBN 978-966-337-473-4

Навчальний посібник підготовлений згідно з вимогами освітньої програми для підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня денної та заочної форми навчання галузей знань: 07 «Управління та адміністрування», 05 «Соціальні та поведінкові науки», 12 «Інформаційні технології», спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування», 073 «Менеджмент», 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність», 051 «Економіка», 056 «Міжнародні економічні відносини», 122 «Комп'ютерні науки та інформаційні технології».

Містить два змістові модулі: «Загальні засади економічного розвитку суспільства» та «Загальні основи ринкової економіки». Кожна тема включає план вивчення теми; логічно-тезовий виклад питань для розгляду на лекції; коментар до питань, які винесені на самостійне опрацювання; термінологічний словник; тести, запитання та завдання для контролю та список рекомендованої літератури.

Буде корисним усім, хто цікавиться економічною теорією.

УДК 330.1(075.8)

ББК 65.01я73

© Мацелюх Н. П., Максименко І. А.,
Теліщук М. М. та ін., 2018

© Університет державної фіскальної
служби України, 2018

ISBN 978-966-337-473-4

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
------------------------	---

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА	9
--	---

Тема 1. Предмет, методи і функції економічної теорії	9
---	---

1.1. Становлення й основні етапи розвитку економічної теорії як науки	9
--	---

<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	14
---	----

1.2. Предмет економічної теорії, економічні категорії та економічні закони.....	17
--	----

<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	22
---	----

1.3. Методи пізнання економічних процесів і явищ та їхня класифікація	25
--	----

1.4. Функції економічної теорії	28
---------------------------------------	----

<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	30
---	----

Самостійна робота (тези)	31
---------------------------------------	----

1.1. Формаційний та цивілізаційний підходи до аналізу суспільних процесів	31
--	----

<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	32
---	----

Запитання та завдання для контролю	33
---	----

Термінологічний словник	34
--------------------------------------	----

Контрольні тестові завдання	36
--	----

Тема 2. Економічні потреби та інтереси – рушійні сили соціально-економічного розвитку	38
--	----

2.1. Економічні потреби: сутність, структура. Ієрархія потреб.....	38
--	----

<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	42
---	----

2.2. Закон зростання потреб і механізм його дії	42
---	----

2.3. Взаємозв'язок потреб, виробництва і споживання	44
---	----

2.4. Економічні інтереси суспільства.....	45
---	----

<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	49
---	----

Самостійна робота (тези)	49
---------------------------------------	----

2.1. Безмежність потреб.....	49
------------------------------	----

2.2. Теорія потреб МакКлелланда, процесуальні теорії мотивації	51
2.3. Єдність і суперечності в системі інтересів суспільства.....	51
2.4. Корисність благ. Величина корисності.....	53
2.5. Закон насичення потреб	54
2.6. Економічні суперечності та шляхи їх розв'язання	55
<i>Запитання та завдання для контролю</i>	57
<i>Термінологічний словник</i>	57
<i>Контрольні тестові завдання</i>	58

Тема 3. Процес суспільного виробництва

та його основні фактори	60
3.1. Продуктивні сили і виробничі відносини. Фази та сфери суспільного виробництва. Суспільне виробництво та його елементи.....	60
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	68
3.2. Суспільний поділ праці та його форми.....	70
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	72
3.3. Основні економічні фактори (ресурси) виробництва, їхня взаємодія	72
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	77
3.4. Результативність виробництва та його показники	80
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	84
<i>Самостійна робота (тези)</i>	85
3.1. Основні напрями підвищення ефективності суспільного виробництва.....	85
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	86
<i>Запитання та завдання для контролю</i>	87
<i>Термінологічний словник</i>	88
<i>Контрольні тестові завдання</i>	90

Тема 4. Економічні системи суспільства.

Сучасні економічні системи	92
4.1. Формаційний та цивілізаційний підходи до процесів суспільного розвитку	92
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	94
4.2. Сутність та структура економічної системи	96

<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	98
4.3. Структура економічних відносин	100
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	102
4.4. Типи економічних систем	102
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	106
Самостійна робота (тези)	109
4.1. Об'єктивні основи й етапи цивілізаційного процесу	109
4.2. Постіндустріальна цивілізація: зміст, риси	112
4.3. Державно-монополістичний капіталізм	114
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	118
4.4. Перехідні економічні системи: зміст, риси, суперечності	119
Запитання та завдання для контролю	122
Термінологічний словник	123
Контрольні тестові завдання	125
Тема 5. Власність в економічній системі	126
5.1. Відносини власності в економічній системі суспільства	127
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	130
5.2. Специфікація прав власності. Теорема Р. Коуза	132
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	137
5.3. Економічний зміст інтелектуальної власності	138
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	139
5.4. Новітні тенденції у розвитку відносин власності	140
Самостійна робота (тези)	143
5.1. Негативні та позитивні екстерналії «провалів ринку»	143
Запитання та завдання для контролю	147
Термінологічний словник	147
Контрольні тестові завдання	148
 ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ	 152
Тема 6. Форми організації суспільного виробництва	152
6.1. Генезис форм організації суспільного виробництва	152
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	154
6.2. Натуральна форма організації суспільного виробництва	155
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	157

6.3. Товарна форма організації суспільного виробництва.....	157
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	159
6.4. Товар і його властивості.....	159
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	162
Самостійна робота (тези)	162
6.1. Величина вартості товару та фактори, що на неї впливають	162
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	165
6.2. Інформація як товар	165
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	168
Запитання та завдання для контролю	169
Термінологічний словник	169
Контрольні тестові завдання	170
Тема 7. Суть та еволюція грошей	172
7.1. Виникнення і розвиток грошових відносин. Суть і функції грошей.....	172
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	177
7.2. Різноманітність форм грошей: товарні, металеві та паперові гроші; кредитні та електронні гроші	179
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	185
7.3. Грошовий обіг та його закони	185
7.4. Теорії грошей. Кількісна теорія грошей. Сучасні теорії грошей.....	189
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	197
Самостійна робота (тези)	198
7.1. Грошові реформи: їхня сутність і спрямування	198
7.2. Історія грошей України	201
Запитання та завдання для контролю	205
Термінологічний словник	206
Контрольні тестові завдання	206
Тема 8. Ринок: його суть, функції та умови формування	208
8.1. Ринок як економічна категорія	208
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	211
8.2. Функції ринку	213

8.3. Класифікація ринків та їхня структура.....	215
8.4. Особливості розвитку ринкової економіки України.....	221
<i>Запитання та завдання для контролю</i>	222
<i>Термінологічний словник</i>	222
<i>Контрольні тестові завдання</i>	223
Тема 9. Економічний механізм функціонування ринку	225
9.1. Основи ринкового механізму	225
9.2. Ринковий механізм і його елементи.....	226
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	228
9.3. Попит і пропонування та їхня взаємодія	230
9.4. Взаємодія попиту і пропозиції та встановлення ринкової рівноваги.....	232
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	237
<i>Запитання та завдання для контролю</i>	238
<i>Термінологічний словник</i>	239
<i>Контрольні тестові завдання</i>	239
Тема 10. Інфраструктура ринку	242
10.1. Інфраструктура ринкової системи: сутність, класифікація та функції	242
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	245
10.2. Фондові й товарні біржі	246
<i>Примітки та ілюстративний матеріал</i>	248
10.3. Банки й фінансово-кредитні посередники	249
10.4. Сутність та структура фінансового ринку	252
<i>Самостійна робота (тези)</i>	254
10.1. Кредитний ринок та його значення для розвитку національної економіки	254
<i>Запитання та завдання для контролю</i>	258
<i>Термінологічний словник</i>	258
<i>Контрольні тестові завдання</i>	259
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	263

ПЕРЕДМОВА

Серед спеціальних наук економічна теорія як самостійна галузь знань посідає особливе місце – вона є загальною основою, методологічною базою всіх економічних наук.

Мета навчальної дисципліни полягає у комплексному вивченні економічних відносин як форми суспільного виробництва, пізнання основ економічного життя суспільства у взаємозв'язку з потребами та інтересами людей, вивчення проблем ефективного використання суспільством обмежених виробничих ресурсів і шляхів досягнення максимальних кінцевих результатів для задоволення людських потреб, що невідпинно зростають.

Завданням навчальної дисципліни є забезпечення ґрунтовної підготовки з економічної теорії як базової дисципліни навчального плану підготовки бакалаврів, глибоке розуміння студентами законів і категорій цієї науки, закономірностей функціонування і розвитку економічних систем, сутності ринкової економіки, способів і методів ефективного використання обмежених економічних ресурсів і проблем, пов'язаних з переходом українського суспільства до соціальної ринкової економіки.

Пропонований навчальний посібник адресований студентам денної та заочної форм навчання, які здобувають перший (бакалаврський) рівень вищої освіти галузей знань: 07 «Управління та адміністрування» спеціальностей 072 «Фінанси, банківська справа та страхування», 073 «Менеджмент»; 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність»; 05 «Соціальні та поведінкові науки» спеціальностей 051 «Економіка, 056 «Міжнародні економічні відносини»; 12 «Інформаційні технології» спеціальності 122 «Комп'ютерні науки та інформаційні технології».

Посібник містить два змістові модулі: перший – «Загальні засади економічного розвитку суспільства», другий – «Загальні основи ринкової економіки». Кожна тема охоплює план вивчення теми; логічно-тезовий виклад питань для розгляду на лекції; коментар до питань, які винесені на самостійне опрацювання; термінологічний словник; тести, запитання та завдання для контролю.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Тема 1. Предмет, методи і функції економічної теорії

План

1.1. Становлення й основні етапи розвитку економічної теорії як науки.

1.2. Предмет економічної теорії, економічні категорії та економічні закони.

1.3. Методи пізнання економічних процесів і явищ та їхня класифікація.

1.4. Функції економічної теорії.

Самостійна робота (тези)

1.1. Формаційний та цивілізаційний підходи до аналізу суспільних процесів.

1.1. Становлення й основні етапи розвитку економічної теорії як науки

Економіка – найважливіша сфера суспільного життя, в якій на основі використання різноманітних ресурсів здійснюється виробництво, розподіл, обмін та споживання продуктів людської діяльності, формується і постійно розвивається економічна система.

Економіка – це система економічних наук, яких налічується близько 50 (економіка промисловості, економіка сільського господарства, економіка праці, економіка будівництва, економіка освіти тощо). А економічна теорія являє собою теоретичну основу цих наук.

Економіка – це також сукупність різних галузей та сфер суспільного виробництва, в яких створюються матеріальні і нематеріальні блага. Статистика налічує понад 400 галузей суспільного виробництва.

Зміст науки багатоаспектний, об'єктом її є економіка на мікро-, макро- і глобальному рівнях.

Багатоаспектність економічної теорії зумовлює різноманітність підходів вивчення економічного життя суспільства.

Американський професор, лауреат Нобелівської премії Поль-Ентоні Самуельсон [2] визначає, що в центрі уваги економічної теорії повинні бути проблеми, які стосуються всіх без винятку. Йдеться про особисті і сімейні проблеми, питання політичного характеру, торгово-промислового підприємництва, народонаселення, проблеми ефективності економічної системи, особливості різних систем господарювання та ін.

Слово «економія» є заголовком відомого твору Ксенофонта, в якому у формі діалогу висвітлюються правила ведення домашнього господарства і землеробства. Такий зміст (наука про домашнє господарство, землеробство і домоводство) це слово зберігало протягом століть.

Такий же зміст у слово «економія» і похідне від нього «економіка» вкладав і Аристотель. Він вперше проаналізував економічні явища рабовласницького ладу Стародавньої Греції і став, по суті, першим вченим-економістом. Аристотель був прихильником натурального рабовласницького господарства з дрібною торгівлею. Та оскільки в Стародавній Греції існувало товарне виробництво, він досліджував товарно-грошові відносини і здійснив це найґрунтовніше серед античних мислителів. Аристотель розрізняв простий товарний обіг від обігу грошей, рух грошей як засобу обігу та їх рух як грошового капіталу. Вперше у світовій літературі він помітив відмінності між споживною вартістю і вартістю товару.

Наступним найбільш відомим періодом розвитку економічної думки стає епоха феодалізму. Вчення про справедливую ціну Ф. Аквінського [1].

Економічна наука як система знань про сутність економічних процесів та явищ почала складатися лише в XVI–XVII ст., коли ринкове господарство набувало загального характеру.

Визначають такі основні етапи та напрями розвитку економічної науки:

Перший етап: XVI ст. – середина XVII ст. – виникає перша економічна школа – меркантилізм. Прибічники цієї школи основним джерелом багатства вважали сферу обігу, торгівлю, а саме багатство ототожнювали з накопиченням грошей (золотих і срібних). Погляди представників цієї школи відображали інтереси торгової буржуазії в період первісного нагромадження капіталу. Представники: А. Монкретьєн, Т. Манн, Дж. Стюарт.

Другий етап: друга половина XVII ст. – XVIII ст. – виникає школа фізіократів. На відміну від меркантилістів, перенесли акцент дослідження безпосередньо на природу і виробництво. Але джерелом багатства вважали тільки працю у сільськогосподарському виробництві. Вважали, що промисловість, транспорт і торгівля – безплідні сфери, а праця людей у цих сферах лише покриває витрати на їхнє існування і не прибуткова для суспільства. Представники: Ф. Кене, А. Тюрго, В. Мірабо, П. Мерсьє.

Третій етап: середина XVII ст. – початок XIX ст. – виникла одночасно з розвитком капіталізму класична політична економія.

Її засновники У. Петті, А. Сміт [3], Д. Рікардо зосереджують увагу на аналізі економічних явищ і закономірностей розвитку всіх сфер виробництва, прагнуть розкрити економічну природу багатства, капіталу, доходів, кредиту, обігу, механізму конкуренції. Саме вони започатковують трудову теорію вартості, ринок розглядають як саморегульовану систему.

Класичну політичну економію завершили Ж. Сімонді та Ж. Б. Сей.

Четвертий етап: середина XIX ст. – перша половина XX ст. – виникає марксизм. Засновники цього напрямку К. Маркс [4] і Ф. Енгельс, спираючись на дослідження класичної політичної економії, аналізують систему законів капіталістичного суспільства з позицій інтересів робітничого класу.

Продовжуючи дослідження трудової теорії вартості, зробили аналіз розвитку форм вартості, запропонували свої концепції додаткової вартості, грошей, продуктивності праці, відтворення, економічних криз, земельної ренти.

Надзвичайно чітко Маркс сформулював предмет свого дослідження в «Капіталі»: «Це – капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва й обміну». При цьому Маркс добре розумів, що сфера обміну й обігу являє собою сферу вільної поведінки людини, як він говорив, сферу волі, рівності, братерства і бентама. Що стосується сфери виробництва, то вона представлена в Маркса послідовними процесами, що диктують людям необхідність дії. Простежимо цю відмінність: якщо сфера обігу у відомому змісті є сферою волі (що існує в межах обсягу гаманця), то сфера виробництва являє собою сферу обмежень індивідуальної волі об'єктивними обставинами. Тут людські дії підпорядковані меті виробництва, природним властивостям використовуваних у виробництві речей і природних процесів. При цьому спосіб виробництва – явище історичного характеру. Кожний спосіб виробництва виникав через певні історичні передумови і замінювався іншими завдяки тим передумовам, що він створював власним розвитком.

Центральне місце у всій економічній системі марксизму займає праця. І всі економічні форми, розглянуті Марксом: товар, капітал, фабрика, прибуток, рента тощо, – містять у собі працю як субстанцію і специфічну економічну форму.

П'ятий етап: друга половина XIX ст. – XX ст. – одночасно з марксизмом на основі класичної політичної економії виник новий напрям – маржиналізм – теорія, яка пояснює економічні процеси і явища на підставі універсальної концепції використання граничних величин. Дослідження маржиналістів ґрунтуються на таких категоріях, як «гранична корисність», «гранична продуктивність», «граничні витрати» та ін.

Маржиналізм використовує кількісний аналіз, економіко-математичні методи і моделі, в основі яких лежать суб'єктивно-психологічні оцінки економічних дій індивіда.

Представники маржиналізму – К. Менгер, Ф. Візер, У. Джевонс, Л. Вальрас, А. Маршалл. Слід зазначити, що в Росії в той час склалася своя школа маржиналізму, представниками якої були М. Туган-Барановський, Є. Є. Слуцький, М. М. Ковалевський, О. Д. Білімович, Р. М. Орженецький.

Шостий етап: друга половина XX ст. – початок XXI ст. – це сучасна західна економічна теорія, яка охоплює різні школи, які можна згрупувати у такі чотири основні напрями: неокласицизм, кейнсіанство, інституціоналізм, неокласичний синтез.

Неокласицизм. Заперечує необхідність втручання держави в економіку, розглядає ринок як саморегульовану економічну систему, здатну самостійно встановити необхідну рівновагу між сукупним попитом та сукупною пропозицією. Засновники теорії – А. Маршалл і А. Пігу. Послідовники – Л. Мізес, Ф. Хайєк, М. Фрідмен, А. Лаффер, Дж. Гілдер, Ф. Кейган та ін.

Неокласичний напрям охоплює багато різних концепцій і шкіл: монетаризм, теорію суспільного вибору, теорію реальних очікувань тощо.

Особливою популярністю користується концепція монетаризму, визнаним теоретиком якої є американський економіст Мілтон Фрідмен. Прихильники монетаризму: Ф. Найт, Дж. Стиглер, Ф. Кейган, А. Голдмен.

Монетаризм – теорія, яка приписує грошовій масі, що перебуває в обігу, роль визначального фактора у формуванні економічної кон'юнктури розвитку виробництва і зміні обсягів валового національного продукту (ВНП). За правилом монетаризму, приріст грошової маси (монетарної бази) має бути скоординований з темпами зростання товарної маси, динамікою цін і швидкістю обертання грошей.

Кейнсіанство – одна з провідних сучасних теорій, яка обґрунтовує необхідність активного втручання держави в регулювання ринкової економіки шляхом стимулювання попиту й інвестицій через проведення певної кредитно-бюджетної політики. Засновником теорії є видатний англійський економіст Дж. М. Кейнс.

Прихильники і послідовники Кейнса (Дж. Робінсон, П. Сраффа та ін.) виступають за активну участь держави у структурній перебудові економіки, визнають за необхідне запровадження антикризового та антициклічного регулювання, перерозподілу доходів, збільшення соціальних виплат.

Інституціоналізм – інституціонально-соціологічний напрям, представниками якого є Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. Мітчелл, Дж. Гелбрейт, Я. Тінберген, Г. Мюрдаль та ін., розглядають економіку як систему, в якій відносини між господарюючими суб'єктами складаються під впливом як економічних, так і політичних, соціологічних і соціально-психологічних факторів. Об'єктами вивчення для них є «інститути», під якими вони розуміють державу, корпорації, профспілки, а також правові, морально-етичні норми, звичаї, інстинкти та ін.

Неокласичний синтез – узагальнююча концепція, представники якої (Д. Хікс, Дж. Б'юкенен, П. Самуельсон та ін.) обґрунтовують принцип поєднання ринкового і державного регулювання економічних процесів, наголошують на необхідності руху до змішаної економіки. Дотримуються принципу раціонального синтезу неокласичного і кейнсіанського напрямку економічної теорії.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Відомий американський економіст Поль-Ентоні Самуельсон (нар. 1915), якому за підручник «Економікс» присуджено Нобелівську премію, наголошує, що економікс, або політична економія, як її традиційно називають, пройшла багато етапів розвитку.

Визначаючи предмет свого дослідження, Самуельсон стверджував, що економікс – наука, що вивчає:

- 1) як люди здійснюють організацію виробництва і споживання;
- 2) дії, які охоплюють обмінні операції між людьми;
- 3) як люди роблять вибір, щоб використати рідкісні ресурси для виробництва різних товарів та їхнього розподілу;
- 4) ділове життя людей;
- 5) шляхи удосконалення суспільства;
- 6) економічні системи.

Він запропонував таке узагальнююче визначення предмета економікс: «Це наука, що вивчає, як люди і суспільство здійснюють кінцевий вибір рідкісних ресурсів, щоб виробляти різні товари і розподіляти їх для споживання».

2. Учення про «справедливу ціну» Фоми Аквінського (1225–1274 рр.).

3. В історії економічної думки англійський економіст Адам Сміт (1723–1790 рр.) займає особливе місце. Він є творцем економічної науки. У праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» започаткував систематизований виклад політичної економії. Він досліджує «людину економічну», не ізолюючи її від інших аспектів людського буття. А. Сміт ствердно називає першоджерелом багатства працю. На його думку, основним фактором зростання багатства та «загального добробуту» є поділ праці, який веде до збільшення продуктивності життєдіяльності людини. Поділ праці та обмін передбачають наявність знаряддя обміну. Таким знаряддям є гроші. Гроші мають товарну природу і виконують важливу функцію як засобу обігу. Щодо поняття вартості, то воно розглядається як «цінність». Цінність має подвійне значення і корисність та можливість придбання інших предметів. Корисність є «цінністю у споживанні», а можливість придбання – «цінністю в обміні». Цілісною субстанцією первинних доходів є праця, уречевлена в товарах, які одержують через обмін. Основними факторами та причинами відхилення ринкової ціни (за якою продається товар) від природної (грошового виміру цінностей) є попит та пропозиція. За умови природного стану (вільної конкуренції) вони зумовлюють тяжіння руху товарних потоків до стану ринкової рівноваги. Стержнем економічних поглядів А. Сміта є потреба та важливість нагромадження капіталу. Капітал – це рушійна сила економічного процесу, запас продукції (не використаний для споживання), що дає прибуток. Уперше капітал було поділено на основний (знаряддя праці, продуктивні сили) та оборотний (гроші, сировина, готова продукція). За А. Смітом, податки – «необхідне зло».

4. Так, здійснений Марксом аналіз промислової революції і переходу від мануфактури до фабричного виробництва дав підставу відомому американському економісту П. Друкеру говорити, що ніхто з економістів не розбирався в ролі технології в економічному розвитку суспільства так глибоко, як Маркс. Хоча насправді технологія як найважливіший елемент економічної системи і бази інституціональної структури ґрунтовно досліджувалася в інституціоналізмі – від Веблена до його сучасних представників. Це

надає підставу очікувати досить цікавих наукових результатів від об'єднання поглядів інституціоналізму і марксизму. Яким би не було квітчасте коло марксистів, на Заході марксизм вважається вагомим науковим напрямом. З ним продовжують сперечатися – іноді по-вебленовські за «гедонізм», але частіше за прихильність класовій боротьбі і соціалістичним ідеям. Насправді в безпосередньому вигляді останні представлені лише у невеликих фрагментах «Капіталу» (у 7 параграфі 24 гл. 1 т., у деяких зауваженнях 2 т., де йдеться про можливість суспільної бухгалтерії, а також в останній незакінченій главі 3 т., присвяченій класам).

5.

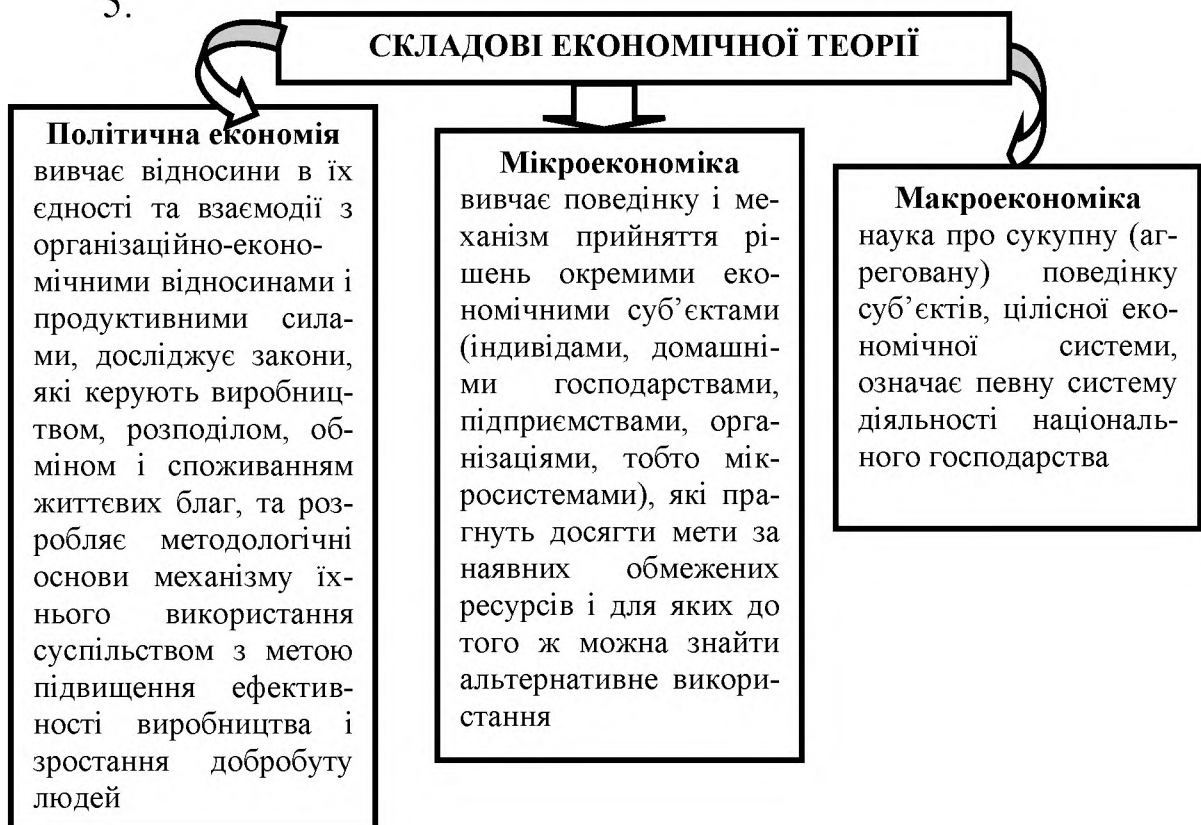

Рис. 1.1. Складові економічної теорії

1.2. Предмет економічної теорії, економічні категорії та економічні закони

У підручнику «Економіка» П. Самуельсон надає п'ять визначень предмета економічної теорії. А в посібнику «Основи економічної теорії» автори Степан Дзюбик та Ольга Ривак наводять 13 визначень предмета цієї науки різних авторів. Наявність багатьох визначень предмета економічної теорії пояснюється багатогранністю

економічного життя суспільства, а економічна теорія повинна дати відповідь на важливі проблеми, які постають перед суспільством і наукою та хвилюють людей будь-якої країни.

Разом з тим предмет курсу економічної теорії, як і будь-якої іншої науки, повинен мати чітке визначення. Тому, аналізуючи різні підходи щодо визначення предмета економічної теорії, можна навести таку його коротку характеристику: «Економічна теорія – це наука, що досліджує поведінку людей у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг в умовах обмежених ресурсів».

Економічна теорія – це суспільна наука, яка вивчає закони розвитку економічних систем, діяльність економічних суб'єктів, спрямовану на ефективне господарювання в умовах обмежених ресурсів, з метою задоволення своїх безмежних потреб.

Економічна теорія в широкому розумінні включає такі розділи: основи економічної теорії (політекономія), мікроекономіка, макроекономіка, мегаекономіка.

Основи економічної теорії (політекономія) – це фундаментальна, методологічна частина економічної науки, яка розкриває сутність економічних категорій, законів та закономірностей функціонування і розвитку економічних систем у різні історичні епохи.

Мікроекономіка вивчає поведінку економічних суб'єктів первинної ланки: домогосподарства, підприємства, фірми. Вона аналізує ціни окремих товарів, витрати на їхнє виробництво, прибуток, заробітну плату, попит і пропозицію на товари та ін.

Макроекономіка вивчає закономірності функціонування господарства в цілому, тобто на рівні національної економіки. Об'єктом її дослідження є валовий національний продукт, національний дохід, національне багатство, рівень життя населення, проблеми безробіття, інфляція та її причини, грошовий обіг, рух процента, податкова політика, кредитно-банківська система тощо, світова економіка в цілому.

Економічна теорія, залежно від функціональної мети, поділяється на *позитивну та нормативну економічну теорію*.

Позитивна економічна теорія ставить за мету всебічне пізнання економічних процесів та явищ, розкриває їхні взаємозв'язки та

взаємозалежність, які зумовлюються реальною дійсністю. Вона відповідає на запитання, які вони є.

Нормативна економічна теорія з'ясовує об'єктивні процеси, надає їм оцінку, робить висновки та розробляє рекомендації щодо вдосконалення економічної системи, переходу її на вищий ступінь розвитку. Вона відповідає на запитання, як повинно бути.

Економічна теорія, пізнаючи об'єктивну економічну реальність, відкриває і формулює економічні категорії, закони, закономірності і принципи.

Економічна теорія, пізнаючи об'єктивну економічну реальність, формулює економічні поняття. Будь-які поняття людської свідомості, а також наукові поняття утворюються в процесі абстрагування, яке дозволяє одночасно і відволіктися від несуттєвого, другорядного, і узагальнити, тобто відобразити суттєві властивості. Таким чином, утворюються і поняття економічної теорії, такі як «товар», «гроші», «дохід», «заробітна плата», «прибуток». Узагальнюючим (більш широким) до цих понять є поняття «капітал». Ці поняття називають економічними категоріями, тобто це логічні форми, які відображають найбільш загальні і суттєві аспекти економічного життя суспільства.

Сутність економічних категорій визначається такими критеріями:

- відображають не природні властивості речей і предметів, а характерну властивість певної системи (елемента, ланки) економічних відносин людей;

- мають об'єктивний характер, оскільки відбивають об'єктивну дійсність;

- мають історичний характер, оскільки значна частина категорій економічної теорії на певному етапі розвитку суспільного виробництва відмирає [1].

Отже, економічні категорії – це результат застосування методу абстрагування в процесі вивчення явищ економічної сфери. Без цих понять або категорій практично неможливе існування економічної теорії як науки [2]. Категорії складають логічний «кістяк» (каркас) економічної теорії.

У підручниках, навчальних посібниках знаходимо їхні різні визначення, які подані в таблиці [3]. Система економічних категорій не хаотична, а субординована, у ній кожна наступна категорія підпорядкована попередній, виводиться з останньої, є її розгортанням, а вся система загалом визначається вихідною категорією історично конкретного суспільного способу виробництва, яка, у свою чергу, зумовлює його основну та похідні категорії [4].

Наприклад, вихідною категорією капіталістичного способу виробництва є «товар», а основною – «капітал». Субординація категорій у їхній системі зумовлена об'єктивним взаємозв'язком структурних елементів, властивим історично конкретній системі виробничих відносин. Крім того, система економічних категорій суспільного способу виробництва, який продовжує свій розвиток, «надбудовується» новими категоріями відповідно до процесу розвитку його виробничих відносин. Це можна проілюструвати появою категорії «лізинг» (довготермінова оренда машин, устаткування тощо з можливістю їхнього наступного викупу орендарем за заздалегідь обумовленою ціною), яка відображає особливості об'єктів, суб'єктів і форм сучасних орендних відносин. Тобто збагачення системи економічних категорій зумовлюється об'єктивною логікою розвитку виробничих відносин, їхніх окремих сфер і структурних елементів [4].

Обґрунтування економічних категорій є першим кроком на шляху теоретичного пізнання системи економічних явищ і процесів. Наступний крок у цьому напрямі – пізнання внутрішніх зв'язків між її елементами, тобто з'ясування економічних законів функціонування та розвитку економічної системи суспільства.

Економічні закони виражають внутрішні, суттєві, постійні причиново-наслідкові (детерміновані) зв'язки між економічними явищами і процесами [5].

Якщо економічні категорії відображають *сутність економічних явищ*, то економічні закони – внутрішньо необхідний *взаємозв'язок між певними структурними елементами економічної системи та кількома однопорядковими економічними явищами і процесами*.

Економічні закони у своїй сукупності створюють систему економічних законів, яка включає в себе всезагальні, загальні, специфічні і стадійні [6].

Економічні закони і закони природи мають як загальні властивості (об'єктивний характер, тобто не залежать від волі і свідомості людей), так і відмінності. Закони природи: можуть діяти поза людським суспільством (наприклад, закон всесвітнього тяжіння); діють довічно і завжди; відкриття та використання відбуваються досить спокійно, не виключаючи суттєвих соціально-економічних суперечностей. Економічні закони є законами економічної діяльності людей і поза нею не існують; мають історично минулий характер; відкриттю та використанню їх людиною протидіють сили суспільства, що сходять з історичної арени [2, с. 36]. Економічні закони реалізуються не так чітко, як закони природи, а виступають як панівні тенденції економічного розвитку суспільства, як основний напрям цього розвитку. Яким він буде, залежить від механізму використання економічних законів, характеру їхніх дій [7].

Економічна діяльність людей є і процесом дії, і процесом використання економічних законів. *Хоч економічні закони незалежні від свідомості, проте їхня дія завжди опосередковується свідомою діяльністю людей – способами та методами використання властивостей економічних законів.*

Передумовою свідомого використання економічних законів є теоретичне пізнання їхньої сутності, змісту, форм вияву, конкретних умов дії в конкретний період розвитку суспільства, розкриття взаємозв'язку між окремими економічними законами як елементами системи економічних законів [8].

Свідоме використання економічних законів передбачає суспільну діяльність щодо організації та управління економічними, соціальними процесами [9]. Через створення відповідних організаційних і управлінських структур, використання певних форм та інструментів управління господарськими процесами відбувається реалізація економічної політики, тобто узгодження практичних дій держави і господарюючих суб'єктів з економічними законами суспільства.

Економічні закони відбивають найсуттєвіші, стійкі, такі, що постійно повторюються, причиново-наслідкові взаємозв'язки і взаємозалежності економічних процесів і явищ. Закони втілюють сутність економічних відносин.

Економічні закони, як і закони природи, мають об'єктивний характер, але істотно відрізняються від законів природи, бо виникають, розвиваються й функціонують лише в процесі економічної діяльності людей: у виробництві, розподілі, обміні й споживанні. Крім того, економічні закони, на відміну від законів природи, не вічні, і більшість із них діє впродовж існування одного або кількох суспільних способів виробництва.

Економічні закономірності – теоретичні узагальнення, що містять певні допущення, усереднення, які відображають загальні тенденції розвитку економічної системи. Як і економічні закони, вони також віддзеркалюють взаємозв'язки економічних явищ, але менш стійкі і мають менш обов'язковий характер.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Політична економія : навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Беляєв та ін.; за ред. д-ра екон. наук, проф. К. Т. Кривенка. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 12.

2. Білецька Л. В. Економічна теорія. Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка : навчальний посібник / Л. В. Білецька, О. В. Білецький, В. І. Савич. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – С. 34–35.

3. Визначення поняття «економічні категорії» в підручниках, навчальних посібниках вітчизняних авторів.

4. Політична економія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К. : Академвидав, 2004. – С. 29–30.

Так, економічну систему товарного виробництва, ринкової економіки відображає система категорій: «суспільний поділ праці», «приватна власність», «товар», «вартість», «гроші», «ціна», «попит», «пропозиція», «конкуренція» тощо; специфіку капіталістичної форми товарного виробництва: «товар», «робоча сила»

«наймана праця», «капітал», «додаткова вартість», «норма додаткової вартості», «постійний капітал», «змінний капітал» тощо.

5. Беляєв О. О. Політична економія : навч. посібник / О. О. Беляєв, А. С. Бебело. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 16.

6. У таблиці подано систему економічних законів (Економічна теорія. Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання-Прес, 2001. – С. 35).

Таблиця 1.1

Визначення	Джерело
Економічні категорії – це абстрактні, логічні, теоретичні поняття, які в узагальненому вигляді виражають суттєві властивості економічних явищ і процесів	Економічна теорія. Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. К. : Знання-Прес, 2001. С. 34
Економічні категорії – теоретичне вираження, мислені форми економічних відносин у взаємодії з розвитком продуктивних сил, економічних явищ і процесів, які реально існують	Мочерний С. В. Політична економія : навч. посіб. К. : Знання-прес, 2002. С. 39
Економічні категорії (поняття) – теоретичне, мислене вираження певних структурних елементів виробничих відносин, економічних явищ, процесів та їх форм	Політична економія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. К. : Академвидав, 2004. С. 29
Економічна категорія – це наукове поняття, яке характеризує окремі сторони економічного явища	Політична економія : навч. посібник / К. Т. Кривенко, В. С. Савчук, О. О. Беляєв та ін.; за ред. д.е.н., проф. К. Т. Кривенка. К. : КНЕУ, 2001. С. 12
Економічні категорії – це теоретичні поняття, абстракції, що відображають реально існуючі економічні відносини	Беляєв О. О., Бебело А. С. Політична економія : навч. посібник. К. : КНЕУ, 2001. С. 16

Система економічних законів

Типи економічних законів	Основні ознаки
Всезагальні	Функціонують у всіх економічних системах (закон зростання продуктивності праці, закон зростання потреб та ін.)
Загальні	Функціонують у кількох економічних системах, де існують для них відповідні економічні умови (закони ринкової економіки)
Специфічні	Функціонують лише у межах однієї економічної системи (так звана ламана крива попиту в умовах олігополії)
Стадійні	Функціонують на окремих стадіях цієї економічної системи (становлення, зрілості чи занепаду)

7. Політична економія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К. : Академвидав, 2004. – С. 29.

8. Формами пізнання та використання економічних законів є: *емпірична*, коли люди, не знаючи сутності економічних законів, використовують їх несвідомо, інтуїтивно у своїй практичній діяльності; *наукова*, коли люди, пізнавши і розкривши сутність економічних законів, використовують їх свідомо, а отже, більш ефективно у своїй економічній діяльності (Економічна теорія. Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. К. : Знання-Прес, 2001. С. 36).

9. Використання законів здійснюється на *науково-теоретичному*: на основі результатів наукового аналізу економічних процесів та явищ відкриваються і формулюються економічні закони, надається тлумачення їх і створюються концепції розвитку економіки; *державно-управлінському*: державна влада, спираючись на закони економічної теорії і провідні концепції, розробляє відповідні правові закони та положення, визначає програми економічного розвитку та форми і засоби виконання їх; *господарсько-практичному*: використання економічних законів у практиці господарювання економічних суб'єктів (Економічна теорія. Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. К. : Знання-Прес, 2001. С. 37).

10. Визначення предмета політичної економії основними школами.

Таблиця 1.3

Автори	Визначення предмета політичної економії
Меркантилізм – перша школа економічної теорії	Джерело багатства суспільства – у сфері обігу, у вигляді грошей (золота)
Фізіократи	Джерело суспільного багатства – сільськогосподарське виробництво, землеробство. «Гроші – не багатство, якого люди потребують для задоволення своїх потреб. Лише блага, необхідні для життя і для щорічного відтворення самих цих благ, є такими, володіння якими необхідно прагнути»
Класична школа	Матеріальне виробництво – основа життя суспільства, джерело національного багатства. Предмет дослідження – зростання багатства суспільства
Марксистська політична економія	Предмет дослідження – система виробничих відносин. Щоб збільшувати національне багатство, потрібно розвивати й удосконалювати виробничі відносини (перш за все, форми власності на засоби виробництва), підвищувати освітній і культурний рівень працівників, створювати сприятливі умови для реалізації економічних інтересів працюючих, активно стимулювати трудову діяльність
Неокласична (посткласична) теорія	Ефективне використання обмежених і рідкісних ресурсів з метою досягнення максимального задоволення матеріальних потреб людини
Інституціональна теорія	Предметом є інститути, які мають місце в економіці, соціальній сфері, сфері права, релігії тощо

1.3. Методи пізнання економічних процесів і явищ та їхня класифікація

Багатоманітність економічних явищ і процесів вимагає певних методів (засобів) їхнього пізнання. Економічна теорія має такі методи пізнання:

1) філософські та загальнонаукові принципи (розвиток, саморух, взаємодія, аналіз, синтез);

2) закони діалектики (єдність і боротьба протилежностей, закон заперечення);

3) категорії діалектики (кількість і якість, сутність і явище, зміст і форма);

4) закони і категорії економічної теорії (закон вартості, грошового обігу тощо; категорії – вартість, гроші, прибуток та інші).

Особливу увагу має метод абстракції, який означає відмову від поверхневих, несуттєвих сторін явища з метою розпізнання його внутрішніх, суттєвих зв'язків.

Таким чином, метод економічної теорії – *це шлях пізнання економічної системи, її основних підсистем, їх взаємодії та мисленого відтворення цієї взаємодії або – це сукупність прийомів, засобів і принципів, за допомогою яких досліджують категорії і функціонування та розвиток економічних систем.*

Основними способами вивчення економічної теорії є:

1. *Індукція* – вивчення явищ, при яких роздуми йдуть від одиничного до загального.

2. *Дедукція* – вивчення явищ, при яких роздуми йдуть від загального до одиничного.

3. *Аналіз* – розчленування явищ на окремі частини з метою вивчення їх окремо.

4. *Синтез* – поєднання елементів в єдине ціле з метою вивчення їх разом.

5. *Логіка* – теоретичне відображення реальності у відповідних категоріях і законах.

6. *Історизм* – вивчення явищ і процесів у тій послідовності, в якій вони змінюють одне одного.

7. *Діалектика* – вивчення явищ і процесів у русі і розвитку.

Економічна теорія використовує широкий спектр прийомів і способів дослідження свого предмета, які й визначають зміст її методу.

Економічна теорія застосовує як *загальнонаукові, так і специфічні* для цієї науки методи пізнання економічних явищ і процесів.

Загальнонаукові методи

Діалектика як метод – загальний для всіх наук метод пізнання, у тому числі і для економічної теорії. Він базується на

використанні законів і принципів філософії, сутність яких полягає у пізнанні економічних явищ і процесів у їхньому зв'язку та взаємозалежності, у стані безперервного розвитку.

Наукова абстракція як метод полягає в поглибленому пізнанні реальних економічних процесів шляхом виокремлення основних, найсуттєвіших ознак сторін певного явища, очищених (абстрагованих) від усього випадкового, неістотного.

Результатами застосування методу наукової абстракції є формування понять, економічних категорій, виявлення і створення законів.

Аналіз і синтез як метод дослідження застосовується в єдності двох його складових.

При аналізі об'єкт дослідження розкладається на складові, кожна з яких вивчається окремо; при синтезі відбувається об'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле з урахуванням взаємозв'язків між ними.

Індукція і дедукція. Індукція – це метод пізнання від окремого до загального, від знання нижчого ступеня до знання вищого ступеня. Дедукція – метод пізнання від загального до одиничного. Метод індукції і дедукції забезпечує діалектичний зв'язок одиничного, особливого і всезагального.

Історичний і логічний методи використовуються в економічній теорії для дослідження економічних процесів у єдності. Історичний метод вивчає ці процеси у тій історичній послідовності, в якій вони виникали, розвивалися і змінювалися один за одним у житті. Логічний метод досліджує економічні процеси в їхній логічній послідовності, прямуючи від простого до складного, звільняючись при цьому від історичних випадковостей, зигзагів і подробиць, не властивих цьому процесу.

Специфічні методи дослідження

Математичні методи та економічне моделювання – це формалізований опис економічних процесів і явищ (за допомогою математики й економетрики), структура якого абстрактно відтворює реальну картину економічного життя.

Економічний експеримент – штучне відтворення економічних процесів і явищ з метою вивчення їх за оптимально сприятливих умов та подальшого практичного впровадження.

1.4. Функції економічної теорії

У процесі становлення і розвитку економічної теорії як науки були сформовані і її основні функції:

- пізнавальна;
- методологічна;
- практична;
- прогностична;
- виховна.

Пізнавальна функція – полягає в тому, щоб розкрити суть економічних законів, категорій та форм їх вияву, притаманні їм внутрішні суперечності, механізм їхньої дії. Тільки на основі всебічної реалізації цієї функції може бути виконана практична функція економічної теорії. Пізнавальна функція є методологічною основою для інших економічних дисциплін.

Реалізується через дослідження сутності у процесі становлення і розвитку економічної теорії як науки, економічних процесів і явищ. Розкриваючи і формулюючи економічні категорії і закони, економічна теорія тим самим збагачує знання людей, примножує інтелектуальний потенціал суспільства, розширює науковий світогляд, сприяє науковому передбаченню економічного розвитку.

Методологічна функція полягає в тому, що економічна теорія виступає методологічною базою для цілої системи економічних, оскільки наука розкриває основоположні базові поняття, економічні закони, категорії, принципи господарювання, які реалізуються в усіх галузях і сферах людської діяльності.

Економічна політика – це цілісна система заходів держави, спрямованих на розвиток національної економіки в інтересах усіх соціальних потреб суспільства. Вона має визначати оптимальні варіанти вирішення економічних проблем.

Практична функція – полягає в тому, щоб:

а) всебічно обґрунтувати необхідність і шляхи впровадження прогресивних форм власності, які найбільше відповідають інтересам людини, колективу, суспільства;

б) розробити наукові основи управління народним господарством, з'ясувати шляхи оптимального поєднання ринкових важелів регулювання економіки з державним регулюванням за допомогою економічних та адміністративних методів;

в) дослідити найраціональніші шляхи впровадження досягнень науково-технічної революції у виробництво;

г) вивчити досвід розвинених країн світу з метою його впровадження в тих історичних умовах, що склалися в Україні;

д) з'ясувати основні шляхи підвищення ефективності виробництва і на цій основі – піднесення добробуту населення.

Між економічною теорією і практикою існує тісний взаємозв'язок.

Практика формує замовлення на теоретичні дослідження, надає матеріал для наукового аналізу та виносить остаточну оцінку життєвості будь-якої теорії.

Практика – критерій істинності економічних знань.

Прогностична функція економічної теорії виявляється у розробці наукових основ передбачення перспектив соціально-економічного розвитку в майбутньому. По суті, вона зводиться до розробки прогнозів довгострокових програм розвитку суспільного виробництва з урахуванням майбутніх ресурсів та можливих кінцевих результатів.

Виховна функція – полягає у формуванні в громадян економічної культури, логіки сучасного економічного мислення, які забезпечують цілісне уявлення про функціонування економіки на національному загальносвітовому рівнях і надають їм можливість виробити грамотну господарську поведінку в умовах ринкової системи.

Економічна теорія покликана *виробляти новий тип економічного мислення і, таким чином, формувати сучасний світогляд людини.*

Економічне мислення – це сукупність поглядів, уявлень та суджень людини про реальну економічну дійсність, які визначають її господарську поведінку.

Примітки та ілюстративний матеріал

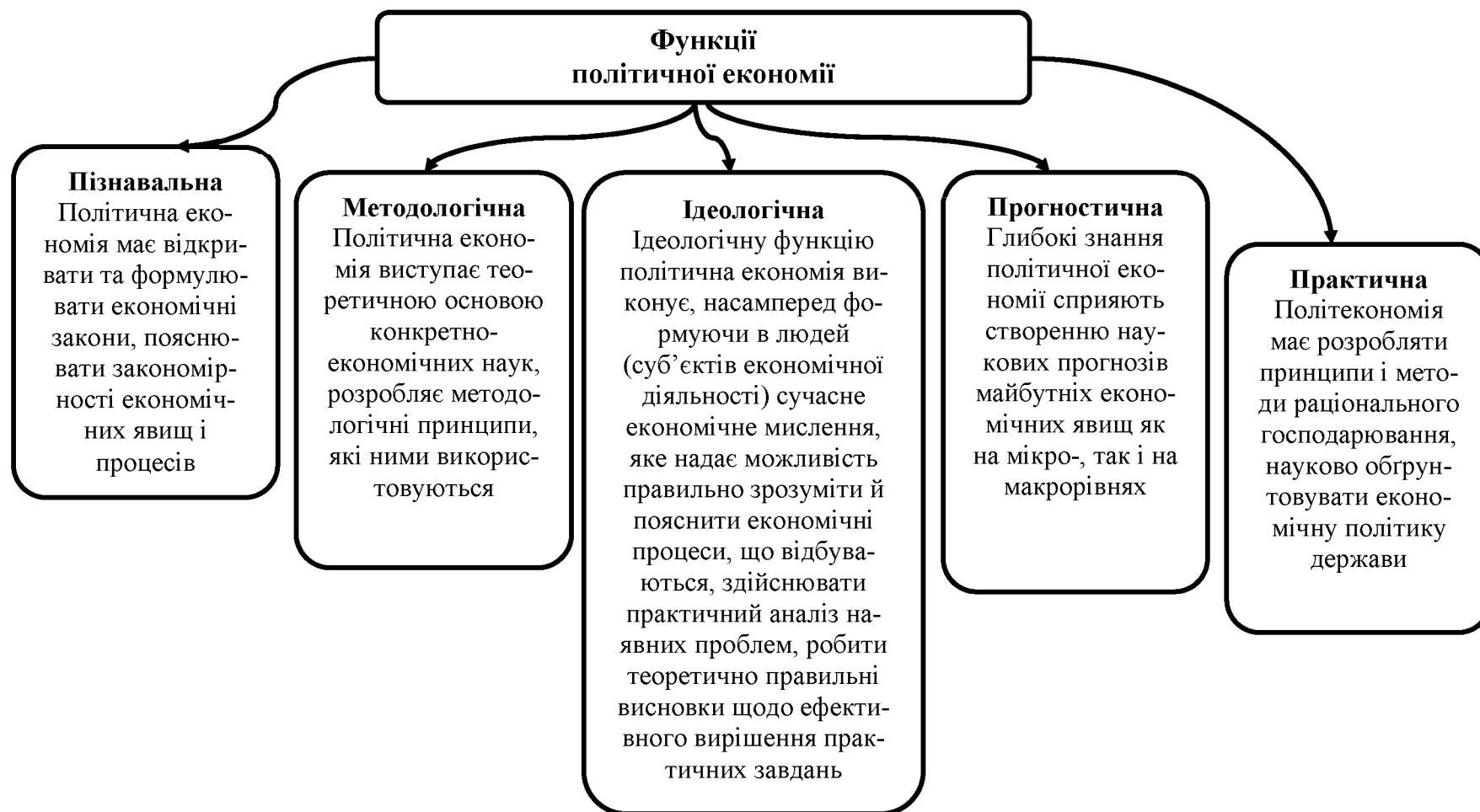

Рис. 1.2. Функції політичної економії

Самостійна робота (тези)

1.1. Формаційний та цивілізаційний підходи до аналізу суспільних процесів

Суспільство є однією з найскладніших форм об'єктивної реальності. Суспільні процеси, на відміну від процесів, що властиві неживій природі, відбуваються у свідомо створеному людьми середовищі та пронизані цілеспрямованою діяльністю людей.

Нині в економічній теорії до аналізу суспільних процесів використовуються переважно формаційний, цивілізаційний та технологічний підходи.

У вітчизняній політичній економії тривалий час використовувався формаційний підхід, розроблений і обґрунтований у працях К. Маркса.

Характеристики суспільства на засадах формаційного підходу [1, с. 1, 104–105]:

- *загальнонаукові принципи*, що використовуються в аналізі суспільних процесів: принцип класичної загальнонаукової парадигми Р. Декарта-І. Ньютона;

- *місце і роль людини в суспільних процесах*: реалізується гносеологічний підхід, а людина є суб'єктом пізнання об'єктивних процесів;

- *основна суперечність розвитку суспільства і форма її розв'язання*: суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами; революційна зміна виробничих відносин і політико-юридичної надбудови;

- *місце і роль держави в розвитку суспільства*: держава є надбудовою над економічним базисом, має класову природу і виступає знаряддям панівного класу;

- *структура суспільства на певному історичному етапі розвитку*: суспільство (суспільно-економічна формація) складається з базису і надбудови; базис – це сукупність домінуючих виробничих відносин, що вирішальним чином впливають на структури політико-юридичної та ідеологічної надбудови;

- *механізм розвитку суспільства*: розв'язання антагоністичної суперечності між новими продуктивними силами і застаріли-

ми виробничими відносинами, між базисом і надбудовою шляхом соціальної революції;

– *історичний розвиток суспільства*: проходження кожним суспільством історичних суспільно-економічних формацій [2].

Характеристики суспільства на засадах цивілізаційного підходу [3]:

– *загальнонаукові принципи, що використовуються в аналізі суспільних процесів*: принципи системно-синергетичного аналізу;

– *місце і роль людини в суспільних процесах*: реалізується онтологічний підхід, де людина є суб'єктом пізнання і предметно-перетворювальної діяльності;

– *основна суперечність розвитку суспільства і форма її розв'язання*: суперечність між відносно самостійними індивідами і суспільством; зміна форм суспільної залежності людей, наростання свободи як сенс історії;

– *місце і роль держави в розвитку суспільства*: держава є організаційним центром суспільства, що в легітимний спосіб забезпечує досягнення суспільних цілей усіх членів суспільства;

– *структура суспільства на певному історичному етапі розвитку*: суспільство є органічною цілісністю, яку утворюють політична, духовно-культурна, соціальна й економічна підсистеми;

– *механізм розвитку суспільства*: процес диференціації усіх сфер суспільного життя з метою найефективнішого досягнення суспільних цілей і наступною інтеграцією їх у нову цілісність;

– *історичний розвиток суспільства*: індивідуальний шлях розвитку кожного суспільства, що належить до певної цивілізації, яка проходить етапи становлення, розквіту і занепаду [1, с. 103–104].

У науковій, навчально-методичній літературі знаходимо численні визначення цивілізації [3].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Степаненко С. В. Предмет і метод історії економіки й економічної думки / С. В. Степаненко // Економічна теорія. – 2009.

2. В історії розвитку суспільства виокремлюють декілька типів соціально-економічних формацій, які послідовно виникали і змінювали одна одну: первіснообщинну змінила рабовласницька, її – феодальна, а останню – капіталістична. У 20–80 рр. минулого століття в ряді країн Східної та Центральної Європи, Азії існував соціалістичний лад.

3. Єдиного загальновизнаного визначення цивілізацій наука ще не створила. Доцільно користуватися таким: «Цивілізація – це окрема відносно автономна, здатна до самоорганізації і саморозвитку поліетнічна соціокультурна система, що має свої виміри у просторі й часі, базові духовно-культурні основи та відносно стійкі, довгострокові структури економічних, суспільно-політичних і культурних форм» (Цивилизационные модели современности и их исторические корни. К.: Наук. думка, 2002. С. 8).

Запитання та завдання для контролю

1. Визначіть та охарактеризуйте основні етапи формування економічної теорії як науки.
2. Охарактеризуйте школу меркантилістів.
3. Охарактеризуйте школу фізіократів.
4. Охарактеризуйте школи класичної політичної економії.
5. Охарактеризуйте школу маржиналізму.
6. Охарактеризуйте школу інституціоналізму.
7. Охарактеризуйте школу кейнсіанства.
8. Охарактеризуйте школу монетаризму.
9. Охарактеризуйте неокласичну економічну теорію.
10. Що є предметом вивчення економічної теорії?
11. Розкрийте суть поняття «економічна категорія».
12. Розкрийте суть поняття «економічний закон».
13. Проведіть класифікацію економічних законів.
14. Охарактеризуйте основні види відносин, які вивчає економічна теорія.
15. Опишіть методи пізнання економічних процесів і явищ.
16. Проведіть класифікацію методів та способів досліджень економічних явищ і процесів.

17. Охарактеризуйте функції економічної теорії.

18. Охарактеризуйте формаційний підхід до аналізу суспільних процесів.

19. Охарактеризуйте цивілізаційний підхід до аналізу суспільних процесів.

Термінологічний словник

Економіка – це сукупність різних галузей та сфер суспільного виробництва, в яких створюються матеріальні і нематеріальні блага.

Економічна теорія – це суспільна наука, яка вивчає закони розвитку економічних систем, діяльність економічних суб'єктів, спрямовану на ефективне господарювання в умовах обмежених ресурсів, з метою задоволення своїх безмежних потреб.

Меркантилізм – послідовники цієї школи основним джерелом багатства вважали сферу обігу, торгівлю, а саме багатство ототожнювали з накопиченням грошей (золотих і срібних).

Фізіократія – на відміну від меркантилістів, прибічники цієї школи перенесли акцент дослідження безпосередньо на природу і виробництво.

Марксизм – економічна течія, представники якої, продовжуючи дослідження трудової теорії вартості, зробили аналіз розвитку форм вартості, запропонували свої концепції додаткової вартості, грошей, продуктивності праці, відтворення, економічних криз, земельної ренти.

Маржиналізм – економічна теорія, яка пояснює економічні процеси і явища виходячи з універсальної концепції використання граничних величин.

Неокласицизм – економічна теорія, яка заперечує необхідність втручання держави в економіку, розглядає ринок як саморегульовану економічну систему, здатну самотійно встановити необхідну рівновагу між сукупним попитом та сукупною пропозицією.

Кейнсіанство – одна з провідних сучасних теорій, яка обґрунтовує необхідність активного втручання держави в регулювання ринкової економіки шляхом стимулювання попиту й інвестицій через проведення певної кредитно-бюджетної політики.

Монетаризм – одна з провідних сучасних теорій, яка приписує грошовій масі, що перебуває в обігу, роль визначального фактора у формуванні економічної кон'юнктури.

Інституціоналізм – одна з провідних сучасних теорій, об'єктами вивчення для якої є «інститути», під ними розуміють державу, корпорації, профспілки, а також правові, морально-етичні норми, звичаї, інстинкти та ін.

Неокласичний синтез – економічна течія, представники якої дотримуються принципу раціонального синтезу неокласичного і кейнсіанського напрямку економічної теорії.

Людина, за Ф. Аквінським, – суспільна істота, яка набуває економічну та господарську активність.

Політична економія – вивчає відносини в їхній єдності та взаємодії з організаційно-економічними відносинами і продуктивними силами, досліджує закони, які керують виробництвом, розподілом, обміном і споживанням життєвих благ, та розробляє методологічні основи механізму їхнього використання суспільством з метою підвищення ефективності виробництва і зростання добробуту людей.

Мікроекономіка – вивчає поведінку і механізм прийняття рішень окремими економічними суб'єктами (індивідами, домашніми господарствами, підприємствами, організаціями, тобто мікросистемами), які прагнуть досягти мети за наявних обмежених ресурсів і для яких до того ж можна знайти альтернативне використання.

Макроекономіка – наука про сукупну (агреговану) поведінку суб'єктів цілісної економічної системи, означає певну систему діяльності національного господарства.

Економічні категорії – це результат застосування методу абстрагування в процесі вивчення явищ економічної сфери.

Економічні закони – відбивають найсуттєвіші, стійкі, такі, що постійно повторюються, причиново-наслідкові взаємозв'язки і взаємозалежності економічних процесів і явищ.

Індукція – вивчення явищ, при яких роздуми йдуть від одиничного до загального.

Дедукція – вивчення явищ, при яких роздуми йдуть від загального до одиничного.

Аналіз – розчленування явищ на окремі частини з метою вивчення їх окремо.

Синтез – поєднання елементів в єдине ціле з метою вивчення їх разом.

Логіка – теоретичне відображення реальності у відповідних категоріях і законах.

Історизм – вивчення явищ і процесів у тій послідовності, в якій вони змінюють один одного.

Діалектика – вивчення явищ і процесів у русі і розвитку.

Контрольні тестові завдання

1. Що таке гіпотеза:

- а) спрощене відображення економічної системи або її окремих елементів;
- б) пізнання зв'язків в економіці, виведення законів і теорій;
- в) попередньо сформульована неперевірена теорія;
- г) хід міркування від фактів до узагальнення.

2. Поняття, які відображають в узагальненому вигляді умови або аспекти економічного життя суспільства:

- а) наукові поняття;
- б) економічні категорії;
- в) економічні закони;
- г) економічні моделі.

3. Основними функціями економічної теорії є:

- а) пізнавальна, регулююча, практична, організаційна;
- б) теоретична, пізнавальна, регулююча, практична;

в) пізнавальна, методологічна, ідеологічна, прогностична, практична;

г) виховна, теоретична, практична, організаційна.

4. Вкажіть на правильне визначення поняття «економічна категорія»:

а) змінна, значення якої отримують унаслідок розв'язання моделі;

б) результат застосування методу абстрагування у процесі вивчення явищ економічної сфери;

в) сталий причиново-наслідковий зв'язок між економічними явищами;

г) поняття, які відображають конкретні події економічного життя суспільства.

5. Стійкі, сутнісні, постійно повторювані зв'язки між економічними явищами – це:

а) наукові поняття;

б) економічні категорії;

в) економічні закони;

г) економічні потреби.

6. Які із перелічених нижче понять є економічними категоріями:

а) техніка, товар, прибуток;

б) попит, пропозиція, ціна;

в) конкуренція, криза, зростання, фахівець;

г) усі відповіді правильні.

7. Основним представником і засновником школи фізіократів був:

а) А. Сміт;

б) Ф. Кене;

в) К. Маркс;

г) Ш. Фур'є.

8. Яке з визначень точніше передає сутність індуктивного методу пізнання:

а) хід міркування від узагальнень до фактів;

- б) рух від окремих фактів до загальних висновків;
- в) висування гіпотез;
- г) попереднє формування неперевіреної теорії.

9. Об'єкт вивчення економічної теорії як науки – це:

- а) пошуки ефективного використання рідкісних ресурсів для виробництва суспільного продукту;
- б) економічні закони, які управляють виробництвом, розподілом, обміном і споживанням життєвих благ у різних формаціях;
- в) економічні відносини людей у їхній єдності і взаємодії з продуктивними силами;
- г) усі відповіді правильні.

10. Великим недоліком класичної політекономії було:

- а) визнання концепції соціалізму як нової економічної системи;
- б) нехтування ролі держави в господарському житті;
- в) визнання торгівлі єдиним джерелом багатства;
- г) визнання землеробства єдиним джерелом багатства.

Тема 2. Економічні потреби та інтереси – рушійні сили соціально-економічного розвитку

План

- 2.1. Економічні потреби: сутність, структура. Ієрархія потреб.
- 2.2. Закон зростання потреб і механізм його дії.
- 2.3. Взаємозв'язок потреб, виробництва і споживання.
- 2.4. Економічні інтереси суспільства.

2.1. Економічні потреби: сутність, структура. Ієрархія потреб

Кінцевою метою виробництва є задоволення різноманітних потреб людини як особистості, споживача і виробника. Виробництво, яке працює не з метою задоволення потреб людини чи суспільства, тобто заради, власне, виробництва, є безглуздою витратою обмежених ресурсів землі, корисних копалин, довкілля, економічних благ і робочої сили.

Потреба – це бажання людини в будь-чому, що забезпечує її життєдіяльність та поліпшує її. Отже, потреба – категорія, що відбиває ставлення людей, а звідси, і поведінку, до умов їхньої життєдіяльності. Структура потреб велика. Крім економічних потреб, існує ряд інших: культурні, політичні, ідеологічні, національні та ін.

Представники економічної теорії минулого і сучасного, визначні мислителі і філософи, розглядаючи суть людини і її діяльність, прийшли до висновку, що вираження природи людини здійснюється в потребах. Лише потреби та їхнє задоволення примушують людину здійснювати розвиток науки і техніки, зростати духовно.

Тому кінцевою метою функціонування будь-якої економічної системи є задоволення потреб суспільства та його індивідів.

Потреби – це категорія, яка відображає ставлення людей до умов їхньої життєдіяльності, це щось необхідне для розвитку людини як особистості.

Сукупність суспільних потреб можна розглядати під різним кутом зору. Наприклад, професор А. С. Гальчинський виділяє економічні та неекономічні, виробничі та невиробничі потреби. На його думку, структура економічних (особистих) потреб складається із:

- 1) фізичних потреб: продукти харчування, одяг, взуття, житло, товари господарсько-побутового призначення;
- 2) інтелектуальних потреб: одержання освіти, підвищення кваліфікації, культурного відпочинку, предметів і послуг культурного призначення;
- 3) соціальних потреб: охорона здоров'я, сімейно-побутові умови, умови праці, транспорт, зв'язок тощо [1].

Структура потреб суспільства відображає ставлення людини до природи – потреби людини в природі: в насолоді природою, охороні природи; потреби виробничі – в засобах виробництва або предметах споживання; потреби до себе, до інших, до праці та дозвілля тощо.

Потреби людей надзвичайно різноманітні: фізіологічні, інтелектуальні, політичні тощо. Їх можна класифікувати за різними

ознаками. За носіями, або суб'єктами, потреби поділяються на індивідуальні, колективні та суспільні. Відповідно до об'єктів, на які спрямовані потреби, розрізняють матеріальні, духовні та естетичні потреби. Залежно від сфери діяльності виділяють потреби праці, відпочинку, спілкування, економічні.

Економічні потреби – це ставлення людей до економічних умов їхньої життєдіяльності, які дають їм задоволення, насолоду або втіху і спонукають до діяльності й того, щоб мати і володіти такими умовами.

Отже, потреби мають об'єктивно-суб'єктивний характер.

За походженням, потреби поділяють на первинні та вторинні. Первинні – породжені тим, що людина є істотою біологічною і їй постійно необхідні повітря, вода, їжа, сон тощо. Вторинні потреби впливають з того, що людина є частиною соціуму, тобто живе в рамках певної соціальної організації. І такий статус людини вимагає і породжує соціальні потреби [2].

Класифікація потреб

За суб'єктами (носіями потреб):

- індивідуальні;
- колективні;
- суспільні,

або домогосподарств, підприємств, держави.

За об'єктами (предметом, на який вони направлені):

- матеріальні (потреби в матеріальних благах та послугах);
- духовні (потреби у творчості, самовираженні, розвитку своїх можливостей, самовдосконаленні, вірі, освіті, культурі, заняттях наукою, мистецтвом, підвищенні кваліфікації);
- соціальні (коханні, дружбі, спілкуванні, участь у суспільно-корисній діяльності).

За сферами діяльності:

- праці;
- спілкуванні;
- рекреації (відпочинку, відновлення працездатності);
- економічні – частина людських потреб, для задоволення яких необхідні виробництво, розподіл, обмін і споживання благ.

За черговістю задоволення:

- першочергові (задовольняються предметами першої необхідності);

- не першочергові (задовольняються предметами розкоші).

За ступенем реалізації:

- абсолютні (породжені сучасним рівнем розвитку економіки);
- дійсні (відповідають рівню розвитку економіки певної країни);
- платоспроможні (потреби, які людина може задовольнити відповідно до власних доходів та рівня цін).

За участю у відтворювальному процесі:

- виробничі (потреби в засобах виробництва);
- невиробничі (потреби у споживчих товарах).

За можливостями задоволення:

- насичені, вгамовані (мають чітку межу і можливість повного задоволення);
- ненасичені, невгамовні (не можуть бути задоволені повністю, не мають меж насичення).

За значимістю потреби можна представити у вигляді піраміди, запропонованою А. Маслоу:

Рис. 2.1. Піраміда (ієрархія) потреб Маслоу [3]

У кожний конкретний момент часу людина намагатиметься задовольнити ті потреби, які для неї є найбільш важливими. Перш ніж потреба наступного рівня стане найбільш потужним визначаючим фактором у поведінці людини, повинна бути задоволена потреба більш низького рівня.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Гальчинський А. С. Основи економічної теорії : підручник / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. – К. : Вища школа, 1995. – 462 с.

2. Економічна теорія. Політекономія : підручник / В. Базилевич, В. Попов, К. Базилевич, Н. Гражевська; за ред. В. Д. Базилевича. – 6-те вид., доп. і перероб. – К. : Знання-Прес, 2007. – 719 с.

3. Фізіологічні потреби, задоволення яких необхідне для виживання.

Потреби в безпеці і захищеності: включають потреби в захисті від фізичних і психологічних небезпек з боку навколишнього середовища і впевненість у тому, що фізіологічні потреби будуть задоволені і в майбутньому.

Соціальні потреби – це поняття, що включає почуття належності до будь-чого або будь-кого, відчуття, що тебе сприймають інші.

Потреба в повазі включає потребу в самоповазі, компетентності, визнанні.

Потреба в самовираженні – це потреба в реалізації своїх потенційних можливостей та зростанні як особистості.

2.2. Закон зростання потреб і механізм його дії

Одне з фундаментальних положень економічної теорії (політичної економії) – економічні потреби людини є безмежними, а виробничі ресурси, які необхідні для задоволення цих потреб, – обмеженими.

Безмежність потреб і обмеженість ресурсів породжують дію двох законів суспільного розвитку – закону зростання потреб і закону розвитку факторів виробництва.

Суть закону зростання потреб в тому, що в міру розвитку суспільного виробництва, а разом з тим і людини як особистості та продуктивної сили відбувається поступове зростання її потреб. Цей закон характеризує взаємодію потреб і виробництва у процесі розвитку, коли ... $P' > B' > P'' > B''$, тобто збільшені

потреби P' стимулюють зростання виробництва V' , збільшення якого веде до зростання потреб P'' , а це є причиною подальшого зростання виробництва V'' . Такий процес є безперервним, оскільки потреби людини є безмежними.

Закон зростання потреб знаходить свій прояв у двох основних формах:

- 1) у зростанні особистих потреб;
- 2) у зростанні виробничих потреб.

Особисті потреби задовольняються за рахунок предметів і послуг особистого споживання. Залежно від форм задоволення ці потреби поділяються на індивідуальні та спільні. Перші задовольняються шляхом індивідуального споживання предметів і послуг кожним членом суспільства окремо (їжа, одяг та ін.) або в рамках сім'ї (загальні для сім'ї житло, предмети культурно-побутового призначення тощо), а інші – шляхом спільного споживання (послуги освіти, охорони здоров'я та ін.).

Другою формою прояву цього закону є зростання виробничих потреб, тобто загальних потреб членів суспільства в засобах виробництва, які є матеріальною основою розширення масштабів виробництва матеріальних благ і послуг для задоволення особистих потреб, що зростають.

Удосконалення структури потреб відображає процес розвитку людської особистості та сприяє переходу:

- від домінування матеріальних до пріоритетного розвитку духовних потреб, пов'язаних з творчістю, пізнанням, самовдосконаленням;
- від масового виробництва та споживання до індивідуалізації потреб і засобів їхнього задоволення;
- від прагнення безперервного нарощування обсягів споживання до розумного самообмеження;
- від речової структури споживання до переважання у ній послуг.

Основою зростаючого впливу потреб на розвиток виробництва є підвищення ролі творчої праці та гуманізація виробництва як ознак постіндустріального суспільства.

Економічні потреби реалізуються у споживанні, яке є завершальним моментом і кінцевою метою суспільного виробництва. Люди виробляють економічні блага для того, щоб задовольнити свої потреби, оскільки саме виробництво створює блага для споживання. Звідси випливає: призначення виробництва – служити споживанню, задовольняючи при цьому економічні потреби та інтереси людей. Виробництво, створюючи економічні блага для споживання, породжує потреби в продуктах і послугах, що виробляються, і в кінцевому підсумку визначає рівень фактичного споживання та задоволення потреб суспільства.

Таким чином, економічні потреби суспільства спонукають виробництво до розвитку з тим, щоб повніше і краще задовольняти різноманітні особисті та виробничі потреби, підвищувати рівень споживання та якість життя.

2.3. Взаємозв'язок потреб, виробництва і споживання

Суперечність між необмеженим зростанням соціальних і економічних потреб та обмеженими ресурсами рушійною силою соціально-економічного розвитку.

Взаємозв'язок потреб і виробництва характеризується насамперед впливом виробництва на потреби, створенням нових потреб і, відповідно, створенням благ, що забезпечують їхнє задоволення.

Економічні потреби тісно пов'язані з виробництвом, розподілом, обміном, споживанням. Необхідність задоволення цих потреб спонукає до виробництва важливих життєвих благ. У свою чергу, виробництво, створюючи нові товари та послуги, стимулює розвиток потреб людини. Задоволення економічних потреб здійснюється у процесі споживання. Спожитий продукт або послуга створює нові потреби. Таким чином, відбувається відтворення економічних потреб.

Завдяки економічним потребам здійснюється взаємозв'язок інтересів, цілей людей, з одного боку, та засобів і умов життя людей – з іншого. Потребами і прагненнями для їх задоволення зумовлені економічні відносини між людьми, країнами.

Будучи продуктом фізіологічного і психологічного стану людини, потреби виражаються в її поведінці, спонукають до визначених дій. Спонукування виявляється у визначеній поведінці, що ставить своєю метою задоволення потреби. Коли ця мета досягнута, потреба може бути задоволена цілком, частково чи зовсім не задоволена.

Усі люди абсолютно різні за матеріальним становищем, вихованням, розумом, культурою, інтересами тощо, тому існує безліч різноманітних потреб і цілей. По-різному люди і поведуться, досягнувши мети. Тому не можна запропонувати один «кращий» спосіб мотивації. Задоволенню мотивації заважає також динамізм організації. Постійні зміни в організаційній структурі, технології виробництва, кадрові переміщення – все це ускладнює процес мотивації.

Разом з тим саме потреби лежать в основі мотивації праці.

Для спонукування працівників до активної діяльності застосовується винагорода. Винагорода – усе те, що людина вважає цінним для себе. Але цінності в кожній людині свої. Портфель з доларами цивілізованою людиною буде сприйнятий як дорога винагорода. Проте для дикуна більш коштовним виявиться портфель.

Якщо виробництво нерозвинене, деформована його структура, немає нормального торговельного, побутового, культурного обслуговування, сучасних засобів зв'язку, комунікацій тощо, людина біжить за дефіцитом, намагається придбавати престижні товари. Регулювати потреби в таких умовах неможливо. Більше того, це призводить до розширення тіньової економіки та спекуляції, диференціації доходів, утвердження споживацької психології. Отже, залежно від того, як розвивається виробництво, в суспільстві формуються і регулюються потреби.

2.4. Економічні інтереси суспільства

Люди, домогосподарства, підприємства та інші структури суспільства, вступаючи між собою у зв'язки, переслідують певні економічні інтереси. Варто мати на увазі, що інтерес, по-перше, є похідним від категорії «потреба» і, по-друге, виступає як форма прояву економічних відносин людей.

Економічний інтерес – це реальний, зумовлений економічними відносинами та принципом економічної вигоди мотив і стимул соціальних дій людей щодо задоволення потреб.

Економічний інтерес є перш за все породженням і соціальним проявом потреби, її усвідомленням. Але реалізуються інтереси через трудову, господарську діяльність людей, їхні економічні відносини.

У навчальній літературі можна зустріти дещо інші трактування економічного інтересу. Виходячи із сутності економічних інтересів стає зрозумілим, чому вони є могутнім двигуном економічного прогресу, створюють таку силу, яка приводить у дію всю економічну систему суспільства. Інтереси формуються і реалізуються через практичну діяльність людей. Зміст інтересів визначається матеріальними умовами життя, місцем, яке вони посідають в історико-конкретних виробничих відносинах, а також політичними, моральними та соціальними факторами.

Економічні інтереси і потреби – рушійні сили соціально-економічного розвитку.

Економічні інтереси не тотожні потребам, їхньому задоволенню.

По-перше, економічні інтереси знаходять своє вираження у поставлених цілях та діях, спрямованих на задоволення потреб.

По-друге, економічний інтерес завжди виражає відповідний рівень і динаміку задоволення потреб. Наприклад, не може, крім специфічних випадків (схимники тощо), бути інтересом суб'єкта зниження рівня задоволення потреб.

Не всі люди мають інтерес щодо задоволення власних потреб. Об'єктивна потреба живого організму людини в повноцінному харчуванні може не збігатися із суб'єктивним інтересом людини щодо споживання алкоголю, наркотиків тощо.

Отже, інтереси – це усвідомлені потреби (умови) існування суб'єктів господарювання.

У сфері економічних відносин потреби виявляються як інтереси. Останні виступають як мотив до діяльності, спрямованої на задоволення потреб.

Економічні інтереси можна класифікувати за суб'єктами їхньої реалізації як:

- державні;
- групові;
- та особисті.

У структурі інтересів виділяють виробничі (пов'язані з організацією виробництва) і невиробничі (пов'язані із задоволенням особистих потреб виробника та його потреб як члена суспільства).

Розрізняють також інтереси власника, підприємця та найманого працівника.

У системі економічних інтересів можна виділити основний інтерес суспільства, який повинен відповідати таким критеріям:

- а) віддзеркалювати сутність економічної системи, найхарактерніші риси її;
- б) бути рушійною силою економічного розвитку всієї системи.

Відповідно до цих критеріїв основним інтересом сучасної ринкової економіки є особистий інтерес, а саме – особистий інтерес споживача. Основним інтересом планової економіки є суспільний інтерес, або інтерес суспільства як асоціації власників засобів виробництва й асоціації робітників.

Сучасні суспільства є класовими. У зв'язку з цим в інтересах людей знаходить своє відображення їхня класова належність. Так, клас капіталістів має інтереси, відмінні від інтересів робітничого класу чи селянства. Капіталісти є власниками промислових, торговельних підприємств, різних посередницьких структур, рекламних агентств, земельних ресурсів, транспортних систем тощо. Їхній економічний інтерес полягає в розширенні масштабів власного виробництва, нагромадженні капіталу, зростанні особистого багатства і споживання. У робітника свій інтерес – знайти роботу, підвищити кваліфікацію, заробити на життя, мати можливість утримувати сім'ю, своєчасно заплатити за квартиру чи лікування. Інтереси визначаються становищем відповідного класу чи соціальної групи в суспільстві, а в кінцевому підсумку – пануючими формами власності.

Розглядаючи значення об'єктивних факторів, які впливають на сутність економічних інтересів, варто наголосити і на тому, що вони залежать також від самого соціального суб'єкта, його свідомості, соціальної активності, місця в суспільстві тощо. Ці обставини ускладнюють структуру економічних інтересів, оскільки людина є не тільки представником певного класу, а індивідом, який має певний рівень свідомості, особисту позицію до явищ економічного життя та участі у трудовому процесі.

Тому в системі економічних інтересів потрібно виділяти індивідуальні інтереси. Зростання добробуту кожного, його місце в суспільному виробництві значною мірою залежить від участі у трудовій діяльності, підприємництві, винахідництві, порядності, кваліфікації й дисциплінованості. В особистому інтересі проявляються відносини між працівником і суспільством у цілому, а також між працівником і підприємством за формами участі у виробництві, розподілом доходів, вирішенням трудових суперечок, умовами праці та побуту тощо.

Крім особистих і класових інтересів, існують також інтереси трудових колективів та економічні інтереси держави. Інтереси трудових колективів фіксуються при укладанні трудових договорів і реалізуються у процесі спільної праці, участі у розподілі прибутку, підтриманні соціального партнерства тощо. Держава реалізує свої економічні інтереси, які за суттю можна вважати загальнонародними: засоби економічної політики, розподіл національного доходу, регулювання суспільного виробництва, проведення політики соціального захисту. Роль економічних інтересів держави як своєрідної форми загальнонародних інтересів поступово зростає. Держава, крім того, виконує функцію згладжування суперечностей між інтересами класів і соціальних груп.

Варто усвідомлювати, що існують різні способи впливу на інтереси людей, за допомогою яких забезпечується їхня участь у виробництві. Ці способи різноманітні. Проте основними з них є такі:

- 1) позаекономічний примус;
- 2) економічний вплив на інтереси людини;
- 3) моральне і матеріальне заохочення трудової активності.

Велике значення мають особиста свідомість, трудова активність і бажання будь-що піднести свій престиж на підприємстві і в суспільстві. На практиці всі ці способи впливу на інтереси людей співіснують і так чи інакше поєднуються. Проте найбільш активно використовується система економічного примусу на інтереси людей: продаж робочої сили робітниками під загрозою голоду, інтенсивна праця завдяки наявності безробіття, безбиткова робота підприємства, щоб уникнути банкрутства і розорення тощо.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. *Гуманізація* (лат. *humanus* – людський, людський) виробництва – створення виробництвом матеріально-технічних, організаційно-економічних та соціальних умов виробничої діяльності як творчої самореалізації людини. Її основа полягає у зміні змісту та умов праці, насамперед її інтелектуалізації, поліпшенні екології довкілля, що безпосередньо пов'язане з удосконаленням техніки і технології виробництва (Політична економія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. К. : Академвидав, 2004. С. 26).

2. *Економічний інтерес* – це вигода, якої досягають у процесі реалізації економічних відносин (Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Основи економічних знань. К., 1999. С. 63).

3. *Економічні інтереси* – це спонукальні мотиви господарської діяльності людей, зумовлені їхнім місцем у системі відносин власності і суспільного поділу праці, притаманними їм потребами (Политическая экономия / В. А. Медведев, Л. И. Абалкин, О. И. Ожерельев и др. М., 1990. С. 87).

Самостійна робота (тези)

2.1. Безмежність потреб

Одне з фундаментальних положень політичної економії полягає в тому, що особисті потреби людини є безмежними, а виробничі ресурси, які необхідні для задоволення цих потреб, – обмеженими.

Безмежність потреб і обмеженість ресурсів породжують дію двох законів суспільного розвитку – закону зростання потреб і закону розвитку факторів виробництва. Ці закони взаємопов'язані і характеризують два аспекти соціально-економічного прогресу:

- неухильний розвиток людини з її зростаючими потребами;
- підвищення ефективності виробничих ресурсів за послідовним нарощуванням обсягу відтворюваних ресурсів та їхніх якісних показників (продуктивності, корисності тощо).

Виробничі фактори, безперервно розвиваючись, не лише створюють умови для задоволення потреб, які склалися, а й стають підґрунтям для виникнення нових потреб. Поява нових благ спочатку має обмежений характер, а згодом вони стають суспільною потребою. Оскільки одразу виробництво неспроможне задовольнити нові потреби в нових благах, то між попитом на них і пропонуванням виникає суперечність. Остання може бути використана для розвитку виробництва шляхом економічного стимулювання (підвищення рівня цін, додатковим прибутком та ін.).

За ступенем реалізації потреби в матеріальних благах і послугах можна класифікувати як дійсні, платоспроможні і перспективні.

Дійсні потреби в основному відповідають рівню розвитку виробництва відповідних благ і можуть бути задоволені.

Платоспроможні потреби людина може задовольнити відповідно до власних доходів і рівня цін.

Перспективні потреби – це такі потреби в матеріальних благах і послугах, які породжені сучасним рівнем розвитку економіки і виробництво яких лише починає освоюватися.

Задоволення потреб – це функція виробництва. У зв'язку з цим існує діалектичний взаємозв'язок між виробництвом і потребами людей, тобто між об'єктивними і суб'єктивними факторами. Об'єктивні фактори формування і розвитку потреб складаються у самому виробництві. Отже, щоб добувати термоядерну енергію, потрібно спочатку створити відповідні засоби і предмети праці, підготувати кадри високоосвічених спеціалістів. Виробництво,

виготовляючи корисні товари та послуги, створює і потребу в них, породжує здатність людини до їхнього споживання.

Проте формування потреб започатковує людина, тобто суб'єктивний фактор. Людина є їхнім творцем – новатором, дослідником, підприємцем. Перш ніж щось виробляти, людина усвідомлює це, розробляє критерії продукту як корисної споживної вартості, його цільове призначення, вартість виробництва, вирішує, з чого, як і для кого виробляти. Тим самим процес цілеспрямованого виробництва забезпечується задоволенням різноманітних потреб людини і суспільства.

2.2. Теорія потреб Д. МакКлелланда, процесуальні теорії мотивації

Заслуговує на увагу і підхід вченого Д. МакКлелланда до класифікації потреб, який виокремив три категорії людських потреб:

- 1) приєднання – потреба в налагодженні і підтриманні міжособових відносин;
- 2) влади – потреба у навичках впливу і встановлення контролю за вчинками (діями) інших людей, впливу на перебіг подій;
- 3) досягнення – потреба брати на себе особисту відповідальність і домагатися успішного виконання завдань.

Важливість цих категорій для людини була оцінена за допомогою обробки цих тематичних тестів, що дало змогу розкрити відносну важливість мотивів приєднання, влади і досягнення для індивідів.

2.3. Єдність і суперечності в системі інтересів суспільства

У системі економічних інтересів на кожному конкретному історичному етапі економічного розвитку, крім основного, можна виділити головний інтерес. В Україні головний інтерес суспільства полягає у здійсненні ринкових реформ, що є передумовою подальшого економічного і соціального прогресу суспільства. Розвиток суперечностей – джерело прогресу. Гегель називав суперечність основою будь-якого розвитку, саморуху. Дійсно, існувати – означає перебувати в русі. З цього погляду, рух – це суперечність, єдність суперечностей.

Суперечність (у тому числі економічна) – це джерело саморуху і процес взаємодії протилежних сторін і тенденцій у предметах, явищах і процесах, форма зв'язків між цими сторонами. Рушійними силами економічного розвитку є насамперед суперечності економічної системи. З самого початку існування людства такою є суперечність між досягнутим рівнем виробництва і зростаючими потребами людей, їхнім прагненням покращити свій життєвий рівень.

Згодом такими стають суперечності між різними сферами суспільного відтворення (виробництвом і розподілом, обміном і споживанням та ін.), між різними підсистемами (продуктивними силами і відносинами власності, техніко-економічними і виробничими відносинами тощо), між окремими елементами підсистем (наприклад, між основною продуктивною силою і рівнем розвитку техніки).

Найважливішою силою економічного прогресу в межах суспільного способу виробництва є суперечність між продуктивними силами та виробничими відносинами, або відносинами економічної власності. Найдинамічніші елементи продуктивних сил у сучасних умовах – це робоча сила, наука, засоби виробництва.

Тому в процесі свого розвитку вони першими вступають у суперечність, конфлікт з відносинами власності.

У цілому економічні суперечності виступають як суперечності між економічними інтересами: державними (суспільними) і колективними (груповими); державними (суспільними) й індивідуальними (особистими); колективними (груповими) й індивідуальними (особистими); між інтересами різних підприємств й організацій; між інтересами окремих осіб. Окремо виділяють суперечність інтересів власників капіталу (роботодавців) і власників робочої сили (людей найманої праці). У цілому інтереси останніх не збігаються: якщо інтерес власника (роботодавця) зводиться до одержання прибутку, то інтерес людини найманої праці – до одержання заробітної плати. Перші часто задовольняють свої інтереси за рахунок інтересу інших: зростаючі прибутки одержують за рахунок зниження заробітної плати.

Економічний прогрес у цілому зумовлюється виникненням і розвитком системи економічних суперечностей, у тому числі між окремими її підсистемами і всередині цих підсистем, між окремими сферами суспільного відтворення (виробництвом і споживанням, виробництвом і розподілом та ін.). Розвиток суперечностей відбувається, як правило, завдяки дії більш активних революційних аспектів (у межах суспільного способу виробництва таким чинником є продуктивні сили; при взаємодії речових і особистих чинників виробництва – особисті чинники тощо).

2.4. Корисність благ. Величина корисності

Потреби людей, що породжуються біологічними, духовними, соціальними та іншими обставинами, безмежні. Неможливо задовольнити всі потреби одночасно.

Людина прагне задовольнити, в першу чергу, ті потреби, які принесуть їй найбільшу вигоду, або, як кажуть економісти, корисність.

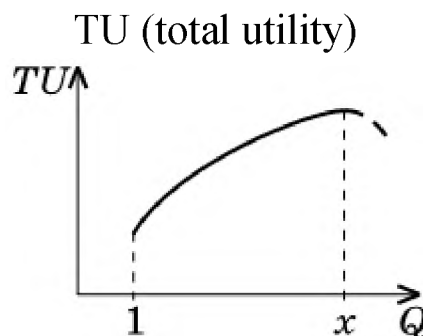
Корисність блага – здатність економічного блага задовольнити одну або декілька потреб людини.

У економічній теорії (мікроекономіці) існує два підходи до визначення корисності блага: кількісний (кардиналістська теорія) та порівняльний (ординалістська теорія).

Кількісний підхід побудований на безпосередньому вимірі корисності благ в умовних одиницях корисності – ютилях (utility-U).

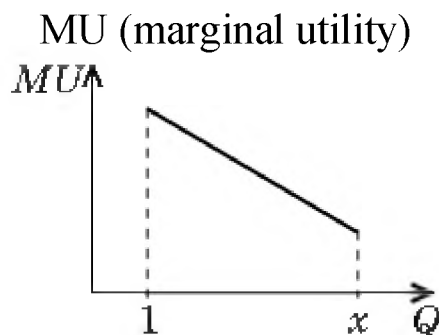
У порівняльному підході конкретні цифрові значення корисності не розглядаються, а порівнюється відношення споживача до різних комбінацій благ.

Загальна корисність – сукупна корисність від споживання всіх наявних одиниць блага:

Загальну корисність визначають шляхом підсумовування показників корисності всіх спожитих одиниць блага.

Гранична корисність – додаткова корисність, яку одержує покупець від кожної додаткової одиниці блага:

Гранична корисність розраховується як приріст загальної корисності:

$$MU = (VTU) / VQ.$$

Закон спадної граничної корисності: у процесі зростання кількості спожитого товару (або послуги) його корисність від споживання кожної додаткової одиниці знижується (І закон Госсена).

2.5. Закон насичення потреб

Закон насичення потреб – загальний економічний закон, який відображає сталий і суттєвий зв’язок між кількістю наявних у суспільстві життєвих благ і потребами суспільства в них. Оскільки насичення потреб забезпечує виробництво, закон насичення потреб відображає сталий і суттєвий зв’язок між виробництвом життєвих благ і безпосередніми або платоспроможними у соціально орієнтованих ринкових системах прямими потребами в них суспільства. Цей зв’язок двосторонній, потреби суспільства визначають виробництво, а виробництво – потреби, які формують виробництво як мету, виробництво формує потреби реально, створюючи життєві блага й потребу в них.

Зв’язок між виробництвом і потребами об’єктивний, він підпорядкований потребам, бо життєві блага виробляють для споживання, тобто для задоволення потреб. Потреби суспільства зростають, змінюється їхня структура. Нагромаджуючи життєві

блага тривалого користування, розвиваючи виробництво, міжнародний обмін, суспільство насичує життєву сферу необхідними благами відповідної якості. Незадоволені потреби суспільства «підштовхують» розвиток виробництва і насиченість потреб життєвими благами. Помітне зрушення у насиченні потреб забезпечив капіталізм. У досконаліших суспільствах виробництво безпосередньо підпорядковуватиметься задоволенню зростаючих потреб і створенню умов для всебічного розвитку особи.

2.6. Економічні суперечності та шляхи їх вирішення

Економічні суперечності – об’єктивні суперечності, властиві економічним явищам і процесам, форма зв’язків і відносин між протилежними сторонами (їхніми елементами, властивостями, тенденціями та ін.) усієї економічної системи та кожного явища або процесу зокрема.

Економічні суперечності мають певну структуру, і в цьому розумінні може йтися і про їхню систему. Це можуть бути загальноекономічні суперечності, до яких можливо віднести суперечності між споживанням та виробництвом, продуктивними силами та виробничими відносинами. Дещо менший за рівнем зріз суперечностей – це суперечності міжгалузеві. Прикладом може бути суперечність між рівнем розвитку металургійної і металообробної галузей та ін. Існують також внутрішньогалузеві суперечності і суперечності, притаманні окремому підприємству.

З означеної сукупності суперечностей, з огляду на предмет політекономії, особливе значення мають суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами. Ці два аспекти суспільного виробництва тісно пов’язані між собою і утворюють цілісність, якою є суспільне виробництво. У цій єдності більш статичним елементом є виробничі відносини. Продуктивні сили – більш рухливий, революційний елемент. І хоча кожний з цих елементів суспільного виробництва має свою власну логіку розвитку, все ж таки вирішальною для суспільного виробництва є їхня взаємодія.

Характер взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин полягає в тому, що на якийсь момент між ними встановлюється

рівновага. Потім розвиток продуктивних сил починає переважати розвиток виробничих відносин. Цей процес є абсолютно неминучим, бо продуктивні сили являють собою динамічний революційний елемент. Між продуктивними силами й виробничими відносинами виникає суперечність, яка поступово посилюється і може набутися яскраво конфліктної форми. Це свідчить про те, що виробничі відносини вже не відповідають новому рівню розвитку продуктивних сил і гальмують рух останніх. У такому випадку настає революція, яка, до речі, не обов'язково, хоч і найчастіше, відбувається у формі гострого (навіть збройного) конфлікту в суспільстві й наслідком якої є встановлення відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил. Як правило, такий конфлікт призводить до зміни способу виробництва або до суттєвих змін в етапах розвитку суспільства.

Установлена відповідність між виробничими відносинами і продуктивними силами може супроводжуватись і тим, що виробничі відносини певною мірою випереджають розвиток продуктивних сил і саме тому є певним стимулом розвитку останніх.

Відповідно до структури економічної системи можна виокремити п'ять типів економічних суперечностей:

- у межах продуктивних сил (між високим рівнем розвитку техніки і недостатнім рівнем освіти та кваліфікації робочої сили та ін.);

- у межах техніко-економічних відносин (між досягнутим рівнем концентрації виробництва і недостатньо розвиненою спеціалізацією та ін.);

- у межах організаційно-економічних відносин (суперечність між різними формами менеджменту, наприклад між високим рівнем організації та низьким рівнем стимулювання праці та ін.);

- у межах відносин економічної власності (між низьким рівнем заробітної плати і високим рівнем цін, між окремими типами і формами власності тощо);

- у межах господарського механізму (між економічними та адміністративними важелями державного регулювання економіки, між ринковим і державним регулюванням та ін.).

Запитання та завдання для контролю

1. Розкрийте економічний зміст потреб людини.
2. Як поділяються потреби щодо значення для життя людини?
3. Як поділяються потреби за засобами, що забезпечують задоволення потреб?
4. Здійсніть класифікацію потреб за ступенем задоволення.
5. Розкрийте сутність закону зростання потреб.
6. Що таке економічний інтерес, як він пов'язаний з потребами?
7. Як поділяються економічні інтереси за суб'єктами їхньої реалізації?
8. Що являє собою виробничий потенціал суспільства?
9. Розкрийте сутність закону обмежених ресурсів.
10. Що відображає крива виробничих можливостей?
11. Охарактеризуйте приватні та суспільні блага.

Термінологічний словник

Потреби – це внутрішні збуджуючі стимули діяльності людини. Це стан незадоволення, який людина хоче змінити, або задоволення, яке вона хоче продовжити.

Кінцеві потреби – це потреби самої людини як біосоціальної істоти, їх ще називають особистими потребами.

Проміжні потреби – це потреби, які лише опосередковано пов'язані із самою людиною. Це потреби господарських структур. Вони потрібні для створення нових благ, тому ці потреби називають виробничими, а блага, що їх задовольняють, – засобами виробництва.

Індивідуальні потреби – людина має змогу задовольнити сама без об'єднання з іншими суб'єктами (сон, їжа тощо).

Колективні потреби – вимагають об'єднання колективних зусиль (водопровід, газопостачання).

Первинні потреби – за своєю природою фізіологічними і, як правило, вродженими (вода, їжа, повітря, сон тощо).

Вторинні потреби – за своєю природою психологічні (успіх, влада, повага).

Блага – це товари, послуги та соціальні й екологічні умови, які задовольняють потреби людини або які людина вимушена споживати чи використовувати.

Економічні блага – це блага, в яких відчувається певна нестача, тобто їх не вистачає на всіх.

Економічний інтерес – це реальний, зумовлений економічними відносинами та принципом економічної вигоди мотив і стимул соціальних дій людей щодо задоволення потреб.

Контрольні тестові завдання

1. Потреба це:

- а) прагнення людини до визнання та поваги;
- б) нестача певних предметів (їжі, одягу, житла тощо);
- в) об'єктивна потреба у чомусь, що спонукає її до діяльності;
- г) прагнення людини самореалізуватися;
- д) правильна відповідь відсутня.

2. Які з перелічених нижче потреб належать до базових:

- а) потреби в освіті;
- б) потреби у воді;
- в) потреба в житлі;
- г) потреба у власному автомобілі;
- д) правильна відповідь б) і в).

3. Вкажіть, яку потребу ви задовольнили, придбавши парасольку в дощову погоду:

- а) матеріальну, особисту, першочергову;
- б) духовну, особисту, перспективну;
- в) духовну, колективну, поточну;
- г) матеріальну, суспільну, другорядну;
- д) духовну, особисту, першочергову.

4. Удосконалення структури потреб відображає процес розвитку людської особистості та сприяє переходу:

а) від домінування матеріальних до пріоритетного розвитку духовних потреб, пов'язаних з творчістю, пізнанням, самовдосконаленням;

б) від масового виробництва та споживання до індивідуалізації потреб та засобів їхнього задоволення;

в) від прагнення безперервного нарощування обсягів споживання до розумного самообмеження;

г) від речової структури споживання до переважання у ній послуг;

д) усі відповіді неправильні.

5. Суб'єктами економічних інтересів можуть бути:

а) окремі індивіди;

б) домогосподарства;

в) колективи;

г) держава;

д) усі відповіді є правильними.

6. Потреби – це:

а) усе, що нам необхідно;

б) усі речі, що оточують нас у побуті;

в) сформована потреба у чомусь;

г) те, що людина бажає придбати над усе;

д) усі відповіді є правильними.

7. Який перелік потреб є повнішим:

а) духовні, раціональні, нераціональні;

б) матеріальні, раціональні, духовні;

в) соціальні, матеріальні, нераціональні;

г) духовні, матеріальні, соціальні.

д) усі відповіді є правильними.

8. Які потреби є в основі піраміди Маслоу:

а) у самореалізації;

б) фізіологічні;

в) намагання уникнути ризику;

г) у визнанні;

д) соціальні.

9. Які із потреб не належать до матеріальних:

- а) ремонт автомобіля;
- б) відвідання концерту у філармонії;
- в) житло;
- г) потреби фірми в автотранспорті;
- д) усі відповіді є правильними.

10. Яка з перелічених ознак не притаманна ресурсам:

- а) обмеженість;
- б) різноманітність;
- в) корисність;
- г) безмежність;
- д) усі ознаки притаманні.

Тема 3. Процес суспільного виробництва та його основні фактори

План

3.1. Продуктивні сили і виробничі відносини. Фази та сфери суспільного виробництва. Суспільне виробництво та його елементи.

3.2. Суспільний поділ праці та його форми.

3.3. Основні економічні фактори (ресурси) виробництва, їхня взаємодія.

3.4. Результативність виробництва та його показники.

Самостійна робота (тези)

3.1. Основні напрями підвищення ефективності суспільного виробництва.

3.1. Продуктивні сили і виробничі відносини.

Фази та сфери суспільного виробництва.

Суспільне виробництво та його елементи

До загальної для всіх суспільно-економічних формацій структури продуктивних сил належать засоби виробництва (засоби праці і предмети праці) і люди, які мають виробничий досвід і приводять у рух ці засоби. Основною продуктивною силою є людина.

Продуктивні сили – це фактори (передусім людина), які забезпечують перетворення речовин природи відповідно до потреб людей, створюють матеріальні й духовні блага і визначають зростання продуктивності суспільної праці [1]. При цьому виникають такі форми організації праці, як *кооперація, поділ праці тощо*.

Кооперація праці – *форма організації праці, виконання робіт, за якої значна кількість людей планомірно і спільно бере участь в одному або різних пов'язаних між собою трудових процесах*. Завдяки такій кооперації праці виникла нова продуктивна сила. Було побудовано гігантські піраміди, інші споруди ще в рабовласницькому суспільстві.

Поділ праці – *процес відокремлення різних видів людської діяльності, що виявляється у спеціалізації працівника на виготовленні одного продукту, окремих його деталей або виконанні певної трудової операції*.

Виробничі відносини – *суспільна форма розвитку продуктивних сил, змістом якої є відносини (зв'язки) між людьми у процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних і духовних благ* [2]. Виробничі відносини є соціально-економічними відносинами – будуються у площині «людина – людина» (виробництво, перерозподіл, обмін, споживання). Крім того, виробничі відносини ще мають назву «*відносини власності на засоби виробництва*», оскільки вони характеризують:

- 1) суспільний спосіб поєднання робітників із засобами виробництва;
- 2) відносини між людьми з приводу привласнення засобів та результатів виробництва;
- 3) умови розпорядження і використання факторів і результатів виробництва.

Отже, виробничі відносини визначають, у чийх інтересах ведеться виробництво, тип суспільства і соціальну структуру. Це є основою будь-якої економічної системи. Звідси випливає, що продуктивні сили та виробничі відносини в їхній діалектичній єдності та взаємодії становлять суспільний спосіб виробництва, а особливості цієї взаємодії визначаються законом відповідності

виробничих відносин рівню, характеру і структурі продуктивних сил.

Основою життя людського суспільства є виробництво матеріальних і духовних благ: щоб жити, трудитися, створювати блага, люди повинні їсти, пити, мати одяг, житло, тобто постійно споживати матеріальні і духовні блага. А споживати можна лише те, що створене людською працею. Тому суспільство завжди має виробляти засоби до життя.

Процес виробництва матеріальних і духовних благ являє собою трудову діяльність людей.

Суспільне виробництво за своєю структурою складається з таких стадій:

- 1) виробництво;
- 2) розподіл;
- 3) обмін;
- 4) споживання.

Насамперед тісно пов'язані, власне, виробництво і споживання, тобто ці фази збігаються у просторі й часі. Споживання являє собою використання створених благ. Воно буває двох видів: виробниче й особисте.

Виробниче споживання – це споживання засобів виробництва робочою силою працівника при виготовленні суспільно необхідного продукту. Отже, цей вид споживання фактично означає виробництво. З цим пов'язане й особисте споживання, у процесі якого відбувається відтворення робочої сили.

Основною метою суспільного виробництва є задоволення особистих потреб усіх членів суспільства. Якщо ж зв'язок між виробництвом і споживанням десь втрачається, то трудова діяльність стає безглуздою або перетворюється у виробництво заради виробництва, а не для споживання [3].

Перед тим, як увійти у фазу споживання, продукт має пройти стадії розподілу й обміну.

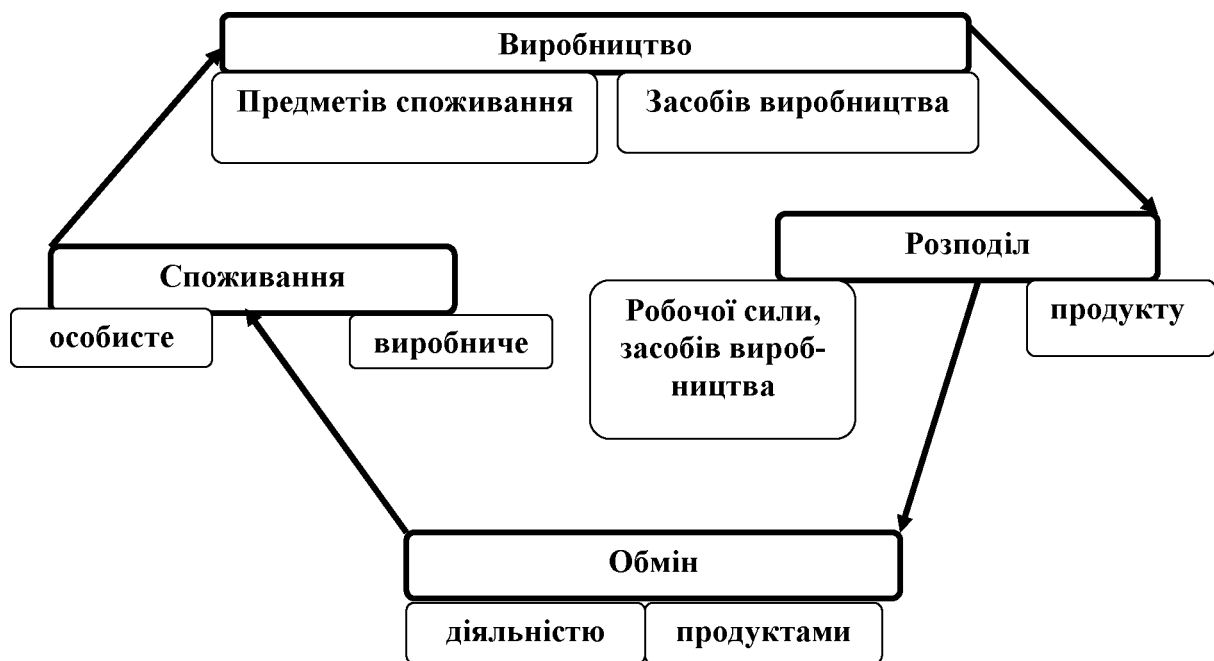

Рис. 3.1. Стадії суспільного виробництва

Розподіл має три види:

- 1) розподіл засобів виробництва;
- 2) розподіл трудових ресурсів;
- 3) розподіл предметів споживання.

Для того щоб одержати саме те, що необхідно для задоволення потреб суспільства, виробничого підрозділу (колективу) або людини, продукт має пройти стадію обміну.

Обмін існує в трьох видах:

- 1) обмін діяльністю і здібностями;
- 2) обмін засобами виробництва;
- 3) обмін предметами споживання.

За сферами економічної діяльності людей у суспільному виробництві можна виділити три блоки галузей:

- 1) основне виробництво;
- 2) виробнича інфраструктура;
- 3) соціальна інфраструктура.

Основне виробництво – це галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання і засоби виробництва.

Примноження суспільного багатства залежить саме від цих галузей та їхнього технічного рівня. Це – сировинний комплекс,

паливно-енергетичний комплекс, металургійний комплекс, АПК, хімічно-лісовий комплекс, виробництво товарів народного споживання, інвестиційний комплекс.

Інфраструктура – це комплекс галузей суспільного виробництва, сфери матеріального і нематеріального виробництва, які обслуговують промисловість і сільське господарство.

Інфраструктуру поділяють на два види:

- 1) виробнича інфраструктура;
- 2) соціальна інфраструктура.

Виробнича інфраструктура являє собою комплекс галузей, які обслуговують основне виробництво, і забезпечує ефективну економічну діяльність на кожному підприємстві і народному господарстві в цілому.

До цих галузей належать:

- 1) транспорт, зв'язок, торгівля, кредитно-фінансові заклади;
- 2) спеціалізовані галузі ділових послуг (інформаційних, рекламних, лізингових, консультаційних, інженерно-будівельних та інших).

Соціальна інфраструктура – це нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства, які відіграють вирішальну роль у розвитку трудящих, примноженні їхніх розумових і фізичних здібностей, професійних знань, підвищення освітнього і культурного рівня.

Соціальна інфраструктура включає такі галузі:

- 1) охорона здоров'я і фізична культура;
- 2) загальна середня, спеціальна середня, професійно-технічна і вища освіти, система підвищення кваліфікації;
- 3) житлово-комунальне господарство;
- 4) пасажирський транспорт і зв'язок;
- 5) побутове обслуговування;
- 6) культура і мистецтво;
- 7) наука.

Досвід показує, що соціальна інфраструктура в розвинених країнах перетворюється на основну сферу людської діяльності. У США у сфері соціальних послуг створюється понад 50 % ВВП, тоді як в Україні цей показник становить 33,6 % ВВП.

Суспільне відтворення – це процес суспільного виробництва, який взято не як окремий одноразовий акт, а як постійно повторюваний процес, тобто суспільне відтворення – це безупинний процес суспільного виробництва.

В економічній літературі розглядаються такі види суспільного відтворення:

- просте;
- розширене;
- звужене.

Відтворення можна розглядати на рівні окремої господарюючої одиниці та на рівні суспільства загалом. На окремому підприємстві відтворення відбувається як кругообіг капіталу або виробничих фондів. У масштабах суспільства відтворення матеріальних благ постає як суспільне відтворення.

Просте відтворення – це відновлення виробництва з року в рік практично в незмінних масштабах і на практично незмінній техніко-технологічній основі.

При *розширеному відтворенні* обсяг виробництва зростає, структура суспільного продукту вдосконалюється. Це відбувається завдяки використанню частини фонду відтворення матеріальних витрат та додаткового продукту на нагромадження, тобто для розширення та модернізації виробництва.

В окремі періоди розвитку економічної системи може відбуватися зменшення масштабів розширеного відтворення, тобто *звужене відтворення*. Звужене відтворення може бути зумовлене економічними кризами або трансформаційними кризами. Але в ряді галузей звужене відтворення може бути результатом прогресивних структурних змін в економіці.

Матеріальною основою для розширеного відтворення є частка додаткового продукту, що йде на виготовлення додаткових засобів виробництва і життєвих благ.

Існує два типи розширеного відтворення: екстенсивний та інтенсивний.

Екстенсивний тип розширеного відтворення передбачає збільшення обсягів виробленої продукції та надання послуг за рахунок зростання використовуваних речових і особистих факторів

виробництва, інших ресурсів без зміни їхньої техніко-технологічної основи.

Інтенсивний тип розширеного відтворення означає збільшення обсягів виробленої продукції та надання послуг за рахунок зростання продуктивності праці, раціонального використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів на снові науково-технічного прогресу. Практично в господарській практиці розширене відтворення містить у собі елементи як екстенсивного, так і інтенсивного типу.

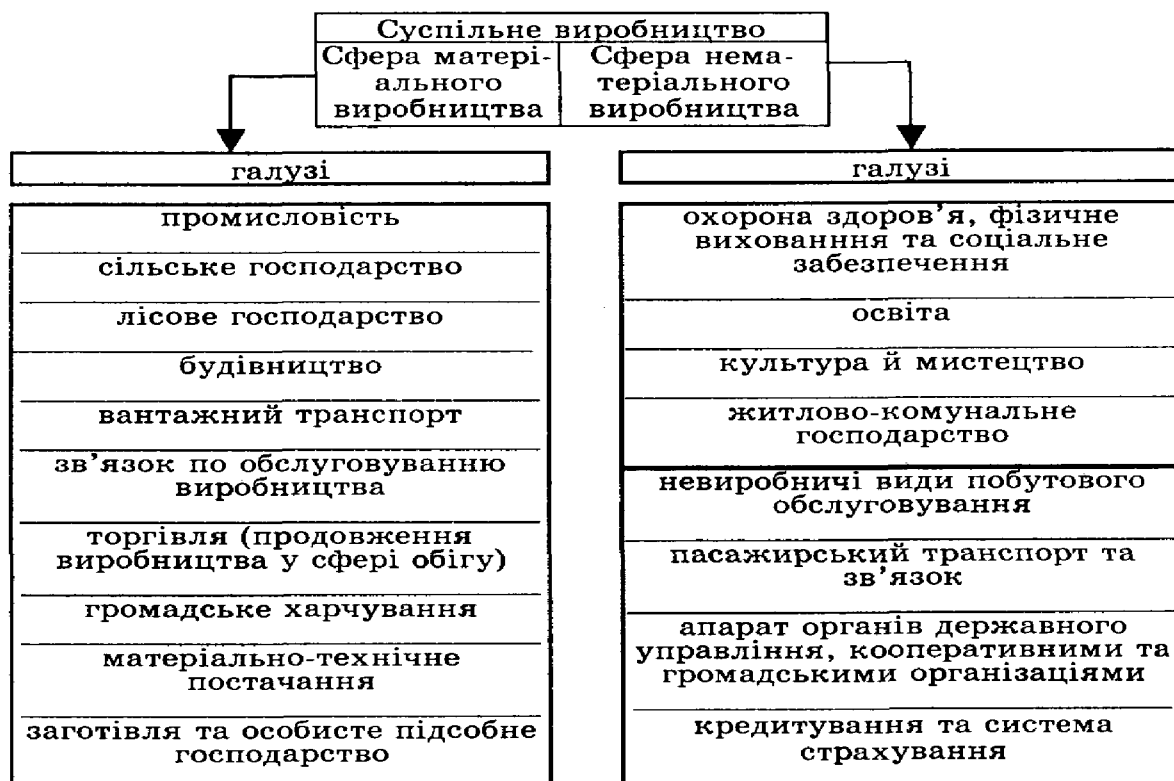

Рис. 3.2. Сфери суспільного виробництва

Будь-яке відтворення є водночас відтворенням продуктивних сил та виробничих відносин. Воно включає постійне відтворення всіх факторів виробництва, тобто засобів і предметів праці у певних пропорціях, робочої сили, природних ресурсів, а також середовища існування людини. Разом з тим відтворюється й соціально-економічна форма виробництва – відповідні виробничі відносини.

Відтворення продуктивних сил означає, що у процесі виробництва відновлюється та розвивається робоча сила (будь-які збої

в її відновленні призводять до суттєвих ускладнень для відтворення загалом), а також відшкодовуються використані засоби виробництва. Якщо *засоби виробництва*, використані у виробничому процесі, не відновлюються, то здійснити процес виробництва навіть у тих самих масштабах неможливо (не говорячи вже про збільшення масштабів відтворення). При цьому потрібно відновити не тільки зношені станки, машини, обладнання, але й за можливості відтворити природні ресурси – обов'язково відтворити ті з них, які є відтворюваними, і досить обережно ставитися до тих, які є невідтворюваними.

Відтворення *робочої сили* включає всі елементи та умови її всебічного розвитку. Особлива увага в цьому процесі на сучасному етапі повинна приділятися природному руху населення, приросту людського потенціалу за рахунок підвищення народжуваності й скорочення смертності населення. Варто розуміти, що демографічні процеси не є об'єктами прямого впливу, однак є і непрямі методи їхнього регулювання: вирішення сукупності соціально-економічних, правових, морально-психологічних і медико-демографічних заходів, що впливають на результати народжуваності.

Процес відтворення виробничих відносин передбачає:

- розвиток різних форм власності і на їхній основі поглиблення товарно-грошових відносин;
- перехід підприємств на самоуправління, повне самофінансування й кредитування, розвиток орендних відносин, акціонерних та інших товариств;
- пріоритетне використання економічних методів господарювання;
- розвиток кооперації в усіх сферах народного господарства тощо.

Відтворення як продуктивних сил, так і виробничих відносин здійснюється шляхом відтворення суспільного продукту, оскільки без цього неможливо ні відновлення робочої сили, ні відшкодування засобів виробництва, ані нормальне функціонування базису суспільства.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Одним із показників прогресу продуктивних сил є випереджаючий розвиток духовно-соціальних продуктивних сил. Синтетичним показником розвитку продуктивних сил прийнято вважати рівень продуктивності праці. Продуктивність праці – це ефективність, плідність праці людського фактора, тобто основної продуктивної сили суспільства, галузі, підприємства. Більш конкретно, *продуктивність праці – це кількість продукції, виробленої одним зайнятим за певний період часу* (годину, зміну, рік). Тобто це реальний виробіток на одного зайнятого. Тому суспільний продукт, створений за рік, можна обчислити за формулою:

$$\text{Суспільний продукт} = \text{Кількість відпрацьованих людино-годин} \times \text{Продуктивність праці.}$$

Вважається, що середньорічний приріст продуктивності праці на рівні 2–3 % є суспільно нормальним.

2. *Економічні відносини формуються також унаслідок взаємодії трьох відносно самостійних підсистем, якими є техніко-економічні, організаційно-економічні і соціально-економічні відносини.*

Техніко-економічні відносини знаходять своє вираження у спеціалізації, кооперуванні, комбінуванні виробництва, його концентрації, обміні діяльністю між людьми, в економічних нормах тощо. З ними тісно пов'язані *організаційно-економічні відносини*, які виникають у процесі організації виробництва, розподілу, обміну і споживання, в управлінні цими процесами. Безпосередньо вони виникають між керівниками різних ланок суспільного виробництва і найманими працівниками, в процесі маркетингової діяльності, планування, програмування тощо.

Техніко-економічні й організаційно-економічні відносини відіграють важливу роль у виробництві, розподілі, обміні і споживанні, ступінь їхнього розвитку є суттєвою характеристикою рівня усупільнення виробництва, продуктивних сил суспільства. Техніко-економічні та організаційно-економічні форми – структура виробництва, поділ і кооперація праці, форми управління є

об'єктом вивчення політичної економії. Вони тісно і безпосередньо пов'язані з відносинами виробництва, розподілу, обміну і споживання, що засновані на певних типах і формах власності, але водночас суттєво відрізняються від них тим, що не виражають відносин привласнення. Їхній розвиток, подібно до розвитку продуктивних сил, сприяє ефективності суспільного виробництва. *Соціально-економічні відносини* – це така суспільна форма виробництва, суть і основу якої становлять відносини власності на засоби виробництва, природні ресурси, людський фактор, життєві блага. До соціально-економічних відносин належить також соціально-економічний аспект трудових відносин (характер праці) та відносини розподілу. Наприклад, відносини розподілу життєвих благ у Швеції за своїм характером швидше є соціалістичними, ніж капіталістичними.

3. У виробництві застосовуються такі основні фактори виробництва, як праця, земля і капітальні блага, тобто різноманітні засоби виробництва, які створюються людиною. Якщо маємо певну кількість праці та капіталу, то який обсяг продукції можна одержати? На практиці відповідь залежить від стану технології та наявності знань. У кожний такий момент за наявних технічних знань та наявної праці і капітальних благ можна отримати лише певну кількість продукції. Зв'язок між величиною витрат факторів виробництва як елементів продуктивних сил і кількістю продукції, яку можна отримати, називають виробничою функцією.

Виробнича функція – це взаємозв'язок між максимальним обсягом продукції, яку можна виробити, і витратами факторів виробництва, потрібних для цього обсягу. Вона залежить також від рівня технічних знань.

Виробнича функція залежить не тільки від кількості та якості виробничих факторів, але й від варіанта їхньої комбінації.

У сучасній теорії виробнича функція використовується для того, щоб вимірювати сукупні показники діяльності економіки. Можемо досліджувати динаміку загального обсягу виробництва, різних факторів виробництва (таких як праця, капітал і земля) і сукупної продуктивності. Емпіричні дослідження сукупної виробничої функції розпочали в США у 20-х рр. минулого століття,

коли П. Дуглас, професор Чиказького університету, проаналізував дані з обробної промисловості. У 50–60-х рр. інші дослідники, зокрема Р. Солоу, Дж. Кендрик та Е. Денісон, розвинули цей підхід. Найпростіша модель виробничої функції така:

$$V = F(L, K)^T,$$

де V – обсяг суспільного продукту;

L – сукупна праця;

K – сукупний капітал;

T – технічний прогрес, який акумулюється в знаннях людського ресурсу та техніці.

3.2. Суспільний поділ праці та його форми

Основою перетворення натурального виробництва на товарне є виникнення суспільного поділу праці та приватної власності на засоби виробництва і продукти праці. Суспільний поділ праці – *спеціалізація, стійке закріплення виробників за виготовленням певних продуктів або певними видами діяльності чи виробничими операціями* [1].

Суспільний поділ праці класифікують за видами і формами [2].

У своєму розвитку людство пройшло декілька великих суспільних поділів праці.

Перший суспільний поділ праці відбувся у межах первіснообщинного ладу. Упродовж майже 3 млн років існування первіснообщинного ладу суспільний поділ праці був відсутній. Це означало, що кожна доросла первісна людина виконувала всі види робіт: виготовляла прості знаряддя праці (саме від цього часу починається розвиток людини), шила одяг, будувала житло, полювала.

Звичайно, певний розподіл робіт був між чоловіком і жінкою. Лише у III–II тис. до н. е. відбувається *відокремлення пасутих племен від землеробських*, що поклало початок першому великому суспільному поділу праці та зробило регулярний обмін між общинами.

Унаслідок появи надлишків продукту в спеціалізованих племенах виникає обмін продуктами між племенами й общинами. Займаючись в основному виробництвом продуктів тваринництва (м'яса, молока, шерсті), племена пастухів потребували продуктів землеробства (зерна, плодів, борошна), а землероби, навпаки, – продуктів тваринництва (м'яса, шкіри, шерсті).

Таблиця 3.1

Види і форми суспільного поділу праці

Види суспільного поділу праці	
Поділ праці в середині суспільства	Реалізується у таких формах, як загальний та частковий поділ праці. Його різновидом є міжнародний поділ праці
Загальний поділ праці	Поділ суспільного виробництва на його великі галузі: сільське господарство, промисловість, транспорт тощо
Частковий поділ праці	Є поглибленням загального поділу праці: поділом сільського господарства, промисловості, транспорту тощо на їхні галузі та підгалузі
Міжнародний поділ праці	Характеризується спеціалізацією окремих країн на виробництві продуктів, для яких вони мають найсприятливіші природні та економічні умови
Поділ праці всередині підприємства	Виступає у формі одиничного поділу праці – спеціалізації виробників на виготовленні окремих складових або виконанні певних операцій з виробництва кінцевого продукту

Другий суспільний поділ праці відбувся у період виникнення рабовласництва та виявився у відокремленні ремісництва від землеробства. Це привело до значного збільшення та урізноманітнення продуктів, які виготовляли безпосередньо для обміну або продажу, стало підґрунтям виникнення товарного виробництва.

Третій суспільний поділ праці. Розвиток обміну зумовив виникнення металевих грошей, виділення класу купців, появу торгового капіталу [3].

Четвертий суспільний поділ праці. Після третього поділу праці (приблизно через 65 століть) у XX ст. у розвинених країнах світу відбувся четвертий великий поділ праці – відокремлення

нематеріального виробництва (науки, освіти, охорони здоров'я тощо) від матеріального, внаслідок чого посилилась тенденція до розширення товарного виробництва [4]. Цей поділ праці почався усередині 70-х років XX ст. у розвинених країнах. У цей час відбувається виокремлення інформаційної сфери зі сфер матеріального і нематеріального виробництва.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Політична економія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К. : Академвидав, 2004. – С. 122.

2. К. Маркс писав: «Коли мати великі роди, як-от землеробство, промисловість та ін., можна назвати загальним поділом праці, розпад цих видів виробництва на види і підвиди – частковим поділом праці, а поділ праці всередині майстерні – одиничним поділом праці».

3. У межах капіталістичного виробництва, технологічну основу якого становить машинна індустрія, подальшого розвитку набули всі форми суспільного поділу праці. Поглиблення одиничного поділу праці відобразилося в бурхливому зростанні кількості професій, спеціальностей та робіт. Наприклад, у США їхня кількість зросла приблизно з 12 тис. наприкінці XIX ст. до понад 8 млн у 2000 р. Розвиток часткового поділу праці виявився у подальшій диференціації сільського господарства, промисловості, транспорту на їх підгалузі, у виникненні нових галузей (електроенергетики, атомної енергетики, автомобілебудування, авіації тощо). У сучасних розвинених країнах налічується декілька сотень спеціалізованих галузей та підгалузей, зокрема лише у промисловості США – до 700.

3.3. Основні економічні фактори (ресурси) виробництва, їхня взаємодія

Фундаментальною проблемою економіки є постійне зростання потреб і обмеженість економічних ресурсів для їхнього задоволення.

До економічних ресурсів зараховують усі природні, людські та створені працею людини ресурси, які використовують у виробництві товарів і послуг. На цій підставі їх ще називають виробничими ресурсами, оскільки природні, трудові ресурси та ресурси, створені у межах економіки, необхідні для процесу виробництва.

З розвитком суспільства змінюються роль та значення конкретних видів виробничих ресурсів. У доіндустріальному (аграрному) суспільстві ключовими є такі ресурси, як ручна праця, худоба та земля; в індустріальному – промислові вироби, сировина; у постіндустріальному – інформація, знання.

Потенційно ресурси (природні, трудові) можуть стати факторами виробництва, коли використовуються у процесі виробництва.

Серед учених-економістів немає єдності з природу того, що вважати факторами виробництва [1].

Сучасна вітчизняна і світова економічна наука до складу факторів виробництва відносить землю, капітал, працю, підприємницькі здібності, науку, інформацію, знання [2].

Таблиця 3.2

Класифікація виробничих ресурсів за різними ознаками

Ознаки	Зміст
За джерелами походження	Виробничі ресурси, що можуть бути відтворені (робоча сила, обладнання): – природно відтворювані – частина природних ресурсів (грунт, водні басейни, флора, фауна); – трудові ресурси (люди з їхньою робочою силою), що формуються у сфері життєдіяльності; – економічно відтворювані – предмети праці, які підлягали попередній обробці (сировина); засоби праці; – невідтворювані – корисні копалини, які належать до предметів праці
За формою прояву	Матеріальні (речові). Особисті (людські)
Залежно від часу і характеру функціонування	Забезпечуючі: засоби праці, трудові ресурси. Втілені (предмети праці)

Процес використання природних ресурсів – фактора «земля» для задоволення людських потреб є сутністю господарської діяльності у будь-якому суспільстві.

Однак більшість видів таких ресурсів не відтворювані, а тому абсолютно обмежені.

Їхнє виробниче використання має природні межі, розширення яких можливе завдяки ефективному й раціональному природокористуванню, екологічній безпеці.

Капітал

Економічна категорія «капітал» та її різноманітні форми прояву є надзвичайно часто вживаними як в економічній науково-навчальній літературі, так і в повсякденному житті людей [1, с. 167].

Таблиця 3.3

Характерні ознаки факторів виробництва

Назва фактора виробництва	Характерні ознаки фактора виробництва
Земля	Земля з її первісною якістю – родючістю; даровані природою блага, які застосовують у процесі виробництва; сировинні і водні ресурси, корисні копалини, ліси, орна земля, земельні ділянки несільськогосподарського призначення
Капітал	Знаряддя праці та інші засоби виробництва, в тому числі всі види інструментів, машин, устаткування, виробничих споруд і будівель, транспорт, збутова мережа, які використовують у виробництві товарів і послуг, їх постачанні споживачеві
Праця	Діяльна форма вияву робочої сили, особистісний фактор виробництва. Найважливіші характеристики: кількість (абсолютна чисельність населення, в тому числі самодіяльного), якість праці (освітній і професійний рівень), суспільний і технологічний поділ праці, ступінь свободи, законодавчого забезпечення, психологічно-фізіологічні умови. Усі чинники, які впливають на кількість і якість праці, втілюються в її продуктивності
Підприємницькі здібності	Ініціативність, уміння приймати економічні рішення, здатність до новаторства, готовність ризикувати і брати на себе відповідальність, здатність найефективніше поєднувати і застосовувати інші фактори виробництва
Інформація	Інформаційний ресурс охоплює всі галузі знань, отримання, оброблення та передавання яких вимагає витрат інших ресурсів, а застосування сприяє приросту корисності і доходу

Сучасна економічна наука трактує капітал як складну, багатоаспектну категорію, еволюція якої відобразила історичний процес розвитку природи, форм руху, динаміки та структури товарного виробництва.

Накопичені трактування капіталу науковою думкою за всю історію розвитку економічної теорії є важливими. Однак варто наголосити на необхідності аналізу сутності *капіталу в контексті соціально-економічних та історичних умов його саморозвитку*. Капітал (від лат. *capitalis* – головний) – самозростаюча авансована вартість; вкладення, які надають змогу отримати дохід [2, с. 256].

Матеріально-речовий зміст капіталу формують речові та особисті, фінансові та інтелектуальні фактори товарного виробництва, його продукти (товари і послуги), які обслуговують процес створення економічних благ та їхнє просування у сфері виробництва, обміну, споживання. Соціально-економічну форму капіталу визначає взаємодіючий рух підприємницької та особистої власності економічних суб'єктів у процесі їхньої виробничо-господарської, комерційної діяльності та отримання відповідних доходів. Багатоаспектність категорії «капітал» виявляється у різноманітних конкретних формах його існування. Праця як фактор виробництва є фізичною та інтелектуальною діяльністю людини, спрямованою на виробництво економічних благ і надання послуг.

В економічній науці впродовж останнього часу сформувалася концепція «людського капіталу», згідно з якою праця освіченого та кваліфікованого працівника розглядається як основний фактор економічного і соціального прогресу суспільства [3].

Концептуальні підходи до розуміння людського капіталу дістали відображення в наукових працях багатьох учених [4]. Першовідкривачем терміна «людський капітал» вважається Т. Шульц – відомий американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1979 р.).

Таблиця 3.4

Підходи в економічній теорії до визначення сутності капіталу

Підходи	Зміст
Предметно-функціональний	Капітал ототожнюється з нагромадженою працею, призначеною для подальшого виробництва або продажу й одержання доходу. У рамках цього підходу значного поширення набув аналіз капіталу як фактора виробництва, що впливає на результати підприємницької діяльності і приносить дохід власникові
Соціально-економічний	Капітал трактується як економічна категорія – специфічні суспільні відносини, що виникають за певних історичних умов. Капітал розглядається як самозростаюча вартість, що в процесі свого руху приносить додаткову вартість
Грошовий	Капітал досліджується як фінансовий ресурс, що приносить дохід власникові у вигляді процента
Ототожнення капіталу з часом	Капітал розглядається як особливий економічним ресурс, що визначає дохід підприємців як винагороду за відмову від задоволення поточних потреб заради отримання майбутніх благ
Капітал як певне вкладення	Капітал як певне вкладення, завдяки чому забезпечується одержання доходу

Прихильники теорії людського капіталу розглядають його в різних ракурсах. У широкому розумінні людський капітал – специфічна форма капіталу, втіленого в самій людині. Це наявний у людини запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, що сприяють зростанню її продуктивності праці і приносять їй дохід у формі заробітної плати чи ренти. *У структурі людського капіталу виділяють:*

- *природні здібності;*
- *навички і досвід;*
- *уміння їх застосовувати в потрібний момент і в потрібному місці [5, 6, 7, 8].*

Наука – специфічна форма людської діяльності, спрямована на отримання та систематизацію нових знань про природу, суспільство і мислення. Втілюючись у виробничій діяльності людей у

вигляді створюваних нових засобів праці, впровадження прогресивних технологій, використання нових видів енергії, матеріалів, передових методів організації виробництва та праці тощо, наука перетворилась на основну продуктивну силу суспільства.

Виокремлення інформації та знань у самостійний виробничий ресурс зумовлене сучасною науково-технічною революцією. Відбувається поступове скорочення матеріальних та зростання інформаційних джерел економічної життєдіяльності людини. Інформація і знання стають найважливішими умовами підвищення ефективності виробництва.

Цінність кожного із зазначених основних видів ресурсів (факторів виробництва) полягає у їхній корисності, що визначається насамперед продуктивністю, здатністю приносити своєму власникові певний вид доходу [9].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Беляєв О. О. Політична економія : навч. посібник / О. О. Беляєв, А. С. Бебело. – К. : КНЕУ, 2001. – 328 с.

Автори увагу акцентують на тому, що про капітал говорять як про виробничий, грошовий, торговельний, позичковий, лихварський, фінансовий, інвестиційний; про індивідуальний, кооперативний, акціонерний; про людський, інтелектуальний, інноваційний; про постійний, змінний; про оплачений, резервний, номінальний і реальний тощо.

2. Економічна теорія. Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання-прес, 2001. – 581 с.

Автори зазначають, що розвиток соціально орієнтованої ринкової економіки завдяки поширенню колективних форм приватної власності, акціонуванню, демократизації управління капіталом тощо змінює соціально-економічну природу капіталу. Зростає взаємозумовленість мотиваційних пріоритетів найманих робітників та підприємців на основі «соціалізації» капіталу та «капіталізації» праці. Зближенню інтересів суб'єктів сучасної ринкової економіки сприяє також подальший розвиток співробітництва

праці та капіталу, що ґрунтується на якісному вдосконаленні трудового законодавства та системи колективних договорів.

3. Різні аспекти людського капіталу висвітлюються у працях С. І. Бандура, В. В. Близнюка, Д. П. Богині, О. А. Грішньої, В. І. Куценко, Е. М. Лібанової, С. І. Пирожкова, А. А. Чухна та ін.

4. Нуреев Р. М. Человеческий капитал и его развитие в современной России / Р. М. Нуреев // Общественные науки и современность. – 2009. – № 4. – С. 5–20.

Як зазначає вчений, людський капітал – це своєрідна форма капіталу. В умовах ринкової економіки багато явищ і процесів набувають товарної і грошової форми і можуть розглядатися як актив, що приносить регулярний дохід. Не є винятком і сама людина, багато характеристик якої (знання, здібності, навички і досвід), не будучи товаром, грошима чи капіталом як такими, набувають цієї форми.

5. Соболева И. Парадоксы измерения человеческого капитала / И. Соболева // Вопросы экономики. – 2009. – № 9. – С. 51–70.

6. Близнюк В. В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (еволюція методологічних підходів та сучасність) / В. В. Близнюк // Економіка і прогнозування. – 2005. – № 2. – С. 64–78; Близнюк В. В. Людський капітал і ринок праці / В. В. Близнюк // Економічна теорія. – 2008. – № 2. – С. 75–89.

Відповідно до життєвого циклу працівника у роки дорослішання особистості й отримання загальної та професійної освіти, накопичення виробничого досвіду економічна цінність запасу її знань і здібностей не зменшується, як це відбувається з фізичним капіталом, а навпаки, зростає. Спостерігається зростання цінності людського капіталу. Поступово темпи фізичного і морального зносу запасу знань і кваліфікації перевищують темпи зростання виробничого досвіду десь до кінця другого десятиліття виробничого стажу. Так відбувається процес знецінення людського капіталу, проте значно нижчими темпами, на відміну від темпів амортизації основного капіталу.

Потрібно зазначити, що зміст амортизації основних засобів виробництва полягає в тому, щоб до кінця терміну існування їхня вартість була цілком списаною. Що ж до людського капіталу, то

завершення трудової діяльності працівника зовсім не означає, що накопичений ним запас знань і навичок повністю знецінений та зношений. При цьому враховують швидке старіння знань упродовж життя одного покоління і необхідність їх постійного відновлення через безперервну освіту (с. 83).

7. Коровський А. В. Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування : монографія / А. В. Коровський. – К. : КНЕУ, 2004. – 184 с.

Аналізуючи поняття «людський капітал», автор виділяє такі його особливості:

1. За сучасних умов людський капітал відіграє роль провідного фактора економічного зростання.

2. Формування людського капіталу супроводжується значними затратами як з боку людини, так і з боку суспільства в цілому.

3. Людський капітал є сумою здібностей і навичок, які існують як запас і можуть нагромаджуватися.

4. Людський капітал може фізично зношуватись, амортизуватись і змінювати свою вартість.

5. Інвестиції в людський капітал приносять його власнику дохід.

6. Період інвестування в людський капітал значно довший (12–20 років), ніж у фізичний (1–5 років).

7. Людський капітал відрізняється від фізичного капіталу за характером ліквідності. Людський капітал не відокремлюється від свого носія – живої людини.

8. Незалежно від джерел формування людського капіталу (особисті, сімейні, колективні, державні) його використання та одержання прямих доходів керуються людиною.

9. Дохід від використання землі як виробничого ресурсу виступає у вигляді ренти, від застосування робочої сили – праці – у вигляді заробітної плати. Вкладений у виробництво капітал приносить прибуток, відсоток. Підприємець у результаті своєї діяльності отримує прибуток. Інформація сприяє максимізації доходу шляхом скорочення трансакційних витрат, пов'язаних із реалізацією ринкових угод, господарських операцій і договорів обміну, проведенням переговорів і прийняттям економічних рішень, кон-

тролем та юридичним захистом виконання контракту (Політична економія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. К. : Академвидав, 2004. С. 57–58).

3.4. Результативність виробництва та його показники

Сучасна економічна теорія і світова практика господарювання оцінюють результати функціонування економіки країн двома способами: економічним зростанням і ефективністю суспільного виробництва. Ці поняття близькі та взаємопов'язані одне з одним, проте не тотожні.

Економічне зростання – це розвиток національної економіки упродовж певного періоду, що вимірюється абсолютним приростом обсягів валового внутрішнього продукту (ВВП), валового національного продукту (ВНП) та національного доходу (НД).

Ефективність суспільного виробництва – категорія, яка характеризує віддачу, результативність виробництва. Вона свідчить не лише про приріст обсягів виробництва, а й про те, якою ціною, якими витратами ресурсів досягається цей приріст, тобто свідчить про якість економічного зростання.

В економічній теорії та практиці розрізняють економічну і соціальну ефективність виробництва.

Економічна ефективність – це досягнення виробництвом найвищих результатів за найменших витрат живої та уречевленої праці або зниження сукупних витрат на одиницю продукції.

Соціальна ефективність – це ступінь відповідності результатів виробництва соціальним потребам суспільства, інтересом окремої людини.

У найзагальнішій формі економічна ефективність суспільного виробництва визначається як співвідношення «результати – витрати» за формулою:

Ефективність виробництва = Результати / Витрати.

Однак цей показник досить узагальнений, оскільки характеризує ефективність усіх сукупних витрат, які припадають на випуск одиниці продукції.

Тому для визначення ефективного використання кожного фактора виробництва окремо застосовується система конкретних показників: продуктивність праці; трудомісткість; фондівіддача; фондомісткість; матеріалівіддача; матеріаломісткість; капіталомісткість; екологоефективність [1].

Продуктивність праці визначається як відношення обсягу виробленої продукції до кількості робітників, зайнятих у її виробництві, або до кількості відпрацьованих людино-годин за певний проміжок часу. *Продуктивність праці на макрорівні* визначають як відношення національного доходу до середньої чисельності працівників, зайнятих у його створенні.

Трудомісткість – це показник, який відображає кількість затраченої живої праці на виробництво одиниці продукції.

Фондовіддача – це показник, який характеризує ефективність використання засобів праці, тобто кількість продукції, виробленої з одиниці основних виробничих фондів. Він розраховується як відношення вартості виробленої продукції до вартості основних виробничих фондів.

Фондомісткість показує вартість витрат виробничих фондів на одиницю виробленої продукції.

Матеріалівіддача характеризує ефективність використаних предметів праці, тобто показує, скільки вироблено продукції з одиниці витрачених матеріальних ресурсів (сировини, матеріалів, палива, електроенергії та ін.).

Розраховується як відношення вартості виробленої продукції до вартості витрачених матеріальних ресурсів.

Матеріаломісткість є зворотним показником матеріалівіддачі, який характеризує вартість витрат матеріальних ресурсів на одиницю виробленої продукції.

Капіталомісткість – це показник, близький до показника фондомісткості продукції.

Він визначається як відношення обсягу капітальних вкладень до зумовленого ним приросту обсягу виробленої продукції.

Екологоефективність. Сучасна економічна наука вважає, що поряд із показниками економічної ефективності варто визначати й ефективність природокористування господарюючого суб'єкта за

допомогою показника екологоекономічної ефективності (Е) за такою формулою:

$$E = E_0 - (A + B + C),$$

де E_0 – загальноекономічний ефект господарюючого суб'єкта;

А – вартість природоохоронних заходів;

В – втрати від пошкодження природного середовища;

С – вартість природних ресурсів.

Рентабельним може вважатися лише таке виробництво, у якого екологоекономічний ефект є додатною величиною [2].

Соціальна ефективність суспільного виробництва показує, наскільки його розвиток відповідає досягненню своєї кінцевої мети – слугувати споживачу, задовольняти особисті потреби людей. Показники соціальної ефективності виробництва: розмір ВВП та НД на душу населення; частка фонду споживання в НД; рівень життя населення; якість життя населення або ІЛР.

Рівень життя – це рівень забезпеченості людей матеріальними і духовними благами, необхідними для їхнього нормального існування.

Він визначається рівнем фактичного споживання матеріальних і духовних благ та послуг на душу населення, на одну сім'ю, а також його відповідністю національному стандарту – споживчому кошику.

Споживчий кошик – це вартість основних матеріальних та духовних благ, необхідних для нормальних умов існування людини певної країни у конкретно-історичний період.

Мінімальний рівень споживання відображає так звану межу бідності населення, за якою настає деградація особистості [3].

Між економічною та соціальною ефективністю виробництва існує тісний взаємозв'язок. Економічна ефективність є матеріальною основою вирішення соціальних проблем. У свою чергу, соціальний розвиток суспільства (зростання добробуту народу, його освітнього й культурного рівня, свідомого ставлення робітників до праці та ін.) суттєво впливає на підвищення ефективності суспільного виробництва.

Показники ефективного використання окремих факторів виробництва

Показник	Спосіб визначення
Продуктивність праці на мікрорівні	Відношення обсягу виробленої продукції до кількості робітників, зайнятих у її виробництві, або до кількості відпрацьованих людино-годин за певний проміжок часу
Продуктивність праці на макрорівні	Відношення національного доходу до середньої чисельності працівників, зайнятих у його створенні
Трудомісткість	Відображає кількість затраченої живої праці на виробництво одиниці продукції
Фондовіддача	Відношення вартості виробленої продукції до вартості основних виробничих фондів
Фондомісткість	Показує вартість витрат виробничих фондів на одиницю виробленої продукції
Матеріаловіддача	Відношення вартості виробленої продукції до вартості витрачених матеріальних ресурсів
Капіталомісткість	Відношення обсягу капітальних вкладень до зумовленого ним приросту обсягу виробленої продукції
Екологоефективність	Розраховується за формулою: $E = E_0 - (A + B + C),$ де E_0 – загальноекономічний ефект господарюючого суб'єкта; А – вартість природоохоронних заходів; В – втрати від пошкодження природного середовища; С – вартість природних ресурсів
Інтегральний показник ефективності	Розраховується за формулою: $E = \Pi / (P + M + Y\Phi),$ де Е – ефективність виробництва; Π – обсяг виробленої продукції; Р – затрати робочої сили (живої праці); М – витрати матеріалів; Φ – витрати основних виробничих фондів; Y – коефіцієнт переведення витрат одноразових вкладень в основні фонди
Рівень життя	Визначається рівнем фактичного споживання матеріальних і духовних благ та послуг на душу населення, на одну сім'ю, а також його відповідністю національному соціальному стандарту – споживчому кошику

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Економічна теорія. Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання-Прес, 2001. – С. 116–117.

2. Означені показники економічної ефективності виражають лише окремі характеристики результативності господарської діяльності підприємства. Для визначення його ефективності в цілому з урахуванням одночасного впливу всіх факторів виробництва застосовується інтегральний показник ефективності, який розраховується за формулою:

$$E = \Pi / (P + M + \gamma\Phi),$$

де E – ефективність виробництва;

Π – обсяг виробленої продукції;

P – затрати робочої сили (живої праці);

M – витрати матеріалів;

Φ – витрати основних виробничих фондів;

γ – коефіцієнт переведення витрат одноразових вкладень в основні фонди.

3. У розвинених країнах існує і такий показник, як якість життя населення, сформований на основі так званих індексів розвитку людини (ІРЛ):

- раціональної структури споживання;

- освітнього та культурного рівня населення;

- рівня охорони здоров'я;

- рівня фізичного розвитку людини;

- якості й комфортності житла;

- тривалості робочого тижня;

- кількості вільного часу та наявності можливостей його раціонального використання;

- умов праці та її безпеки;

- середньої тривалості життя;

- стану й екологічної місткості навколишнього середовища тощо.

Самостійна робота (тези)

3.1. Основні напрями підвищення ефективності суспільного виробництва

Поступальний розвиток суспільного виробництва, його постійне вдосконалення здійснюються на основі прогресу науки і техніки.

Науково-технічний прогрес (далі – НТП) – якісні зміни засобів і предметів праці, технологій, форм та методів організації виробництва.

Етапи науково-технічного прогресу:

I – належить до мануфактурного виробництва (XVI–XVIII стст.);

II – пов’язаний з виникненням машинного виробництва (кінець XVII – початок XIX ст.);

III – співпадає з початком сучасної науково-технічної революції. Його характерна риса – використання науки й техніки в усіх галузях економіки [1].

Науково-технічний прогрес здійснюється у двох формах: *еволюційній та революційній* [2].

Якісний стрибок у розвитку продуктивних сил суспільства на основі докорінних зрушень у наукових знаннях є науково-технічною революцією [3].

Науково-технічна революція (далі – НТР) є переворотом у продуктивних силах сучасного суспільства, у результаті якого здійснюється перехід від машинного до комплексно-автоматизованого виробництва. Разом з тим змінюється місце, роль і значення основної продуктивної сили – людини в суспільному виробництві.

Характерні риси НТР:

– наука перетворюється в безпосередньо продуктивну силу суспільства в результаті посилення її зв’язку з виробництвом; здійснюються фундаментальні зміни в техніці й технологічних способах виробництва (лазерні, плазмові, мембральні технології);

– з’являються суттєві можливості докорінного перетворення предметів праці, створення принципово нових видів матеріалів з наперед заданими властивостями;

– підвищується економічна й соціальна роль інформаційної діяльності в науковій організації праці та управлінні суспільним прогресом;

– відбуваються зміни у взаємодіях матеріального виробництва й навколишнього середовища, природи і людини;

– удосконалюється характер і зміст праці, відбувається поєднання в ньому розумових, фізичних і психологічних знань людини з перевагою творчих елементів.

Усі ці та інші процеси вимагають істотних змін в умовах життя і праці людини, освоєння складніших професій, що є можливим лише для людей із достатнім освітнім, професійним (економічним) і культурним рівнем.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Науково-технічний прогрес за тисячоліття людської цивілізації пройшов складний і суперечливий шлях розвитку. Це було викликано тим, що саме технічний прогрес, який зароджувався на перших етапах розвитку суспільства, розвивався відокремлено від наукового прогресу аж до кінця XVIII – початку XIX ст. І лише в період промислової революції почалося швидке зближення наукового й технічного прогресу, у результаті чого виник цілісний науково-технічний прогрес (НТП). Відтак, почався процес перетворення науки на безпосередньо продуктивну силу, який тривав близько півтора століття й завершився в середині 50-х років XX ст. розгортанням науково-технічної революції.

2. Еволюційна форма НТП має місце, коли техніка й технологія, які застосовуються у виробництві, удосконалюються на основі вже відомих наукових знань. Прикладом цієї форми НТП є розвиток та вдосконалення енергії пари, електроенергії або атома тощо.

Революційна форма НТП означає перехід до техніки й технології, що побудовані на принципово нових наукових ідеях. Прикладом цієї форми є перехід від ручних знарядь праці до машинних, заміна енергії пари на електричну або атомну, застосування лазерної та інших сучасних технологій тощо.

Винахід та запровадження у виробництво принципово нових науково-технічних розробок приводять до суттєвих змін у трудовому процесі, передбачають розширення продуктивних можливостей людства. Тому в цьому випадку йдеться про НТР.

3. Такі перевороти в науці, техніці та виробництві відбуваються регулярно. Останній з них розпочався в середині 50-х років ХХ ст., коли було створено перший комп'ютер, коли людина почала використовувати енергію атомного ядра та займатися генною інженерією. НТР розвинула всі елементи продуктивних сил. Наприклад, зміни в предметах праці знаходять своє вираження у використанні нових синтетичних матеріалів зі спеціальними властивостями (пластмаси, напівпровідники, штучні алмази тощо). Перетворення в засобах праці пов'язані з появою автоматизованої та комп'ютерної техніки, яка суттєво розширює виробничі можливості промислово-виробничого персоналу, значно збільшує продуктивність їхньої праці, підвищує рентабельність виробництва. НТР зумовлює також зміни в характері праці, змінюються форми взаємозв'язків учасників виробництва, удосконалюються процеси обміну результатами праці. Науково-технічна революція відкрила нові способи і методи управління високопродуктивними багатогалузевими технологічними системами (телекомунікаційні мережі, швидкодіючі системи контролю та обробки інформації тощо), створила великі можливості для підвищення рівня ефективності виробництва.

Запитання та завдання для контролю

1. Розкрийте сутність суспільного поділу праці. Назвіть основні його етапи.
2. Дайте характеристику натуральній формі організації суспільного виробництва.
3. Охарактеризуйте товарне виробництво, назвіть основні його риси.
4. Назвіть спільні та відмінні риси простого та розвиненого (підприємницького) товарного виробництва.
5. Чим відрізняється товар від продуктів?

6. На чому ґрунтується підхід до визначення вартості (цінності) товару?

7. Як впливають на величину вартості товару продуктивність та інтенсивність праці?

8. Які функції виконує закон вартості?

9. Дайте характеристику конкурентоспроможності товару.

10. Опишіть життєвий цикл товару та його стадії.

11. Яка різниця між ціною придбання та ціною споживання товару?

Термінологічний словник

Продуктивні сили – це фактори (передусім людина), які забезпечують перетворення речовин природи відповідно до потреб людей, створюють матеріальні й духовні блага і визначають зростання продуктивності суспільної праці.

Кооперація праці – форма організації праці, виконання робіт, за якої значна кількість людей планомірно і спільно бере участь в одному або різних пов'язаних між собою трудових процесах.

Поділ праці – процес відокремлення різних видів людської діяльності, що виявляється у спеціалізації працівника на виготовленні одного продукту, окремих його деталей або на виконанні певної трудової операції.

Виробничі відносини – суспільна форма розвитку продуктивних сил, змістом якої є відносини (зв'язки) між людьми у процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних і духовних благ.

Виробниче споживання – це споживання засобів виробництва робочою силою працівника при виготовленні суспільно необхідного продукту.

Інфраструктура – це комплекс галузей суспільного виробництва, сфери матеріального і нематеріального виробництва, які обслуговують промисловість і сільське господарство.

Соціальна інфраструктура – це нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства, які відіграють вирішальну роль у розвитку трудящих, примноженні їхніх

розумових і фізичних здібностей, професійних знань, підвищення освітнього і культурного рівня.

Суспільне відтворення – це процес суспільного виробництва, який взято не як окремий одноразовий акт, а як постійно повторюваний процес, тобто суспільне відтворення – це безупинний процес суспільного виробництва.

Просте відтворення – це відновлення виробництва з року в рік практично в незмінних масштабах і на практично незмінній техніко-технологічній основі.

Розширене відтворення – при якому обсяг виробництва зростає, структура суспільного продукту вдосконалюється.

Екстенсивний тип розширеного відтворення передбачає збільшення обсягів виробленої продукції та надання послуг за рахунок зростання використовуваних речових і особистих факторів виробництва, інших ресурсів без зміни їхньої техніко-технологічної основи.

Інтенсивний тип розширеного відтворення означає збільшення обсягів виробленої продукції та надання послуг за рахунок зростання продуктивності праці, раціонального використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів на основі науково-технічного прогресу.

Відтворення продуктивних сил означає, що в процесі виробництва відновлюється та розвивається робоча сила (будь-які збої в її відновленні тягнуть за собою суттєві ускладнення для відтворення загалом), а також відшкодовуються використані засоби виробництва.

Суспільний поділ праці – спеціалізація стійке закріплення виробників за виготовленням певних продуктів або за певними видами діяльності чи виробничими операціями.

Капітал (від лат. *capitalis* – головний) – самозростаюча авансована вартість; вкладення, які надають змогу отримати дохід.

Економічна ефективність – це досягнення виробництвом найвищих результатів за найменших витрат живої та уречевленої праці або зниження сукупних витрат на одиницю продукції.

Контрольні тестові завдання

1. Суспільний поділ праці – це:

- а) спеціалізація виробників на виготовленні окремих видів продуктів або певній виробничій діяльності;
- б) ефективне використання природних ресурсів;
- в) наявність міжнародної торгівлі;
- г) рівень інтернаціоналізації продуктивних сил суспільства.

2. Суспільне виробництво – це:

- а) сукупна організована діяльність людей із перетворення речовин і сил природи з метою створення матеріальних і нематеріальних благ;
- б) річ або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці;
- в) комплекс галузей, що обслуговують основне виробництво;
- г) свідомо доцільна діяльність людини, яка спрямована на створення тих чи інших благ з метою задоволення потреб людини.

3. Сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей людини, які вона використовує у процесі праці, – це:

- а) виробнича функція;
- б) робоча сила;
- в) нематеріальне виробництво;
- г) праця.

4. Капітал як фактор виробництва – це:

- а) гроші;
- б) товари тривалого використання, вироблені для виробництва інших продуктів;
- в) фінансовий капітал;
- г) позичковий капітал.

5. В економічній науці виділяють такі способи виробництва:

- а) ручний, механізований, автоматизований, комп'ютеризований, інформатизований;
- б) доіндустріальний, індустріальний, індустріально-аграрний, аграрно-індустріальний, постіндустріальний;

- в) первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний;
- г) усі відповіді неправильні.

6. Машини, верстати, інструменти, за допомогою яких людина діє на природу:

- а) предмети праці;
- б) засоби праці;
- в) продуктивні сили;
- г) засоби виробництва.

7. Суспільне виробництво поділяють на три великі сфери:

- а) сільське господарство, промисловість, соціальна сфера;
- б) виробництво, розподіл, споживання;
- в) основне виробництво, виробнича інфраструктура, соціальна інфраструктура;
- г) виробництво товарів, виробництво послуг, соціальна інфраструктура.

8. Вкажіть правильну послідовність фаз суспільного виробництва:

- а) виробництво, розподіл, обмін, споживання;
- б) виробництво, обмін, розподіл, споживання;
- в) виробництво, споживання, обмін, розподіл;
- г) виробництво, споживання, розподіл, обмін.

9. Що не відносять до основних факторів виробництва:

- а) землю;
- б) інформацію;
- в) капітал;
- г) менеджмент.

10. Виробнича функція відображає:

- а) залежність між сукупними витратами факторів виробництва і максимальним обсягом випуску продукції;
- б) взаємозалежність виробничих відносин та продуктивних сил у процесі суспільного виробництва;
- в) взаємодію попиту, пропозиції та ціни на ринку досконалої конкуренції;
- г) усі відповіді неправильні.

11. Економічна суперечність – це:

а) ознака, показник, на основі яких обґрунтовується оцінка сутності та якості поступального розвитку економічної системи і передусім основної продуктивної сили – людини;

б) суттєве, закономірне відношення і взаємодія між протилежними сторонами економічного явища чи процесу, внаслідок якої вона (суперечність) є їхньою рушійною силою розвитку, а в гносеологічному аспекті основою пізнання сутності економічних законів та категорій;

в) відношення затрат ресурсів на виробництво певної кількості продукції до кількості виробленої продукції;

г) поступальний розвиток усієї економічної системи, кожного її елемента.

Тема 4. Економічні системи суспільства. Сучасні економічні системи

План

4.1. Формаційний та цивілізаційний підходи до процесів суспільного розвитку.

4.2. Сутність та структура економічної системи.

4.3. Структура економічних відносин.

4.4. Типи економічних систем.

Самостійна робота (тези)

4.1. Об'єктивні основи й етапи цивілізаційного процесу.

4.2. Постіндустріальна цивілізація: зміст, риси.

4.3. Державно-монополістичний капіталізм.

4.4. Перехідні економічні системи: зміст, риси, суперечності.

4.1. Формаційний та цивілізаційний підходи до процесів суспільного розвитку

У вітчизняній політичній економіці тривалий період панував формаційний підхід до класифікації економічних систем, який розроблено й обґрунтовано у працях К. Маркса. Поняття економічної формації є наріжним каменем його методу. Саме

економічна формація є основою суспільно-економічної формації, яка являє собою спосіб виробництва, що розглядається в єдності з ідеологічною і політичною надбудовою, з усіма характерними для нього формами діяльності людей.

Спосіб виробництва як єдність і взаємодія продуктивних сил і цього типу суспільно-виробничих відносин становлять економічну формацію суспільства.

Категорія «*економічна формація*» характеризує суспільне виробництво на певній стадії його розвитку, тобто це – специфічне формоутворення, яке характеризується певною цілісністю і системністю. Кожній економічній формації властива певна структура, тобто єдність розгалуженої системи елементів, що перебувають у глибокому взаємозв'язку і взаємодії.

Формаційний підхід надав можливість марксистам обґрунтувати формаційні етапи розвитку економіки, послідовність переходу суспільного виробництва від економічної формації нижчого типу до економічної формації вищого типу. К. Маркс досить детально розкрив сутність таких економічних формацій (способів виробництва), як первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична. Це сукупності специфічних соціально-економічних відносин у взаємодії з рівнем і характером розвитку продуктивних сил.

Розробка формаційного підходу, як зазначав академік А. А. Чухно, надала можливість застосувати науковий принцип єдності історичного і юридичного до розвитку суспільства, забезпечити різноманітних подій в історії людського суспільства побачити закономірні ступені руху суспільства до вершини цивілізації. У цьому полягає велике наукове значення формаційного підходу.

В останні роки у вітчизняній економічній науці дедалі важливіше місце посідає цивілізаційний підхід, який по-іншому визначає закономірні ступені розвитку економічної системи.

Відмінна риса людської цивілізації – її гуманістична спрямованість. Задоволення потреб людини є кінцевою метою виробництва. Задоволення потреб, у свою чергу, народжує нові потреби,

для задоволення яких потрібен подальший розвиток виробництва. Отже, суперечність між потребами та інтересами людини, з одного боку, і рівнем розвитку виробництва – з іншого, взаємодія між ними є рушійною силою економічного прогресу, тобто розвитку суспільного виробництва і людини. Людина – не лише основна продуктивна сила виробництва, але і його безпосередня мета.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. К. Маркс обґрунтував роль і значення кожної економічної формації (способу виробництва) в суспільно-економічному прогресі, розкрив їхню природу і структуру. Визнаючи велику роль у формуванні певного типу економічної системи, К. Маркс і його послідовники визначальним елементом економічної формації вважали соціально-виробничі (соціально-економічні) відносини.

2. Систематизуючим елементом цивілізаційного методу є розвиток продуктивних сил і такої їхньої складової, як технологічний спосіб виробництва. Він являє собою знаряддя праці в поєднанні з матеріалами, технологіями, енергією, інформатикою та організацією виробництва.

3. У доіндустріальну епоху панувало натуральне сільсько-господарське виробництво та домашня промисловість. Для цього періоду характерним був нерозривний зв'язок людини з природними умовами.

Таким чином, за цивілізаційним підходом можемо виділити три типи економічних систем:

- аграрну, або традиційну;
- індустріальну;
- постіндустріальну.

У традиційній економіці панівним було сільське господарство та натуральний характер виробництва. За індустріальної економіки панівною є промисловість, а загальною формою організації виробництва є товарне виробництво. За постіндустріальної економічної системи основою є нематеріальне виробництво, інформація і знання.

Характеристики суспільства на засадах формаційного та цивілізаційного підходів

Характеристики суспільства на засадах формаційного підходу	Характеристики суспільства на засадах цивілізаційного підходу
Загальнонаукові принципи, що використовуються в аналізі суспільних процесів: принцип класичної загальнонаукової парадигми Р. Декарта-І. Ньютона	Загальнонаукові принципи, що використовуються в аналізі суспільних процесів: принципи системно-синергетичного аналізу
Місце і роль людини в суспільних процесах: реалізується гносеологічний підхід, а людина є суб'єктом пізнання об'єктивних процесів	Місце і роль людини в суспільних процесах: реалізується онтологічний підхід, де людина є суб'єктом пізнання і предметно-перетворювальної діяльності
Основна суперечність розвитку суспільства і форма її розв'язання: суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами; революційна зміна виробничих відносин і політико-юридичної надбудови	Основна суперечність розвитку суспільства і форма її розв'язання: суперечність між відносно самостійними індивідами і суспільством; зміна форм суспільної залежності людей, наростання свободи як сенс історії
Місце і роль держави в розвитку суспільства: держава є надбудовою над економічним базисом, має класову природу і виступає знаряддям панівного класу	Місце і роль держави в розвитку суспільства: держава є організаційним центром суспільства, що в легітимний спосіб забезпечує досягнення суспільних цілей усіх членів суспільства
Структура суспільства на певному історичному етапі розвитку: суспільство (суспільно-економічна формація) складається з базису і надбудови; базис – це сукупність домінуючих виробничих відносин, що вирішальним чином впливають на структури політико-юридичної та ідеологічної надбудови	Структура суспільства на певному історичному етапі розвитку: суспільство є органічною цілісністю, яку утворюють політична, духовно-культурна, соціальна й економічна підсистеми
Механізм розвитку суспільства: розв'язання антагоністичної суперечності між новими продуктивними силами і застарілими виробничими відносинами, між базисом і надбудовою шляхом соціальної революції	Механізм розвитку суспільства: процес диференціації всіх сфер суспільного життя з метою найефективнішого досягнення суспільних цілей і наступною інтеграцією їх у нову цілісність
Історичний розвиток суспільства: проходження кожним суспільством історичних суспільно-економічних формацій	Історичний розвиток суспільства: індивідуальний шлях розвитку кожного суспільства, що належить до певної цивілізації, яка проходить етапи становлення, розквіту і занепаду

Очевидно, за цього типу економіки починається поступове відмирання товарно-грошових і ринкових відносин.

4.2. Сутність та структура економічної системи

Система як загальнонаукове поняття – це сукупність взаємопов'язаних і розміщених у належному порядку елементів певного цілісного утворення.

Кожній системі притаманні такі властивості: цілісність, упорядкованість, стійкість, саморух та загальна мета.

Економіка будь-якої країни функціонує як багатовимірна система, що складається з великої кількості різних взаємопов'язаних та взаємозалежних компонентів, які розвиваються відповідно до спільних для всієї системи законів.

Поняття «економічна система» широко використовується в економічній науці, політології, політиці.

Економічна система – це одна з підсистем суспільства, яка інтегрує в собі сукупність усіх компонентів (елементів, ланок) економіки (галузі підприємства, індивідуальні господарства, людей, що стоять за ними), природне середовище і виробничі відносини. Функціонування і розвиток економічної системи визначають економічне життя суспільства.

У сучасній вітчизняній компаративістиці теорія економічних систем являє собою головний і якісно новий напрям економічної теорії і економічної науки в цілому, який поступово виділяється в специфічну галузь філософського знання з початку XX століття і значимість якого зростає в умовах одночасного зближення моделей соціально-економічної еволюції.

Загальною причиною існування економічної системи вченими вважається універсальний закон відносної обмеженості (рідкісності) ресурсів. В основі дії цього закону лежать 2 обставини:

- 1) постійне якісне та кількісне зростання людських потреб;
- 2) обмеженість матеріальних благ і послуг, необхідних для їх задоволення.

В економічній літературі існують різні підходи до визначення економічної системи, а саме:

- як сукупності відносин між людьми, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ;
- як сукупності людей, об'єднаних спільними економічними інтересами;
- як історично визначеного способу виробництва;
- як особливим чином упорядкованої системи зв'язків між виробниками та споживачами матеріальних і нематеріальних благ;
- як сукупності всіх економічних процесів, що функціонують у суспільстві на основі притаманних йому відносин власності та організаційно-правових норм тощо.

На нашу думку, найзагальнішим є таке визначення економічної системи.

Економічна система – це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства, яка має загальну мету.

Відомий американський економіст П. Самуельсон визначає будь-яку економічну систему, незалежно від її соціально-економічної форми, як таку, що має відповідати на три запитання що, як, для кого (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Найважливіші ознаки економічної системи

Економічна система має забезпечувати не лише теоретичну відповідь на ці запитання, а й реальні економічні дії, бо кожна з існуючих систем не здатна запобігти альтернативному вибору в умовах обмежених природних ресурсів і виробничих можливостей.

Важливою характеристикою економічної системи є визначення її структурних елементів. Економічна система складається з трьох основних ланок: *продуктивних сил, економічних відносин і механізму господарювання* (рис. 4.2).

Рис. 4.2. Основні структурні елементи економічної системи

Продуктивні сили – це сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, науки, технологій, інформації, методів організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей. У процесі історичного розвитку продуктивні сили як у цілому, так і окремі їх елементи постійно оновлюються, збагачуються і перебувають у діалектичній єдності, кількісній і якісній функціональній залежності.

Продуктивні сили становлять матеріально-речовий зміст економічної системи, є найважливішим показником і критерієм досягнутого нею рівня науково-технічного прогресу і продуктивності суспільної праці.

Господарський механізм – система основних форм, методів і важелів використання економічних законів, вирішення суперечностей суспільного способу виробництва, реалізації власності, а також всебічного розвитку людини й узгодження її інтересів з інтересами колективу, класу, суспільства.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Такі відомі економісти, як К. Макконнелл, С. Брю, П. Самуельсон за основу визначення економічної системи беруть

функціональний підхід, тобто механізм, за допомогою якого вирішуються основні три проблеми економічного життя, притаманні будь-якій економіці: що слід виробляти і в якій кількості, як слід виробляти, для кого виробляти? Число таких проблем зростає при їх деталізації, наприклад, де розміщувати, як розподіляти і обмінювати? Причому економічна система має забезпечити не тільки теоретичну відповідь на ці питання, а й реальні економічні дії, оскільки кожна з існуючих систем не спроможна запобігти альтернативному вибору в умовах обмеженості природних ресурсів і виробничих можливостей.

2.

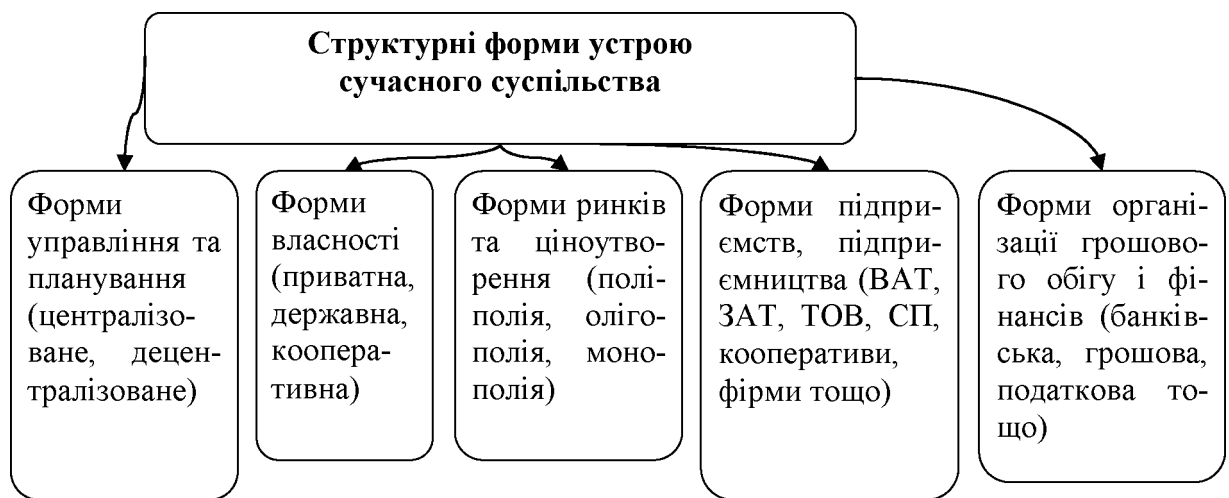

Рис. 4.3. Структурні форми устрою сучасного суспільства

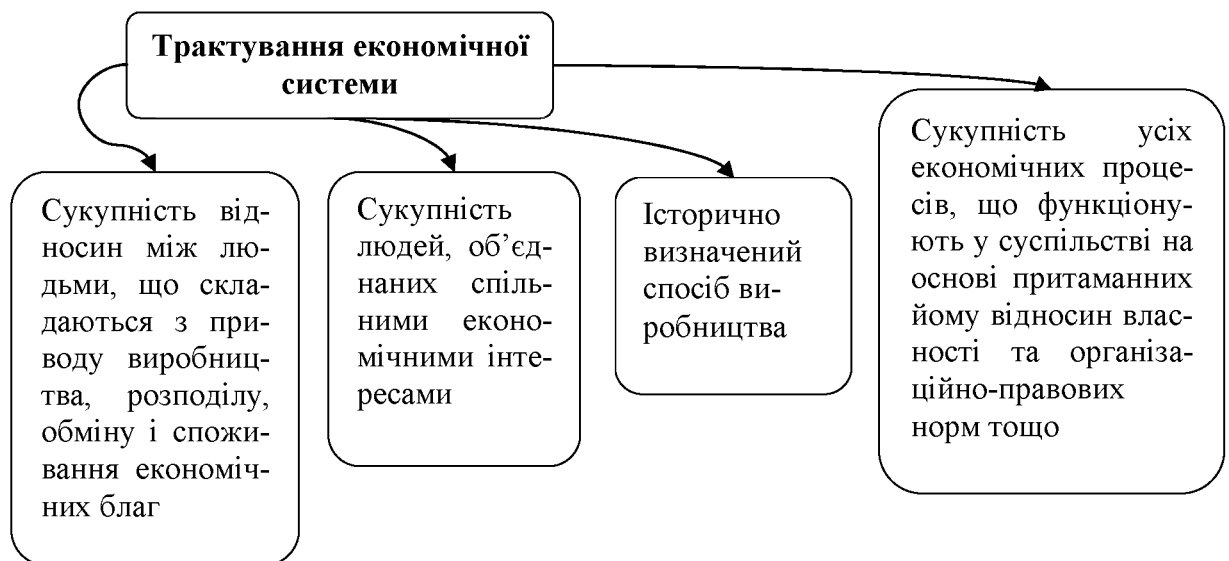

Рис. 4.4. Трактування економічної системи

Підходи до визначення сутності економічних систем

Неокласики	Ототожнюють економічні системи з механізмами функціонування і координації господарських процесів
Марксистич	Розглядають економічну систему як сукупність виробничих відносин
Монетаристи (лат. moneta – монета)	Розглядають і диференціюють господарські системи як грошові системи, беручи за основу форми організації грошового обігу
Ордолібералісти	Інтерпретують ідеальні типи економічних систем через призму елементарних форм господарювання, розглядаючи окремо господарський устрій
Інституціоналісти (лат. institutum – установа)	Визначають економічні системи як сукупність організаційно-інституційних форм, у яких відбуваються господарські процеси

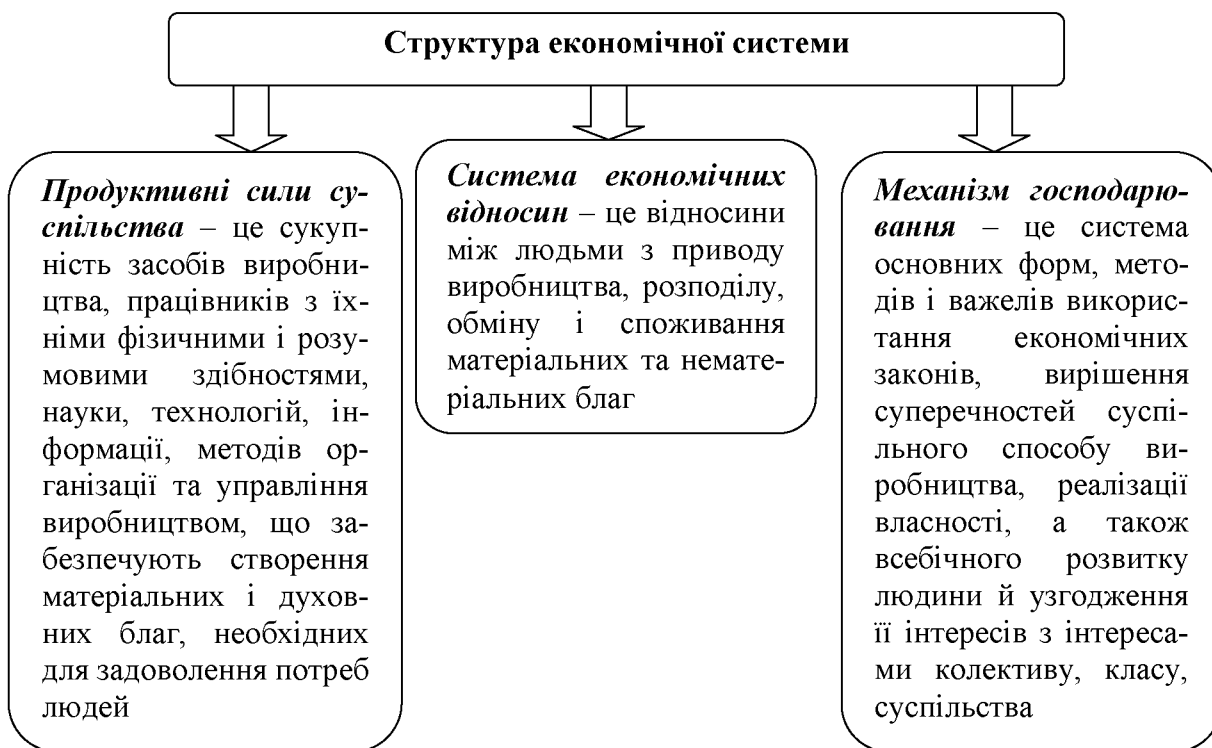

Рис. 4.5. Структура економічної системи

4.3. Структура економічних відносин

Економічні відносини – це відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних та нематеріальних благ.

У процесі організації виробництва виникають загальні організаційно-економічні відносини, які відбивають певний його рівень. Вони відображаються такими абстрактно-загальними категоріями, як праця, засоби виробництва, поділ праці тощо і визначають систему відносин «людина – виробництво».

Система економічних відносин складається з *техніко-економічних, організаційно-економічних, соціально-економічних відносин* (рис. 4.6).

Рис. 4.6. Система економічних відносин

Організаційно-економічні відносини безпосередньо пов'язані з продуктивними силами. Вони виникають з приводу трудової діяльності, кооперації праці, обміну засобами виробництва тощо. У цілому ці відносини втілені в господарській системі організації та управління економікою на різних рівнях. Конкретні організаційно-економічні відносини відображені у господарських системах окремих галузей суспільного виробництва – економіка промисловості, сільського господарства, торгівлі, охорони здоров'я тощо. Їхню специфіку вивчають конкретні економічні науки. До загальних організаційно-економічних відносин належать форми і методи господарювання, характерні для всіх галузей економіки. Серед останніх сьогодні виділяють, по-перше, ринкову систему, в центрі якої товарно-грошові відносини; по-друге, підприємництво, засноване на ефективному веденні господарства. Загальні організаційно-господарські відносини – це і відносини у сфері грошового обігу, ціноутворення, фінансів, кредиту, маркетингу, менеджменту, біржової справи тощо.

Соціально-економічні відносини зумовлюють систему зв'язків «людина – людина». До них належать закономірності розвитку відносин власності (передусім на засоби виробництва), тісно

пов'язаних з ними розподілу і відтворення суспільного виробництва в цілому як економічного кругообігу, який відбувається через виробництво, розподіл, обмін і споживання продуктів і послуг.

Дослідження соціально-економічних відносин розкриває соціальні можливості інтеграційних процесів у сучасному суспільстві та управлінні господарством. Це також дає можливість визначати ступінь відповідності економічної діяльності вимогам зростання суспільного багатства і пов'язаним з ним інтересам переважної більшості членів суспільства.

Техніко-економічні відносини – це відносини між людьми з приводу створення та використання ними знарядь та предметів праці у процесі виробництва, за допомогою яких вони впливають на сили природи і виробляють необхідні життєві блага. Техніко-економічні відносини відображають технологію і є матеріально-речовим змістом суспільного виробництва.

Примітки та ілюстративний матеріал

Рис. 4.7. Структура економічних відносин

4.4. Типи економічних систем

До найбільш важливих основних об'єктивних критеріїв типологізації сучасних економічних систем відносять:

– переважання форми власності на основні засоби виробництва;

- ступінь втручання в економіку і методи регулювання соціально-економічних відносин;
- ступінь відкритості економіки (забезпечення економічної свободи, конкуренції, гарантії для зовнішніх інвестицій, активна участь у міжнародній торгівлі);
- ступінь екологічної безпеки;
- ступінь соціалізації нації в межах глобального світу;
- ознаки теоретичної парадигми соціально-економічного прогресу, наприклад ступінь соціальної відповідальності та ступінь інтелектуалізації.

Однак не тільки економічні фактори впливають на економічну систему, але й зовнішні. Так, соціальні й культурні фактори відображають особливості, пов'язані з релігією, ідеологією, зайнятістю, рівнем доходу, рівнем охорони здоров'я, традиціями, національними цінностями. Що стосується навколишнього середовища, в якому функціонує і розвивається економічна система, то вона характеризується такими важливими показниками, як величина (площа і населення); місце розташування (топографія, клімат, вихід до моря); природно-ресурсне забезпечення економіки. Усі ці надбудовні фактори активно впливають на становлення, функціонування і розвиток економічних систем, а їх зміни ведуть до змін самої системи.

Найпоширенішою в економічній науці є класифікація економічних систем за двома ознаками:

- за формою власності на засоби виробництва;
- за способом управління господарською діяльністю.

На основі цих ознак розрізняють такі типи економічних систем: традиційну, ринкову, командно-адміністративну, змішану (рис. 4.8).

Рис. 4.8. Типи економічних систем

Традиційна економічна система панувала в минулому, і ніні деякі її риси властиві слаборозвиненим країнам. Вона характеризується багатокладністю економіки, збереженням натурально-общинних форм господарювання, відсталою технікою, широким застосуванням ручної праці, нерозвиненою інфраструктурою, найпростішими формами організації праці й виробництва, бідністю населення. На соціально-економічні процеси значний вплив справляють традиції та звичаї, релігійні та культові цінності, кастовий і соціальний поділ населення. У сучасних умовах країни з традиційною економікою потерпають від засилля іноземного капіталу і надмірно активного перерозподілу національного доходу державою.

Ринкова економічна система (економіка капіталізму вільної конкуренції) характеризується пануванням приватної власності на економічні ресурси, передбачає функціонування великої кількості діючих виробників і покупців товарів, свободу вибору підприємницької діяльності, особисту свободу всіх економічних суб'єктів, однаковий доступ їх до ресурсів, науково-технічних досягнень, інформації. У такій системі поведінка кожного економічного суб'єкта мотивується його особистими інтересами. Кожен з них прагне отримати максимальний дохід на основі індивідуального прийняття рішень. Але кожний економічний суб'єкт здатний реалізувати свій приватний інтерес лише в тому випадку, якщо він одночасно є носієм і суспільного інтересу. На ринку здійснюється таке поєднання приватного інтересу із суспільним, яке Адам Сміт проголосив принципом «невидимої руки» ринку. Це означає, що кожний індивід, який реалізує свій приватний інтерес через виробництво і продаж товарів на ринку, не усвідомлює того, що одночасно працює і на задоволення суспільного інтересу. Всі макро- та мікроекономічні процеси (розподіл ресурсів, ціноутворення, створення доходів тощо) регулюються ринковим механізмом на основі вільної конкуренції. Конкуренція тут є основною рушійною силою розвитку економіки.

Втручання держави в економічні процеси мінімальне і неважене. Роль держави обмежується лише захистом приватної

власності та встановленням сприятливого правового поля для вільного функціонування ринку. Усі економічні рішення приймаються ринковими суб'єктами самостійно на свій страх і ризик.

Ринкова економіка вільної конкуренції проіснувала приблизно до першої третини XX ст.

Командно-адміністративна система – це неринкова економіка, яка базується на пануванні державної власності, одержавленні та монополізації народного господарства, жорсткому, централізованому директивному плануванні виробництва і розподілі ресурсів, відсутності реальних товарно-грошових відносин, конкуренції і вільного ціноутворення. Їй притаманні висока затратність виробництва, несприйнятливість до НТП, зрівняльний розподіл результатів виробництва, відсутність матеріальних стимулів до ефективної праці, хронічний дефіцит (особливо товарів народного споживання) тощо. Усе це ознаки недостатньої життєздатності командної системи, які закономірно призвели її до кризи, а потім і розпаду.

Командна економіка існувала у колишньому Радянському Союзі та соціалістичних країнах Східної Європи й Азії.

Змішана економічна система є адекватною формою функціонування сучасних розвинених країн світу і характеризується такими рисами:

- різноманітністю (плюралізмом) форм власності й рівноправним функціонуванням різних господарюючих суб'єктів (приватних, колективних, державних);

- високим рівнем розвитку продуктивних сил і наявністю розвиненої ринкової інфраструктури суспільства;

- оптимальним поєднанням ринкового механізму з державними методами регулювання економіки, які органічно переплітаються і доповнюють один одного;

- орієнтацією на посилення соціальної спрямованості розвитку економіки. Збільшуються затрати на освіту, медичне обслуговування, створюються державні й приватні фонди соціального страхування та соціального забезпечення населення тощо.

Параметри змішаної економіки відносно самостійні, проте в умовах різних країн можливе переважання якогось із параметрів або груп параметрів.

Змішану економіку характеризують не тільки наявність структурних елементів у її складі, але й утворення конкретних форм їх сполучення в реальній економіці, прикладом чого є державні акціонерні підприємства, конкретні угоди державних органів із приватними фірмами, соціальне партнерство тощо. Сьогодні змішана економіка є цілісною системою, що виступає адекватною формою сучасного розвиненого суспільства. Елементи, що її утворюють, спираються на такий рівень продуктивних сил і на такі тенденції соціально-економічного розвитку, що об'єктивно вимагають доповнення ринку державним регулюванням, приватногосподарських ініціатив – соціальними гарантіями, а також залучення до економічної структури суспільства постіндустріальних засад. Змішана економіка не є конгломератом і поступається «чистим системам» за ступенем однорідності складових елементів.

У межах певної економічної системи існують багатоманітні моделі соціально-економічного розвитку країн і регіонів, відмінні ці моделі за «національними особливостями» різних форм власності, ринком і державним регулюванням, капіталом і соціальністю, економічними та постекономічними аспектами. Щодо національних особливостей, то вони залежать від багатьох факторів: рівня та характеру матеріально-технічної бази, історичних і геополітичних умов формування політичного устрою, національних і соціально-культурних особливостей країни, впливу тих або інших соціально-політичних сил тощо. Попри це, реально може домінувати і якийсь аспект одного параметра.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Серед додаткових об'єктивних критеріїв типологізації економічних систем, які дають можливість більш повно охарактеризувати їх типи і моделі, виділяють: співвідношення міського і

сільського населення; співвідношення джерел ВВП (переважно сировинного напрямлення, переважно аграрного напрямлення, переважно промислового напрямлення тощо); питома вага військових витрат у ВВП (ступінь мілітаризації економічної системи); ступінь самодостатності в економічному розвитку (питома вага власного капіталу у структурі джерел фінансування); структура суспільного виробництва, зокрема співвідношення галузей і секторів народного господарства.

2. Ідеї створення змішаної економіки з'явилися на межі XIX та XX ст. і одержали з часом широке визнання, оскільки втілювали реальні зміни соціально-економічного життя, особливо посилені в післявоєнний період. Ці зміни виявилися як ускладнення форм взаємодії ринку та державного регулювання економіки, частки підприємництва та процесу соціалізації, а також у більш помітному проникненні в структуру суспільних систем постіндустріальних (постекономічних) засад.

3.

Рис. 4.9. Типи економічних систем за цивілізаційним підходом

4.

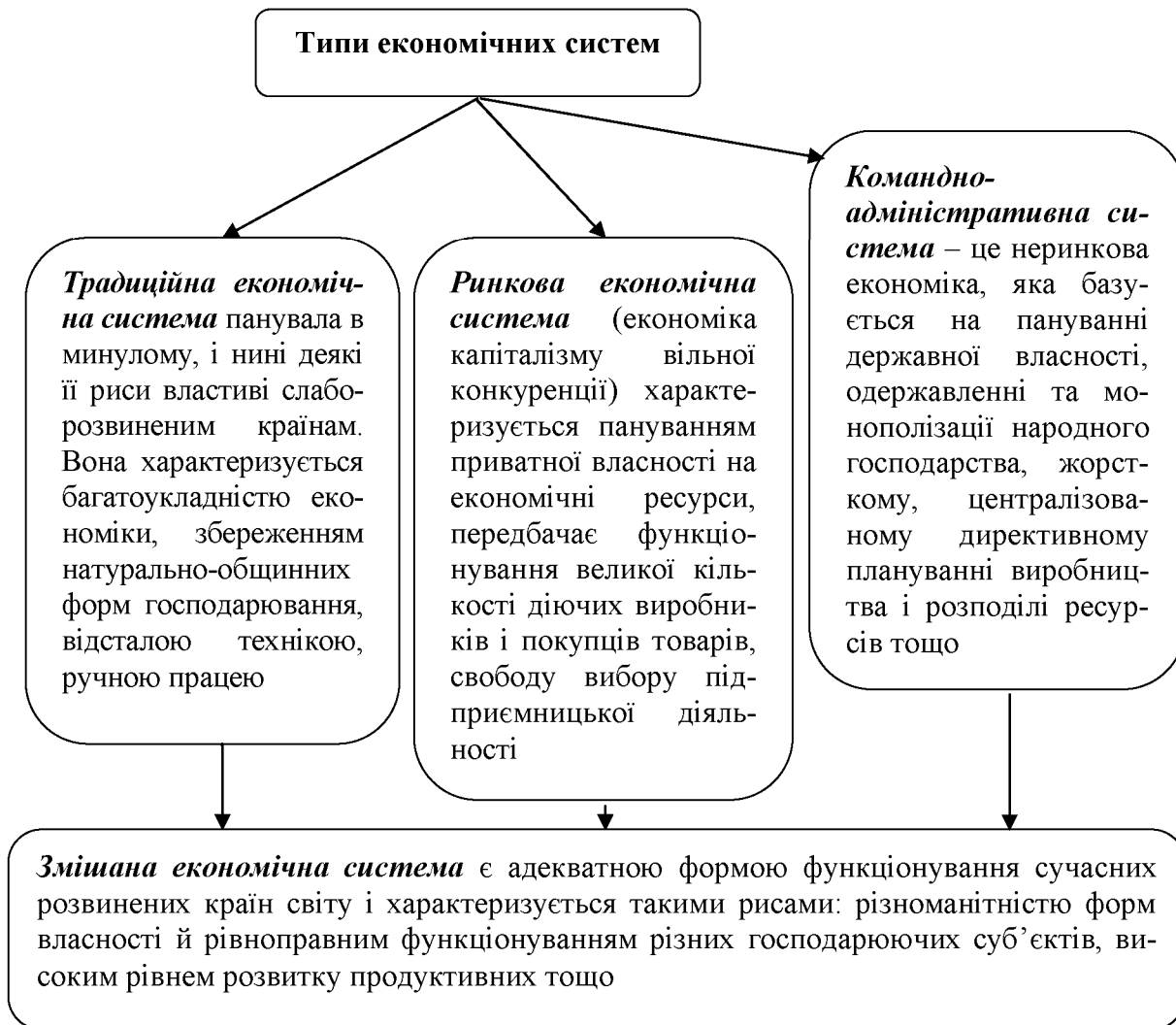

Рис. 4.10. Типи економічних систем та їхня характеристика

Сам термін «змішана економіка» не має однозначного тлумачення, його початкове, найбільш поширене трактування наголошує на сполученні різних секторів економіки (приватного й державного) та багатоманітності форм власності. Інша позиція щодо пояснення цього терміна одержала імпульс від кейнсіанства та висуває на перший план проблему сполучення ринку, ринкового механізму та державного регулювання. Третя позиція, ініційована різними соціал-реформістськими течіями, обґрунтовує сполучення в змішаній економіці капіталу приватного підприємництва та соціальності, суспільних соціальних гарантій. Нарешті, ще одна позиція впливає з цивілізаційного підходу та спрямовується до проблеми співвідношення економічних та неекономічних

засад у структурі сучасного суспільства. Усі ці пояснення змішаної економіки в сучасних умовах не суперечать одне одному, а виявляють наявність декількох ліній формоутворення сучасного типу розвиненої економіки та їх єдність. *Змішана економіка постає як сполучення приватного та державного секторів економіки, ринку й державного регулювання, капіталістичних тенденцій та соціалізації життя, економічних і неекономічних засад.*

Самостійна робота (тези)

4.1. Об'єктивні основи і етапи цивілізаційного процесу

Цивілізованість – один з історичних етапів розвитку людства. Видатний американський етнограф Л. Г. Морган (1818–1881) у книзі «Первісне суспільство», створенню якої він віддав близько 40 років життя, виділяв три головні етапи людської історії – епоху дикості, варварства і цивілізованості.

Люди, які жили в період перших двох епох, споживали переважно готові продукти природи. Створені людиною примітивні знаряддя праці були лише побічними засобами забезпечення такого споживання.

Становлення цивілізованості пов'язане з переходом від збиранництва до переробної суспільно-виробничої технології. Остання відображає активне ставлення людини до навколишнього середовища, конкретно-історичний характер обміну, що відбувається між суспільством і природою. Розвиток суспільно-виробничої технології вказує на те, якими методами здійснюється праця і як на її основі виробляються матеріальні й духовні цінності, необхідні для забезпечення життєдіяльності людини. Перехід від однієї технології до іншої зумовлюється змінами у розвитку засобів виробництва, прогресом науки і техніки.

У розвитку цивілізованості, як і людського суспільства в цілому, особливе місце посідає природне середовище. На певному історичному етапі природа підготувала умови для появи людини. Однак, відокремившись від природного середовища, людина не вийшла за межі його структури. Перетворюючи і пристосовуючи природу до своїх потреб, вона завжди залишається її невід'ємною частиною.

Природні умови, специфіка виробничої технології, зміст праці людини та розвиток її потреб визначають історично конкретний рівень культури суспільства. Це поняття у широкому розумінні відображає спосіб виготовлення матеріальних і духовних цінностей, їх передавання і споживання, що склалися у суспільстві. За своїм змістом воно близьке до поняття «цивілізація». Спільною основою їх є відповідний зміст людської праці не лише як специфічної діяльності, спрямованої на виробництво засобів існування людини (предметів харчування, одягу, житла, а також духовних цінностей), а й як першооснови, з якої формуються людина, суспільство в цілому, соціальна форма розвитку матеріального буття.

Відповідно до цього цивілізація визначається як історично конкретний стан суспільства, який характеризується особливим способом праці, певною суспільно-виробничою технологією, відповідною матеріальною і духовною культурою. Цивілізація відображає органічну сукупність соціально-економічних і культурних характеристик суспільства, досягнутий рівень продуктивних сил, спосіб взаємодії людини з природою.

Особливої уваги потребує питання, пов'язане з гуманістичною спрямованістю цивілізації. Після епохи варварства виникла цивілізація, яка пройшла ряд історичних етапів. Класифікація їх може здійснюватися у горизонтальному і вертикальному аспектах. Горизонтальний аспект характеризує співіснування і взаємодію неоднорідних за своїм змістом типів одиничних і особливих локальних цивілізацій окремих країн і народів, що розвивалися в історично визначені відрізки часу. Такими цивілізаціями були давньогрецька, давньоримська, візантійська, азійських народів, англійська і північногерманська, інків тощо. Кожній з них властиві неповторність, унікальність і соціально-історична особливість. Вертикальний аспект, навпаки, характеризує розвиток цивілізації у широкому розумінні цього поняття. Він відображає історичну еволюцію суспільства, його поступальний рух від одного ступеня зрілості до іншого – більш високого. Цьому розвитку притаманна загальна логіка суспільно-історичного прогресу людства, що відбувається у всесвітньому масштабі. Перехід від одного рівня

світової цивілізації до іншого здійснюється шляхом глобальних за своїм змістом технологічних революцій, що зумовлюють якісні зрушення в розвитку суспільно-продуктивної сили праці людини, способу її взаємодії з природою.

Перша в історії людства технологічна революція, так звана неолітична, забезпечила перехід від варварства до цивілізації (поняття «неолітична» походить від грецького слова *lithos* – камінь). Завдяки цій революції у сільському господарстві почали широко використовуватися певним способом оброблені камінні знаряддя праці. Саме цим було забезпечено перехід від збиральництва до виробничої та переробної економіки. «Неолітична» революція передувала аграрній (сільськогосподарській) цивілізації, для якої головною формою багатства і, по суті, головним знаряддям виробництва стала оброблювана земля. Аграрна цивілізація, що значно прискорила розвиток суспільного виробництва, зайняла значний відрізок історії людства – 8–10 тис. років. Вона була панівною аж до середини XVIII ст.

Промислова революція другої половини XVIII – першої третини XIX ст. започаткувала індустріальну цивілізацію, що розвивається і тепер. Ґрунтуючись на застосуванні системи машин і механізації виробничих процесів, індустріальна цивілізація зробила новий велетенський крок у подальшому зростанні продуктивної сили праці людини й забезпеченні її панування над силами природи. Вперше в історії людства створені працею людини засоби виробництва, передусім механічні знаряддя праці, стали основною формою багатства суспільства.

Індустріальна цивілізація зумовила не лише механізацію виробничих процесів, а й якісно новий крок вперед у розвитку суспільного поділу праці, спеціалізації та кооперування виробництва. Вона розірвала натуральну структуру господарювання, що існувала протягом тисячоліть, і зробила панівною товарну форму виробництва та обігу. Отже, товарне виробництво і ринок, економічна демократія і плюралізм власності притаманні не лише, як це вважалося до останнього часу, певному устрою суспільства, вона є невід’ємною прерогативою індустріальної цивілізації. Багато з того, що до недавнього часу економічна теорія відносила

лише до цінностей окремої суспільної формації, тепер оцінюється як загальноцивілізаційне надбання.

4.2. Постіндустріальна цивілізація: зміст, риси

Формуванню постіндустріальної цивілізації присвячені праці американських учених Д. Белла і О. Тоффлера, японського економіста-соціолога Е. Масуди, французьких учених Ж. Ж. Сервана-Шрейбера, А. Турена та ін. Розглядаючи елементи постіндустріальної цивілізації, варто звернути увагу, по-перше, на розвиток нової технологічної структури виробництва, яка забезпечувала б його комплексну автоматизацію. Зазначений процес ґрунтується на формуванні замкнених автоматизованих систем, впровадженні технології, заснованої на електронній автоматичності, інформатиці тощо. У кінцевому підсумку йдеться про розвиток самовідтворюваних технологічних структур.

По-друге, з розвитком нових технологічних систем формується новий тип суб'єкта праці. Людина праці перестає бути безпосереднім агентом виробництва. Домінуючим типом такої праці є інтелектуальна, творча праця. Це, врешті-решт, знімає породжені розвитком індустріального виробництва головні форми відчуження людини, веде до перетворення багатства людської особистості на основну форму багатства суспільства.

По-третє, слід урахувувати прогресуюче зменшення частки працюючого населення у промисловості й сільськогосподарському виробництві та всебічний розвиток сфери послуг. У деяких країнах, у тому числі США, у цій сфері вже сьогодні зайнято близько 70 відсотків працюючого населення. Проте найвагоміші зміни пов'язані зі всебічним розвитком інформаційного сектору суспільного виробництва, який справляє всезростаючий вплив на якісні перетворення всіх сфер життєдіяльності людини. Якщо для індустріальної економіки найвизначальнішими були концентрація виробництва, зростання його багатосерійності та масовості, то постіндустріальний розвиток характеризується орієнтацією виробничого процесу на задоволення індивідуальних потреб споживача, дестандартизацію, виробництво продукції малими серіями. Це є основою формування й всебічного розвитку середніх і малих економічних структур.

По-четверте, зміни, що відбуваються, зумовлюють глибоку інтеграцію сфер матеріального й духовного виробництва, їх органічне поєднання у структурну цілісність, адже постіндустріальна інформативна економіка спрямована на забезпечення не тільки фізіологічних потреб, а й потреб більш високого порядку, які зумовлюють всебічний розвиток особи. Нові наукові дані про становлення основ постіндустріальної цивілізації допомагають глибше осмислити можливості й перспективи сучасного соціально-історичного розвитку. Підготувавши необхідні передумови для розвитку і вступаючи в структури постіндустріального періоду виробництва, суспільство, яке ґрунтується на пануванні інтересів капіталу, починає саме себе заперечувати. Постіндустріальна цивілізація ставить у центр суспільно-економічної системи людину. Пряме і безпосереднє підпорядкування виробництва розвитку людської особистості є об'єктивною основою, яка утворює відповідний базис для становлення нового постіндустріального за своїм змістом устрою. У цьому контексті соціалізація розглядається як планетарний процес, що відбувається в різних суспільно-економічних структурах у специфічних формах.

Суверенна Україна, лише інтегрувавши у світову економіку, зможе активно користуватися позитивними надбаннями людської цивілізації. Цей прогресивний процес має забезпечити не асиміляцію елементів виробничих відносин підприємництва з пануванням інтересів капіталу, а соціальну спрямованість сучасного розвиненого ринкового господарства, з одного боку, та досягнень у розвитку продуктивних сил – з іншого.

Йдеться про позитивне засвоєння нашим суспільством тих прогресивних надбань, що має сучасне західне суспільство. Це позбавляє нас необхідності дублювати крок за кроком шлях, що його пройшла ринкова система, і створює передумови суттєвого прискорення нашого суспільно-історичного прогресу. Звичайно, йдеться лише про існуючі можливості. Процеси, що розвиваються у суспільному житті України, ще не набули визначеності. Вони потребують належного суспільного осмислення з урахуванням об'єктивних передумов, що формуються на основі загальноцивілізаційного прогресу.

4.3. Державно-монополістичний капіталізм

Економічна система сучасного суспільства розвивається як державно-монополістичний капіталізм. Це явище є формою пристосування виробничих відносин до нового рівня розвитку продуктивних сил. За своєю сутністю воно відображає систему економічних відносин, в якій поєднуються і взаємодіють монополізований бізнес і політична влада держави у межах приватнокапіталістичних (ринкових) виробничих відносин.

До подібних актів «розчищення» шляху національним виробникам на зовнішній ринок політичним шляхом можна також віднести наполеонівську континентальну блокаду і війни французького імператора, реформи Петра I тощо. Всі вони об'єктивно були викликані необхідністю пошуків джерел сировини і ринків збуту. Разом з цим потрібно зазначити, що паралельно із зовнішньоекономічними протекціоністськими заходами держава здійснювала цілий ряд законодавчих актів, спрямованих на становлення і розвиток внутрішнього ринку.

Його формування практично всіма країнами здійснювалося через систему митного протекціонізму, а просування місцевої продукції на світові ринки – за рахунок експортних важелів. Більш того, для мануфактур, які народжувались у передових країнах Європи, державою створювались досить сприятливі умови: надавались дешеві або безвідсоткові кредити, випуск продукції часто забезпечувався державними замовленнями, а збут – вигідними митними умовами. Отже, розвиток ринкових інститутів відбувався під значним впливом державного протекціонізму, оскільки саме держава забезпечувала захист прав власності і виконання контрактів, підтримувала створення правових форм, що відповідають потребам економічного розвитку.

Посилення концентрації та централізації виробництва разом із затвердженням панівного становища монополій у XIX – на початку XX ст. суттєво загострюють суперечності економічного розвитку. З одного боку, монопольне становище відкриває колосальні можливості отримання надприбутків, а з іншого – послаблює конкуренцію і призводить до таких негативних наслідків, як зниження пропозиції товарів і послуг, консервація неефективних ви-

робництв, технологічна деградація і загострення соціальних проблем. Усе це значно змінює роль держави, на яку покладаються завдання забезпечення ефективного функціонування ринкового механізму і гармонізації інтересів членів суспільства.

Однак, незважаючи на систематичну присутність держави в економіці і наявність певних ознак державно-монополістичного капіталізму у першому десятиріччі XX ст., становлення й розвиток останнього відбувається тільки з початком Першої світової війни. Саме ситуація воєнного часу посилила концентрацію виробництва і панування монополій, сприяла зміцненню зв'язків між монополіями і державою та потребувала безпосередньої та систематичної її участі у процесі суспільного відтворення.

Етапи розвитку державно-монополістичного капіталізму:

1. Перший етап охоплює період між Першою та Другою світовими війнами (1914–1941) і пов'язаний із зародженням простих форм державно-монополістичного капіталізму.

2. Другий етап відображає ситуацію початку Другої світової війни – середини 70-х рр. XX ст., коли здійснюється розвиток уже основоположних форм державно-монополістичного капіталізму.

3. Третій етап розпочинається з середини 70-х рр. XX ст. і продовжується до сьогодні. На цьому етапі функціонує вже високорозвинений державно-монополістичний капіталізм.

На першому етапі розвитку, тобто з Першої світової війни, з'являються нові елементи поєднання держави і бізнесу. В умовах військового часу встановлюються елементи урядового контролю над виробництвом, держава підпорядковує своїй волі діяльність приватного підприємництва. Промислові організації мілітаризуються, управління переходить до воєнної бюрократії і чиновників. Промисловці стають простими радниками волі військового командування. Створюються спеціальні органи регулювання промислового виробництва, зокрема військового. Прикладом таких структур є державний апарат управління промисловістю та Військове управління (Німеччина), Військово-промислова рада та комітети з державного регулювання господарства (США).

У цей період остаточно затверджується економічна функція держави з регулювання цін. Вона реалізується як через адміністративні важелі (встановлення граничних цін, жорсткий розподіл продуктів за пайовою системою тощо), так і непрямі методи. Це – встановлення дотацій на окремі види товарів, зокрема на хліб, що ввозиться із-за кордону, організація державних закупівель продуктів і держзамовлень.

На другому етапі ситуація Світової війни 1939–1945 рр. ще більше посилила тенденцію до зростання державного впливу на економіку і формування більш щільних зв'язків між монополіями і державою. Логіка військової економіки об'єктивно вимагає збільшення масштабів централізації і регламентації, а повоєнний період завжди потребує концентрації зусиль на відбудові зруйнованого господарства. Держава вилучає значну частину національного доходу для покриття великих військових витрат, розвитку системи державних замовлень на військові цілі, активно втручається у всі сфери економічного життя. У 40–50-ті роки ХХ ст. усі без винятку країни Європи і США довели частку державних витрат у середньому до 30 % від ВВП і значно розширили сферу застосування адміністративних важелів управління.

Третій етап (з 70-х рр. ХХ ст. до сьогодні) пов'язаний із суттєвим обмеженням соціальних і економічних функцій держави та посиленням впливу ринкових сил на економіку. Консервативні партії, які прийшли до влади у більшості розвинених країн у 80-ті рр., застосували ряд цілеспрямованих заходів з перебудови системи взаємовідносин між державою і приватним сектором, у результаті яких змінилося як співвідношення між державним і ринковим регулюванням, так і механізм самого державного впливу.

Ці зміни в стратегії державного втручання в економіку були викликані новим етапом розгортання НТР, інтернаціоналізацією капіталістичних господарських відносин, а також кардинальними зрушеннями у соціальній структурі суспільства. У цей період значно посилювався руйнівний вплив циклічних процесів на перебіг економічних процесів, високі темпи інфляції різко знизили реальні доходи населення. Хижацьке споживання монополіями природних ресурсів призвело до екологічних криз, а довготривалий

період домінування монополій у сфері добування і реалізації паливно-енергетичних ресурсів і, перш за все нафти, спровокував ряд енергетичних криз. Разом з цим зростаючі масштаби використання науково-технічного прогресу в цілях мілітаризації стали справжньою загрозою для людства.

У 80-ті рр. значна частина національних монополій переросла у транснаціональні, зосередивши в своїх руках понад 50 % промислового виробництва і 60 % торгівлі капіталістичного світу. Поява у промислового і фінансового капіталу транснаціональних інтересів, його всезростаюча участь у різних формах міжнародної власності призвели до того, що він став «випадати» зі сфери впливу національних державних інститутів. У цьому знайшли свій прояв неефективність державно-монополістичного регулювання, обмеженого національним суверенітетом, неадекватність такого регулювання новим умовам функціонування приватного транснаціонального бізнесу. Не менш вагому роль відіграло і наростання протиріч, які викликали екстенсивне розростання державного бюрократичного апарату та прямі форми його втручання в економіку.

Головними проблемами регулювання 80-х рр. вважались, по-перше, зосередження надмірної влади в руках держави, яка за допомогою громіздкої бюрократії здійснювала жорстке регулювання економіки, і, по-друге, невиправдано велика влада профспілок. Лідери останніх часто керувалися особистими інтересами і загрожували великим підприємцям перманентними страйками.

Усі три етапи еволюції державно-монополістичного капіталізму вказують, що він є результатом загострення суперечностей суспільного розвитку, у ході вирішення яких відбувається пристосування існуючих виробничих відносин до нового рівня розвитку продуктивних сил. Отже, основними причинами виникнення державно-монополістичного капіталізму є:

1. Загострення суперечностей індустріального розвитку, у ході якого посилення концентрації та централізації виробництва і затвердження монополій призводять до неспроможності ринку ефективно регулювати економічний розвиток. Такі негативні наслідки монополізму, як скорочення пропозиції товарів, підвищення цін і

падіння рівня життя населення, технологічна відсталість, загострення екологічних проблем вимагають державного втручання в економіку.

2. Загострення соціально-економічних суперечностей, які знаходять свій прояв у невиправданій диференціації доходів, втраті можливостей доступу до ряду товарів і послуг (охорона здоров'я, освіта), зниженні рівня життя основної маси населення внаслідок інфляційних процесів і безробіття, примушують державу до діяльності, спрямованої на досягнення гармонізації інтересів різних суспільних груп.

3. Загострення суперечностей інтернаціоналізації і глобалізації економічних процесів ставлять перед державою завдання відстоювати як національні інтереси, так і інтереси транснаціональних компаній національного базування у глобальному просторі.

При цьому такі фактори, як війни, кризи, політичні потрясіння та інші надзвичайні події слугують своєрідним каталізатором поширення і виникнення нових форм державно-монополістичного капіталізму, однак його безпосередніми причинами не виступають.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Держава як організація політичної влади завжди здійснювала вплив на процес економічного розвитку і ніколи не була пасивною щодо захисту національних інтересів. Безпосереднє зародження ринкової економіки було пов'язано з активною діяльністю держави, оскільки саме вона формувала необхідні передумови для функціонування ринку, створюючи, з одного боку, інститути й організації, а з іншого – примушуючи до виконання встановлених правил. Як відомо, уряди багатьох країн підтримували свій національний капітал у боротьбі з іноземними конкурентами за ринки збуту, чим, власне, сприяли активізації зовнішньої торгівлі й розвитку своїх внутрішніх ринків. Ця підтримка здійснювалась більшою мірою за рахунок застосування політичних важелів, які реалізовувались на основі необмеженої влади монарха. Достатньо згадати військові експедиції Кромвеля до Ірландії (1649–1652) та Голландії (1652–1654) з метою досягнення панівного становища

Англії у світовій торгівлі, війну у союзі з Францією проти Іспанії (1655), у результаті закінчення якої англійський капітал прийшов на Ямаїку і Середземномор'я, підписання у 1654 р. договору з Португалією, за яким було віддано англійським судновласникам всю торгівлю з цією країною і її колоніями, тощо.

2. Якщо раніше держава регулювала тільки трудові відносини, то у 80–90-х рр. XIX ст. у ряді індустріальних країн приймаються прогресивні робітничі закони соціальної спрямованості, що обмежують застосування дитячої праці, встановлюють тривалість робочого дня, вводять страхування у зв'язку з безробіттям і пенсією. Першою країною, в якій уряд став виконувати соціальну функцію, була Німеччина («соціальні закони» Бісмарка 1881–1889). У подальшому ці функції стали традиційними і для інших країн. Розглядаючи для прикладу Англію, можна зазначити про досить значне розширення урядових соціальних функцій у цій країні. Починаючи із закону про пенсії у зв'язку зі старістю, 1908 р. англійський уряд проводить систематичні заходи з впровадження соціальної допомоги, а саме: уводить субсидії і виплати у зв'язку з хворобою робітникам, їхнє безоплатне лікування. У 1891 р. у цій країні вводиться безкоштовна початкова освіта, а закон 1902 р. зробив доступною для широких верств населення і середню освіту. Разом з цим відзначається вплив держави на процеси ціноутворення, що може бути розцінено як зародження нових функцій і елементів її економічної політики. Тарифи на послуги державних залізничних шляхів, пошти, телеграфу, державні монопольні ціни на акцизні товари, продаж продовольства із державних запасів у неврожайні роки, митна політика і непряме оподаткування – далеко не повний перелік державних заходів у сфері регулювання ціноутворення кінця XVIII – початку XX ст.

4.4. Перехідні економічні системи: зміст, риси, суперечності

Економічний розвиток суспільства неминуче пов'язаний з переходами економіки з одного стану в інший. Загальним для всіх перехідних економічних відносин і станів економіки є те, що на період переходу вони поєднують у собі деякі риси і властивості колишніх і нових економічних моделей. Ці переходи можуть

мати і локальний, і загальний характер. Локальні зміни відбуваються постійно: змінюється форма власності підприємств, за останні роки з'явилися зовсім нові форми доходів, змінюються відносини між людьми з приводу власності на житло і т. д. І раніше, в колишній системі, постійно відбувалися подібні зміни. Як приклад, можна навести зміни, які зазнавав соціалістичний господарський розрахунок як метод господарювання підприємств, коли вводилися нові показники їхньої діяльності та оцінки, нові форми оплати праці і т. п. Постійно відбуваються локальні зміни, властиві будь-якій економіці, що розвивається.

Від локальних змін в економіці варто відрізняти загальні зміни, які характеризують перехід усієї системи економічних відносин в нову якість, коли перетворюються основні властивості та вихідні відносини системи або формується нова економічна система замість старої. В останньому випадку має місце перехід від однієї економічної та суспільно-політичної системи до іншої, якісно відмінної системи. Історія знає багато подібних прикладів. Феодальна система відносин протягом кількох століть болісно, через ряд соціальних революцій перетворювалася в капіталістичну, засновану на нових відносинах власності, коли на місце особистої залежності прийшли система особистої свободи виробників, громадянське суспільство. Перехід від колишньої системи до соціалістичної в Росії також мав характер всеосяжного перевороту в економіці та інших сферах суспільства.

Перехідна економіка – це перехідний стан від однієї економічної системи до іншої. У цьому випадку відбувається зміна основ цієї системи, в результаті чого радикально змінюється вся система. Із зазначеного випливають основні риси перехідної економіки та її відмінності від сформованих економічних систем.

По-перше, якщо економіка відтворюється на своїй власній економічній та інституційній основі, то перехідна покликана сформувати основу економічної системи. Поняття економічної системи належить до ключових в економічній теорії. Воно включає в себе перш за все форми господарських зв'язків або тип координації діяльності між суб'єктами економіки, що встановилися в економіці. Найчастіше до основи відносять також притаманний

системі панівний тип власності та інститутів, що забезпечують її функціонування. Коли ці елементи економічної системи сформовані, то можна говорити про завершення перехідного стану економіки і про початок стадії розвитку на власній основі.

По-друге, властивістю перехідної економіки є її багатоукладність. Економічний устрій – це особливий тип економічних відносин, що існує поряд з іншими відносинами. У будь-якій економіці, у тому числі й розвиненій, існують різні типи економічних відносин (уклади), що характеризуються різними формами власності, інтересами, способами ведення господарства. Наприклад, сучасна економіка Заходу характеризується великою кількістю малих підприємств, що мають джерелом свого функціонування і розвитку власну працю їх власників. Однак цей прошарок виробників існує на базі панівного типу координації і капіталістичних форм власності. Інша річ перехідна економіка – багатоукладність тут присутня як елемент основи. У перехідній економіці існують і стара і нова основи і ще тільки формується нова система зв'язків.

По-третє, перехідну економіку характеризує нестійкість розвитку як її внутрішня властивість. Стабільних перехідних економік не існує через те, що відбуваються постійні зміни старих відносин за відсутності нових інститутів, норм і правил, виникають нові відносини, у яких беруть участь нові економічні суб'єкти; відбувається зіткнення старих і нових економічних інтересів. У зв'язку з цим тенденція до постійного загострення економічних, соціальних і політичних відносин – внутрішня властивість перехідних економік. Усе це вимагає створення особливих способів підтримки стабільності та усунення екстремальних умов, що сприяють порушенням в економіці.

По-четверте, відносна тривалість перетворень у перехідній економіці. Вона пояснюється не тільки складністю і суперечливістю процесів. Це перш за все наслідок природних факторів, що не залежать від політичної влади: відомої інерційності колишніх підходів, неможливості одноразово змінити технологічний базис, замінити кадри, змінити структуру народного господарства, створити нові політичні й економічні інститути. Усе це вимагає створення для всього періоду перехідної економіки особливого механізму

узгодження інтересів, а також державної підтримки тих суб'єктів економіки, які опинилися в скрутному становищі внаслідок незалежних від них причин.

За формою перехідна економіка має загальні риси зі змішаною економікою. І в першому, і в другому випадках у рамках однієї економіки має місце з'єднання різнорідних елементів: ринку та державного регулювання, капіталістичних форм і процесів соціальної орієнтації і т. д. Однак за цим криється якісна розбіжність у типах економік. Змішана економіка – це характеристика сучасної економічної системи, «нової економіки» як цілісності, що відтворює на основі єдності ринкової системи, державного регулювання та соціальної стійкості. Інша справа – перехідна економіка.

Перехідна економіка – це не те, що відтворює на своїй основі економічна система, а перехід від однієї системи до іншої. Нестійкість, мінливість відрізняє її від сформованої змішаної економіки. Хоча в перехідній економіці і повинен постійно підтримуватися стан рівноваги, однак не як властивість відтворення системи на власній основі, а як засіб усунення самої перехідної економіки в міру вирішення її історичних завдань. Перехідна економіка, незважаючи на її тривалість, охоплює обмежений період часу, а змішана сучасна економіка – це постійний стан розвинених економічних систем кінця XX – початку XXI ст.

Запитання та завдання для контролю

1. У чому полягає головна відмінність формаційного та цивілізаційного підходів до процесів суспільного розвитку?
2. Назвіть три типи економічних систем відповідно до цивілізаційного підходу? Охарактеризуйте їх.
3. Що являє собою економічна система?
4. Яка ознака економічної системи є визначальною з погляду досягнення головної мети її функціонування?
5. Назвіть та охарактеризуйте основні структурні елементи економічної системи.
6. Охарактеризуйте складові системи економічних відносин.

7. Через які відносини відбувається процес техніко-економічних та організаційно-економічних відносин?
8. За якими ознаками відбувається класифікація економічних систем?
9. Назвіть та дайте характеристику типам економічних систем.
10. Чому змішана економічна система є адекватною формою функціонування сучасних розвинених країн світу?

Термінологічний словник

Господарський механізм – система основних форм, методів і важелів використання економічних законів, вирішення суперечностей суспільного способу виробництва, реалізації власності, а також всебічного розвитку людини й узгодження її інтересів з інтересами колективу, класу, суспільства.

Економічні відносини – це відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних та нематеріальних благ.

Економічна система – це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства, яка має загальну мету.

Економічна формація – характеризує суспільне виробництво на певній стадії його розвитку, тобто це специфічне формоутворення, яке характеризується певною цілісністю і системністю.

Командно-адміністративна система – це неринкова економіка, яка базується на пануванні державної власності, одержавленні та монополізації народного господарства, жорсткому, централізованому директивному плануванні виробництва і розподілі ресурсів, відсутності реальних товарно-грошових відносин, конкуренції і вільного ціноутворення.

Система як загальнонаукове поняття – це сукупність взаємопов'язаних і розміщених у належному порядку елементів певного цілісного утворення.

Організаційно-економічні відносини – безпосередньо пов’язані з продуктивними силами. Вони виникають з приводу трудової діяльності, кооперації праці, обміну засобами виробництва тощо

Перехідна економіка – це перехідний стан від однієї економічної системи до іншої економічної системи.

Продуктивні сили – це сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, науки, технологій, інформації, методів організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей.

Ринкова економічна система (економіка капіталізму вільної конкуренції) – характеризується пануванням приватної власності на економічні ресурси, передбачає функціонування великої кількості діючих виробників і покупців товарів, свободу вибору підприємницької діяльності, особисту свободу всіх економічних суб’єктів, однаковий доступ їх до ресурсів, науково-технічних досягнень, інформації.

Соціально-економічні відносини – зумовлюють систему зв’язків «людина – людина». До них належать закономірності розвитку відносин власності (передусім на засоби виробництва), тісно пов’язаних з ними розподілу і відтворення суспільного виробництва в цілому як економічного кругообігу, який відбувається через виробництво, розподіл, обмін і споживання продуктів і послуг.

Техніко-економічні відносини – це відносини між людьми з приводу створення та використання ними знарядь та предметів праці у процесі виробництва, за допомогою яких вони впливають на сили природи і виробляють необхідні життєві блага.

Традиційна економічна система – характеризується багатокладністю економіки, збереженням натурально-общинних форм господарювання, відсталою технікою, широким застосуванням ручної праці, нерозвиненою інфраструктурою, найпростішими формами організації праці і виробництва, бідністю населення.

Контрольні тестові завдання

1. Який тип економічної системи є логічно зайвим у поданій класифікації:

- а) натуральна економіка;
- б) командна економіка;
- в) традиційна економіка;
- г) ринкова економіка.

2. Яка економічна система функціонує на основі переважно адміністративних рішень та наказів вищих органів управління:

- а) традиційна економіка;
- б) командна економіка;
- в) ринкова економіка;
- г) змішана економіка.

3. Яка економічна система заснована на поєднанні ринкового механізму та державного регулювання економічних процесів:

- а) традиційна економіка;
- б) командна економіка;
- в) ринкова економіка;
- г) змішана економіка.

4. Що з наступного не є ознаками ринкової економіки:

- а) приватна власність;
- б) конкуренція;
- в) суспільний інтерес як основний мотив поведінки;
- г) обмежена роль держави.

5. Особливістю командної економіки є:

- а) директивне визначення державою основних параметрів діяльності підприємств;
- б) планування господарської діяльності підприємствами;
- в) державне регулювання економіки;
- г) індикативне планування державою економічних показників.

6. Для змішаної економіки не властиві:

- а) ринкове регулювання;
- б) державне регулювання економіки;
- в) планування на мікрорівні;
- г) правильної відповіді немає.

7. Який критерій періодизації є головним для формаційної теорії:

- а) технічний рівень засобів виробництва;
- б) форма власності на засоби виробництва;
- в) тип працівника;
- г) соціальний розвиток суспільства.

8. Який тип виробництва є історичним попередником ринкової системи:

- а) античний;
- б) азійський;
- в) традиційний;
- г) феодальний.

9. Яка ознака є основою класифікації економічних систем на ринкові та адміністративно-командні:

- а) рівень економічного розвитку;
- б) домінуюча форма власності;
- в) механізм координації господарської діяльності суб'єктів;
- г) рівень соціального розвитку.

10. Який економічний уклад є домінуючим у сучасних змішаних системах:

- а) приватнокапіталістичний;
- б) соціалізований;
- в) державний;
- г) правильної відповіді немає.

Тема 5. Власність в економічній системі

План

- 5.1. Відносини власності в економічній системі суспільства.
- 5.2. Специфікація прав власності. Теорема Р. Коуза.
- 5.3. Економічний зміст інтелектуальної власності.
- 5.4. Новітні тенденції у розвитку відносин власності.
- Самостійна робота (тези).*
- 5.1. Негативні та позитивні екстерналиї «провалів ринку».

5.1. Відносини власності в економічній системі суспільства

Економічні відносини – це відносини, які виникають між членами суспільства у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних благ. Економічні відносини поділяють на техніко-економічні, організаційно-економічні та соціально-економічні.

Соціально-економічні відносини – це насамперед відносини власності в економічному значенні цього поняття.

Відносини власності визначають головне в економічній системі – спосіб поєднання працівника з засобами виробництва.

Крім того, відносини власності зумовлюють історичну специфіку економічної системи, її соціальну структуру, систему влади.

Отже, соціально-економічні відносини, основою яких є відносини власності, займають визначальне місце у структурі економічних відносин та в економічній системі взагалі, виконуючи в ній системоутворюючу функцію [1, с. 65].

Власність – це економічні відносини між людьми з приводу привласнення засобів виробництва, робочої сили, предметів споживання, послуг, об'єктів інтелектуальної власності в усіх сферах суспільного виробництва.

В економічній системі власність визначає:

- суспільний спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва;
- специфічність дій економічних законів певної економічної системи;
- цілі та мотиви виробництва;
- характер розподілу і споживання створеного продукту;
- класову і соціальну структуру суспільства;
- панівну систему політичної та економічної влади.

Розрізняють економічне та юридичне трактування власності.

З економічної точки зору власність відображає, з одного боку, відносини між людьми з приводу присвоєння засобів і результатів, а з іншого – спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва.

Економічна власність має:

а) кількісний аспект власності – означає певну сукупність матеріальних благ, різноманітних об'єктів власності, у тому числі об'єктів інтелектуальної власності.

Залежно від того, в чийих руках вони зосереджуються (феодал, капіталіст), формується відповідний суспільний спосіб виробництва;

б) якісний аспект власності – виражає систему виробничих відносин між людьми щодо привласнення об'єктів власності в усіх сферах суспільного відтворення.

Вираженням цієї власності є такі економічні категорії – вартість, ціна, податок, прибуток і т. д.

Економічна власність тісно пов'язана з юридичною.

З юридичної точки зору власність характеризує майнові відносини фізичних і юридичних осіб щодо привласнення, володіння та використання ними різних цінностей (матеріальних, духовних).

Зазначені відносини закріплюються системою чинного законодавства кожної країни, а також міжнародними правовими нормами [1, с. 72].

Юридична власність – загальна умова виробництва, вияв волі певного класу і правове оформлення цієї волі в юридичних актах і нормах, у праві власності.

Найважливішими категоріями юридичної власності є:

а) володіння – право виключного фізичного контролю над об'єктом власності (продавати, дарувати, здавати в оренду);

б) використання;

в) розпорядження – це комплекс заходів, які дозволяють відчужувати об'єкти власності: продавати, закладати, дарувати, передавати спадково.

Поняття власності проявляється в її об'єктах і суб'єктах.

Об'єктами власності є матеріальні блага (засоби виробництва), національне багатство в цілому, навколишня природа.

Об'єктами державної власності є земля, її надра, води, ліси. Державі належать основні засоби виробництва в промисловості, с/г, будівництві, засоби транспорту і зв'язку, комунальні та інші

господарства, основний міський житловий фонд, а також інше майно, необхідне для здійснення завдань держави.

Об'єктами кооперативної власності є засоби виробництва і майно, необхідне для здійснення кооперативних статутних завдань, кінцевий результат функціонування кооперативів.

Об'єктами індивідуальної власності є матеріальні блага для функціонування виробничої і невиробничої сфери, особистого підсобного господарства, тобто засоби виробництва для ведення індивідуального, партнерського і колективного виробництва, а також предмети споживання, житло, одяг, побутові речі.

Отже, об'єктами власності є засоби виробництва в усіх галузях народного господарства; природні ресурси; предмети особистого споживання та домашнього вжитку; гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та вироби з них; інтелектуальна власність, тобто духовно-інтелектуальні, інформаційні ресурси та продукти (твори літератури і мистецтва, досягнення науки і техніки, відкриття, винаходи, ноу-хау, інформація, комп'ютерні програми, технології тощо); культурні та історичні цінності; робоча сила.

Суб'єктами власності є носії відносин власності. Головним носієм цих відносин виступає працівник як господар своєї держави і власник свого капіталу. У цілому суб'єктами власності в Україні є народ України, громадянин України, юридичні особи, держава, іноземні носії власності.

Отже, суб'єктами власності є окрема особа (індивідуум) – людина як носій майнових і немайнових прав та обов'язків; юридичні особи – організації, підприємства, установи, об'єднання осіб усіх організаційно-правових форм; держава в особі органів державного управління, муніципалітети (органи місцевого управління та самоврядування); декілька держав або всі держави планети [1, с. 71].

Історичні форми власності:

- первіснообщинна;
- рабовласницька;
- феодальна;
- капіталістична.

Існує два типи власності: приватна і суспільна.

Приватна власність – це такий тип власності, коли виключне право на володіння, користування і розпорядження об’єктом власності та отримання доходу належить приватній (фізичній чи юридичній) особі.

Приватний тип власності виступає як сукупність індивідуально-трудової (одноосібної, сімейної) та індивідуальної з використанням найманої праці, партнерської і корпоративної форм власності.

Суспільна власність означає спільне привласнення засобів виробництва і його результатів. Суб’єкти суспільної власності відносяться один до одного як рівноправні співвласники.

Суспільна власність існує у двох формах:

- 1) державній (загальнодержавна, муніципальна – комунальна);
- 2) і колективній (власність колективу підприємства, кооперативна власність, власність громадських організацій, власність релігійних і культових організацій).

Змішана власність поєднує різні форми власності: державно-приватна; державно-кооперативна; державно-колективна; приватно-колективна; спільна із залученням іноземного капіталу; комбінована; інші види [2].

Роздержавлення – це комплекс заходів, спрямованих на усунення монополії держави на власність, скорочення державного сектору і утворення багатуукладної економіки, посилення процесів саморегулювання економіки.

Приватизація – це процес передачі власності від юридичної особи (держава, міськрада і т.д.) фізичній особі або групі осіб.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Економічна теорія. Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання-Прес, 2001. – 581 с.

Право власності визначається ще з часів римського права трьома основними правочинностями:

- володіння;
- користування;
- розпорядження.

Англійським юристом А. Оноре запропонована система прав власності, яка складається з 11 елементів:

- право володіння;
- право користування;
- право управління (право вирішувати, хто і як забезпечуватиме використання благ);
- право на дохід (право володіння результатами використання благ);
- право власника на капітальну вартість (право на використання, споживання, зміну чи знищення блага);
- право на безпеку (право на захист від експропріації або від пошкодження в навколишньому середовищі);
- право на передачу благ у спадок; право на безстроковість володіння благом; заборона на використання шкідливим способом;
- право на відповідальність (можливість стягнення блага на сплату боргу);
- «зворотний» характер прав власності, тобто повернення переданих кому-небудь правочинностей після закінчення терміну угоди або достроково у випадку порушення умов тощо.

2. У розвинених країнах, які перебувають на стадії постіндустриального розвитку, спостерігаються такі тенденції в розвитку відносин власності:

- подальше розширення плюралізму форм власності;
- значне розширення змішаних і комбінованих форм власності;
- посилення процесів демократизації і соціалізації відносин власності;
- прогресивна зміна структури об'єктів власності.

3. Підходи до трактування власності:

Економічне трактування власності	Юридичне трактування власності
Власність відображає, з одного боку, відносини між людьми з приводу присвоєння засобів і результатів, а з іншого – спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва	Власність характеризує майнові відносини фізичних і юридичних осіб щодо привласнення, володіння та використання ними різних цінностей (матеріальних, духовних). Зазначені відносини закріплюються системою чинного законодавства кожної країни, а також міжнародними правовими нормами

4. Суб'єкти та об'єкти власності:

Суб'єкти власності	Об'єкти власності
Окрема особа (індивідуум) – людина як носій майнових і немайнових прав та обов'язків; юридичні особи – організації, підприємства, установи, об'єднання осіб усіх організаційно-правових форм; держава в особі органів державного управління, муніципалітети (органи місцевого управління та самоврядування); декілька держав або всі держави планети	Засоби виробництва в усіх галузях народного господарства; природні ресурси; предмети особистого споживання та домашнього вжитку; гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та вироби з них; інтелектуальна власність, тобто духовно-інтелектуальні, інформаційні ресурси та продукти (твори літератури і мистецтва, досягнення науки і техніки, відкриття, винаходи, ноу-хау, інформація, комп'ютерні програми, технології тощо); культурні та історичні цінності; робоча сила

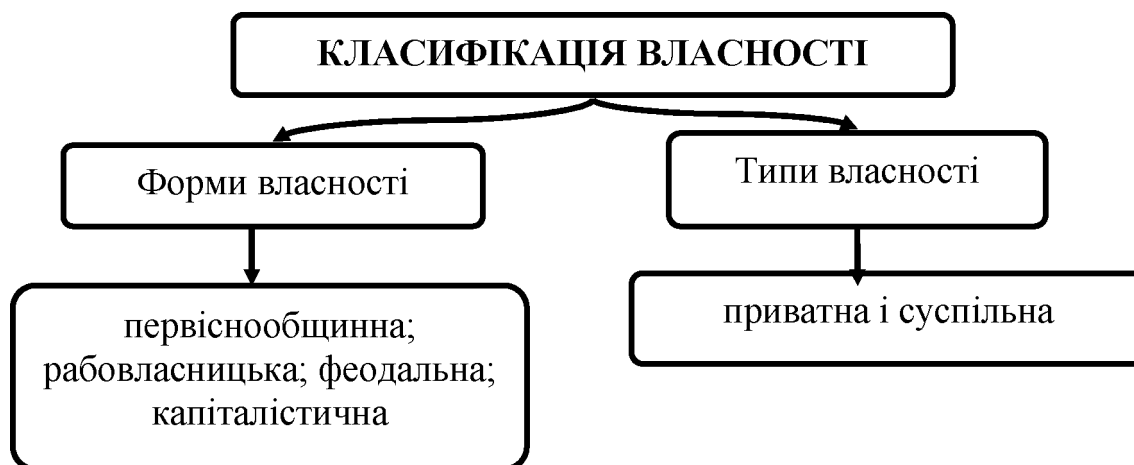

Рис. 5.1. Класифікація власності

5.2. Специфікація прав власності. Теорема Р. Коуза

У будь-якій господарській системі у відносинах між суб'єктами важливе значення має специфікація прав власності, в теорії транзитивної економіки цьому приділяється особлива увага, тому що в розглянутому переході від командної системи господарювання до ринкової уявлення щодо того, кому мають належати ці права, відрізняються.

Права власності є певним регулятором господарської діяльності економічних суб'єктів, визначаючи їх права і обов'язки. На основі цих суджень Р. Коуз надає праву власності вирішальну

роль у господарських системах, формулюючи свою відому теорему.

Якщо права власності всіх сторін ретельно визначені, а трансакційні витрати дорівнюють нулю, кінцевий результат (максимізує цінність виробництва) не залежить від змін у розподілі прав власності (якщо відволіктися від ефекту доходу).

Але в перехідній економіці жодне з припущень Коуза не виконується. У плановій економіці майже всім «пучком» прав володіла держава і все законодавство було підлаштовано під державну власність і відкидало існування приватної (на засоби виробництва). У ринковій системі чільна роль відводиться приватній власності при невеликій частці державної. Тому специфікація прав власності у перехідний період залишає бажати кращого, але ця проблема суто юридична і може бути вирішеною порівняно швидко за наявності кваліфікованих фахівців. Трансакційні витрати, що досягали величезних розмірів у плановій економіці, не знижуються в перехідній економіці внаслідок розвалу колишніх вертикальних зв'язків. Усе це дозволяє зробити висновок, що *якщо трансакційні витрати великі, а права власності слабоспецифіковані, то розподіл ресурсів (а отже, структура і ефективність виробництва) буде істотно залежати від розподілу прав власності.*

«У тих випадках, коли майнові права обмежені або визначені не чітко, вони загрожують колосальною економічною несправедливістю». У перехідній економіці, як відомо, відбувається перерозподіл прав власності між державою та приватними особами за допомогою приватизації державних структур. Передбачається, що, змінивши власників власності, можна істотно вплинути на структуру виробництва та ефективність виробництва.

Тепер розглянемо специфіку власності в перехідній економіці.

Що ж відрізняє відносини і права власності в перехідній економіці від «звичайних» ринкових економік розвинених країн?

По-перше, відносини мають не постійний характер. Надзвичайна рухливість власності, коли підприємства переходять з «рук в руки», дозволяє зробити висновок про немаксимальні ефективності фірм, що ставлять у перехідний період абсолютно інші цілі,

ніж фірми в ринковій економіці, а саме: виживання, підтримання «на плаву», збереження кваліфікованих кадрів.

По-друге, права власності слабоспецифіковані. Це характерно і для економічної, і для інституційної, і для правової специфікацій. У Західній Європі прообразом правової системи було римське право на власність, основою якого є право володіти, користуватися і розпоряджатися.

По-третє, генезис (переродження) нових відносин і прав власності відбувається в умовах збереження інертності в господарській, інституційній та правовій сферах. Не варто перебільшувати швидкість трансформації, тому що при тривалому існуванні старих товариств кілька поколінь сприймають їх як природні й потребують перенавчання для того, щоб пристосуватися до нових умов.

По-четверте, наявність якісних, принципових змін у відносинах власності і прав обумовлює істотно більшу, ніж у стабільній економіці, роль інституційних, політичних та інших вольових чинників у динаміці власності і типовість розриву форм і змісту власності.

Теорема Коуза

Аналіз проблеми соціальних витрат привів Р. Коуза до висновку, що проблема зовнішніх ефектів має двосторонній характер, і це дозволило йому сформулювати твердження, яке Дж. Стіглер назвав «теоремою Коуза».

Порівняння системи ціноутворення, що включає відповідальність за збиток від негативних зовнішніх ефектів, з системою ціноутворення, коли такої відповідальності немає, привело Р. Коуза до висновку про те, що *якщо сторони можуть домовитися самі, а витрати таких переговорів невеликі, то в обох випадках в умовах досконалої конкуренції досягається результат, що максимізував цінність виробництва.*

Р. Коуз наводить приклад землеробської ферми і ранчо, що займається скотарством: землероб вирощує пшеницю, а скотар розводить худобу, яка періодично з'їдає посіви на сусідніх землях. Тут присутній негативний зовнішній ефект. Якщо скотар несе відповідальність за збиток, можливі два варіанти: «або скотар

заплатить фермерові за необробку землі, або він вирішить сам орендувати землю, заплативши землевласникові трохи більше, ніж платить фермер (якщо фермер сам орендував землю), але кінцевий результат буде таким самим і означатиме максимізацію цінності виробництва». Якщо немає відповідальності за збиток, розміщення ресурсів виявиться таким, як і раніше, але тепер платежі здійснюватиме фермер. Проте «кінцевий результат (який максимізував цінність виробництва) не залежить від правової позиції, якщо передбачається, що цінова програма працює без витрат». При нульових трансакційних витратах і у фермера, і у скотаря будуть економічні стимули для збільшення цінності виробництва, оскільки кожний отримає свою частку в прирості доходу. Таким чином, ефективний з суспільної точки зору результат може бути досягнутим без втручання держави і незалежно від первинного розподілу прав власності. Дж. Стіглер запропонував *лаконічне формулювання теореми*: «... в умовах довершеної конкуренції приватні і соціальні витрати рівні».

У другій половині XX ст., у зв'язку з початком становлення у США та інших найбільш високорозвинених країнах постіндустриального суспільства, зміни структури виробництва та структури зайнятості зростає роль та значення сфери послуг, зокрема інформаційних. *У зв'язку з цим виникає необхідність встановлення прав власності для створення ринків, на яких об'єктами є такі, що фізично не спостерігаються або майже не спостерігаються.*

Необхідність встановлення прав власності для створення таких ринків, теоретично була обґрунтована Р. Коузом у статтях «Проблема соціальних витрат» та «Замітки до проблеми соціальних витрат», у яких він прагнув спростувати панівну в економічній науці концепцію, яка здавалась абсолютно істинною, де тільки можна відшукувати так звані «провали ринку» та закликати до державного втручання для їх подолання.

Треба зазначити, що теорема присвячена проблемі зовнішніх ефектів (екстерналій). Так називають побічні наслідки будь-якої діяльності, що стосуються не безпосередніх її учасників, а третіх осіб [1].

Наукові дослідження показали:

– по-перше, висновки Р. Коуза правильні для обмеженої кількості учасників операції (два-три), оскільки при зростанні чисельності учасників збільшуються трансакційні витрати, і передумова про їх нульове значення стає некоректною. Крім того, витрати на проведення переговорів стають настільки високими, що можуть переважити вигоди від цих переговорів. Наприклад, забруднення навколишнього середовища зачіпає мільйони людей, переговори супроводжувалися б величезними витратами, а отже, необхідний політичний спосіб узгодження інтересів;

– по-друге, джерела негативних зовнішніх ефектів і характер збитку повинні легко визначатися власниками ресурсів для того, щоб легально запобігти збитку. Проте не завжди зрозуміло, хто створює шкідливий ефект. Зовнішні ефекти з великою кількістю джерел важко усунути, а приватні переговори не допоможуть досягти ефективності, оскільки цьому перешкоджають інформаційна, правова невизначеність і внутрішні труднощі переговорів. У цілому зовнішні ефекти плюс високі трансакційні витрати ведуть до неспроможності ринку, тобто неможливості інтернаціоналізації зовнішнього ефекту з мінімальними витратами за допомогою механізму цін.

У примітивних суспільствах навіть найпростіший обмін мав особовий характер, передбачав тісну мережу довгострокових неформальних стосунків між учасниками. Лише так можна було уникнути небезпек опортуністичної поведінки. Але у міру вдосконалення юридичних та організаційних інструментів, які контролюють хід виконання контрактів, відносно прості угоди набули безособового та формалізованого характеру. Одночасно до складних, взаємних контрактів потрапляли все складніші угоди, які раніше були взагалі неможливі через недозволено високі трансакційні витрати. Такі результати дає аналіз, збагачений поняттями прав власності, трансакційних витрат та контрактних відносин.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. З теореми Коуза випливає декілька важливих теоретичних і практичних висновків.

По-перше, вона розкриває економічний сенс прав власності.

Згідно з Коузом, екстерналії (тобто розбіжності між приватними і соціальними витратами і вигодами) з'являються лише тоді, коли права власності розмиті. Коли ці права визначені чітко, тоді всі екстерналії «інтернаціоналізуються» (зовнішні витрати стають внутрішніми). Не випадково основою конфліктів, у зв'язку із зовнішніми ефектами, є ресурси, які з категорії необмежених переміщуються в категорію рідкісних (вода, повітря) і на які до цього прав власності в принципі не існувало.

По-друге, теорема Коуза знімає з ринків звинувачення в «провалах». Шлях до подолання екстерналій лежить через створення нових прав власності в тих сферах, де вони були нечітко визначені. Тому зовнішні ефекти і їх негативні наслідки породжуються дефектним законодавством; якщо хто тут і «провалюється», так це держава. Теорема Коуза, по суті, знімає стандартні звинувачення в руйнуванні навколишнього середовища, що висувуються проти ринку і приватної власності. З неї випливає зворотний висновок – до деградації зовнішнього середовища веде не надмірний, а недостатній розвиток приватної власності.

По-третє, теорема Коуза виявляє ключове значення трансакційних витрат.

Коли вони позитивні, розподіл прав власності перестає бути нейтральним чинником і починає впливати на ефективність і структуру виробництва.

По-четверте, теорема Коуза показує, що посилення на зовнішні ефекти – недостатня підстава для державного втручання. У разі низьких трансакційних витрат воно зайве, у разі високих – далеко не завжди економічно виправдане. Адже дії держави самі пов'язані з позитивними трансакційними витратами, а результат лікування цілком може бути гіршим самої хвороби.

5.3. Економічний зміст інтелектуальної власності

До аналізу будь-якого об'єкта власності варто підходити як до суспільних відносин приналежності, володіння, розпорядження і використання цього об'єкта з урахуванням його особливостей та функцій у суспільному виробництві. Саме такий підхід можна використати для виявлення сутнісної особливості сучасної категорії «інтелектуальна власність».

В. Рибалкін дає таке визначення: «Інтелектуальна власність – це відносини належності, володіння, розпорядження та використання (в їх юридичному та економічному змісті) продуктів інтелектуальної діяльності» [1, с. 95].

Сутнісна особливість інтелектуальної власності [2, 3] задається і *визначається особливістю її об'єкта*.

Об'єктом інтелектуальної власності є продукт інтелектуальної діяльності, інтелектуальної праці. Такими продуктами інтелектуальної діяльності є твори науки, літератури та мистецтва; винаходи, промислові та наукові зразки, креслення, моделі, схеми програмних засобів; записи на носіях інформації; права на копіювання та розповсюдження патенту, ліцензії, знаки на товари і послуги; права на інформацію щодо промислового, комерційного, наукового досвіду (ноу-хау).

Це означає, що економічний рух продукту інтелектуальної діяльності є іншим, ніж звичайних продуктів. Продукт інтелектуальної власності не відчужується, а поширюється, тобто, залишаючись власністю свого творця, він стає предметом володіння, використання і розпорядження іншими людьми.

Поширення продукту інтелектуальної діяльності у суспільстві – це його економічний рух, який утворює економічний зміст інтелектуальної власності.

Внутрішньою структурою економічного змісту інтелектуальної власності є реальні економічні відносини щодо володіння, розпорядження та використання інтелектуального продукту між творцем, якому продукт належить, та іншими членами суспільства.

Ці відносини у суспільстві з ринковою організацією економіки мають також юридичний зміст у формі права інтелектуальної

власності, зокрема авторського права, за допомогою якого захищають авторські та майнові права творця інтелектуального продукту, регулюють усю сукупність відносин інтелектуальної власності. Необхідність захисту майнових прав автора продукту інтелектуальної діяльності обумовлена тим, що в умовах ринкової економіки навіть творча праця, що є стимулом для творця, потребує зовнішніх стимулів – грошових та інших форм доходів [1, с. 97].

Необхідною умовою стимулювання й ефективного використання інтелектуального потенціалу власності є забезпечення державою належної охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності [4]. Без правової охорони такого виду ресурсів неможливий розвиток ринкових відносин в умовах становлення постіндустріального суспільства.

Щодо ролі інтелектуальної власності в економічній системі постіндустріального суспільства, треба зазначити таке.

Визнаним є те, що основу багатства постіндустріальних країн становить інтелектуальний капітал, а головним, досить специфічним об'єктом власності є інформація, яка, на відміну від уречевлюваного майна, у процесі обміну не відчужується від власника (продавця), проте він позбавляється монопольного права на її використання. Водночас доступність інформації про об'єкти права інтелектуальної власності є одним із найважливіших чинників вільного поширення знань.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Політична економія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К. : Академвидав, 2004. – 672 с.

Визначення поняття «інтелектуальна власність» наведене у статті 2 (VIII) Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності 1967 року: інтелектуальна власність «включає права, які стосуються: літературних, художніх і наукових творів; виконавчої діяльності артистів, звукозапису, радіо- і телевізійних передач; винаходів у всіх галузях людської діяльності; наукових винаходів; промислових зразків; товарних знаків, знаків обслуговування, фірмових найменувань і комерційних

позначень; захисту проти недобросовісної конкуренції, а також решту прав, які стосуються інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній та художній галузях» (Конвенція, учреждающая Всемирную организацию интеллектуальной собственности. Подписана в Стокгольме 14 июля 1967 года и изменена 2 октября 1979 года. URL : <http://www.eurolawco.ru/ipr/law/stockholm.html>).

2. Лазня І. В. Економічний зміст інтелектуальної власності / І. В. Лазня, В. О. Рибалкін // Економічна теорія. – 2006. – № 4. – С. 54–61.

3. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність : підручник / В. Д. Базилевич. – К. : Знання, 2006. – 431 с.; Гриценко А. А. Комплексний аналіз інтелектуальної власності як економіко-правової категорії / А. А. Гриценко // Економічна теорія. – 2006. – № 4. – С. 108–110.

4. Хаустов В. К. Особливий характер правовідносин у сфері інтелектуальної власності / В. К. Хаустов // Економічна теорія. – 2006. – № 3. – С. 32–42.

5.4. Новітні тенденції у розвитку відносин власності

Поступово у процесі економічного розвитку домінуючого значення набуває корпоративна форма власності як колективно-приватна. В економіці країн Заходу корпорації (акціонерні підприємства) перетворилися на найдинамічнішу провідну структуру. У США їхня частка становить майже 90 відсотків загального обсягу реалізованої продукції. У цілому в розвинених країнах Заходу на корпоративну форму власності припадає 80–90 відсотків загального обсягу виробництва.

Порівняно з класичною формою приватного підприємництва корпорації мають певні переваги, які забезпечили їм вихід на провідні позиції у сфері бізнесу.

Особливість корпоративної форми власності полягає в тому, що вона, з одного боку, зберігає (через володіння акціями окремими особами) все те позитивне, що несе в собі приватна власність, – підприємницький інтерес, ініціативу, націленість на накопичення особистого, а звідси – й суспільного багатства, право

безстрокового успадковування тощо. Водночас корпорація долає обмеженість, що притаманна класичній формі приватної власності. Зберігаючись у загальній структурі корпорацій як юридичний інститут володіння, приватна власність заперечує себе економічно: вона реалізується через більш зрілі – колективні – форми організації виробництва. Отже, по суті, відбувається реалізація тези про позитивне заперечення приватної власності.

Серед переваг корпоративної форми власності є й такі, як *виробнича гнучкість, здатність акумулювати капітальні ресурси й кошти будь-якої належності. До того ж корпорація є більш демократичною формою власності.*

Особливе значення має соціально-інтегральна функція корпорації. Якщо приватна власність у її класичному вигляді дезінтегрує суспільство, породжуючи складні соціальні проблеми, то корпорація, навпаки, створює економічні передумови суспільної інтеграції, часткового подолання відчуження людини від засобів виробництва, його результатів від участі в управлінні. У процесі функціонування корпорації відбувається так звана деперсоніфікація великої приватної власності на засоби виробництва, що виявляється у втраті окремими власниками капіталу персонального контролю над його функціонуванням. Саме завдяки цьому управління нею здійснюється не приватними власниками, а професіоналами. *У зв'язку з цим Дж. Гелбрейт писав, що влада людей, які управляють корпорацією, не залежить більше від приватної власності.*

Розпорядження власністю є нині домінуючою реальністю. Докорінна зміна ролі цієї ланки економічних відносин послабила можливості безпосереднього власника здійснювати прямий контроль над засобами виробництва.

Корпорація не є сталою формою власності. Вона еволюціонує. Дедалі більшого значення в останні десятиріччя набуває якісно нове явище у розвитку корпоративної власності. Йдеться про передавання певної частини акціонерного капіталу найманим працівникам підприємств, що входять до корпорації. Так, у 1974 р. Конгрес США прийняв так званий план розвитку акціонерної власності, зміст якого зводився до здійснення широкої системи

заходів щодо залучення працівників корпорацій до акціонування. У наступні роки Конгресом США було прийнято ще понад 20 законодавчих актів, які сприяли розвитку цього процесу. На кінець 80-х років подібні акти були прийняті у 19 американських штатах.

Сутність заходів, про які йдеться, полягає в тому, що за рахунок кредитних ресурсів корпорації скуповують частину своїх акцій і створюють акціонерний фонд персоналу, з коштів якого формуються акції працівників цієї компанії.

Згідно з рішенням Конгресу компаніям, що здійснюють таку соціалізацію корпоративної власності, надаються податкові пільги.

Як свідчить статистика, народних підприємств – компаній, що повністю належать трудовим колективам, у 1975 р. у США налічувалось 1 601, а в 1988 р. – 19 700. Збільшилася також кількість працюючих у них – з 248 тис. до 9,7 млн осіб. У 1990 р. таких компаній було вже 10 275, а зайнятий на них персонал становив 10,5 млн осіб (близько 10 відсотків усього зайнятого населення). За оцінками фінансової комісії Сенату США, до 2000 р. 25 відсотків усіх робітників і службовців можуть стати власниками підприємств, де вони працюють.

Постійне вдосконалення акціонерних форм виробництва, активне сприяння цьому держави дали можливість істотно розширити коло осіб, які володіють акціями. Так, на початку 50-х років у США налічувалося близько 6 млн акціонерів, а сьогодні їх близько 50 млн. У цілому в країнах Заходу кожний третій дорослий є акціонером. Та справа не лише у кількісних перетвореннях. Найважливішими є якісні зміни у соціальній структурі суспільства, що відбуваються завдяки акціонуванню.

Акціонерна власність вносить суттєві корективи у спосіб взаємодії робочої сили з засобами виробництва. Відбувається процес наближення до тотожності праці й власності, робітник стає працюючим власником.

Всебічний розвиток корпорацій не є єдиним процесом, що докорінно змінює відносини класичної приватної власності, позитивно заперечуючи її сутність.

Незважаючи на винятково високу частку корпорацій у виробництві валового національного продукту, в США не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає кількість підприємств, що перебувають в індивідуальній приватній власності. Їхня загальна кількість за період 1970–1986 рр. зросла майже вдвоє і перевищила 12 млн. Звичайно, частка таких підприємств у загальному виробництві незначна – приблизно 6 відсотків реалізованої продукції. Проте з точки зору виявлення перспектив економічного розвитку це свідчить, що приватнотрудова власність, на якій ґрунтується діяльність зазначених підприємств, кількісно зростає.

Близькими до підприємств, заснованих на приватнотрудовій власності, за своїм економічним змістом є так звані партнерські фірми, якими володіють дві або більше осіб. Їх діяльність поєднує функції виробника і власника.

Самостійна робота (тези)

5.1. Негативні та позитивні екстерналії «провалів ринку»

Одними із таких явних «провалів ринку», як приклади негативних екстерналій, і вважались ситуації із зовнішніми ефектами, наприклад шум аеродрому, що порушує спокій навколишніх жителів, дим із заводських чи фабричних труб, що отруює повітря на сусідніх фермах і яким змушені дихати люди, що там мешкають; забруднення річок стічними водами тощо. Ринок тут не спрацьовує тому, що ринкові агенти, вибираючи тип технології та визначаючи обсяг виробництва, не зважають на збитки, яких вони завдають іншим.

Прикладами позитивних екстерналій є: приватний квітник чи газон, який милує око перехожих; установлення індивідуального ліхтаря у дачному провулку тощо. Існування екстерналій призводить до розбіжностей між приватними і соціальними витратами (соціальні витрати дорівнюють сумі приватних витрат та екстерналій, тобто покладених на третіх осіб). У випадку негативних ефектів приватні витрати виявляються нижчими від соціальних, при позитивних зовнішніх ефектах – соціальні витрати нижчі від приватних.

Для подолання збитків у таких ситуаціях у сучасному світі прийнятним і звичним стало запровадження державою спеціального податку на тих, хто породжує зовнішні ефекти, та встановлення контролю за їх діяльністю.

Так, згідно з дослідженнями А. Пігу, який одним із перших досліджував цю проблему, це «провали ринку», оскільки орієнтація лише на власні вигоди і витрати призводить або до надвиробництва благ з негативними екстерналіями, або до недовиробництва благ з позитивними екстерналіями. Вказівки на «провали ринку» були для А. Пігу теоретичною основою державного втручання в економіку: він пропонував накладати на діяльність, яка є джерелом негативних зовнішніх ефектів, штрафи (що за розмірами дорівнюють екстернальним витратам) і відшкодовувати у формі субсидій еквівалент екстернальних вигод виробникам благ з позитивним зовнішнім ефектом.

Саме проти позиції А. Пігу щодо державного втручання й була спрямована теорема Коуза.

На думку Р. Коуза, в умовах нульових трансакційних витрат (а саме із цих умов і виходила стандартна неокласична теорія) ринок сам зуміє впоратись із зовнішніми ефектами. Отже, Р. Коуз обґрунтував інший підхід.

По-перше, зовнішні ефекти мають подвійний характер. Фабричний дим завдає збитків фермерам, але заборона на викиди в атмосферу обертається збитками для власника фабрики, а отже, і для споживачів її продукції. З економічного погляду, *має йтися не про те, «хто винен», а про те, як мінімізувати величину сукупних збитків.*

По-друге, якщо права власності чітко визначені, а трансакційні витрати малі, ринок у змозі самотійно, без участі держави усувати зовнішні ефекти: *зацікавлені сторони зможуть самотійно досягти найраціональнішого рішення.* При цьому не буде мати значення, хто саме володіє правом власності – фермери на чисте повітря чи власник фабрики на його забруднення. Учасник, здатний отримати із володіння правом більшу вигоду, просто викупить його у того, для кого воно становить меншу цінність.

По-третє, навіть тоді, коли трансакційні витрати великі й розподіл прав власності впливає на ефективність виробництва, державне регулювання не обов'язково є найкращою можливістю. Необхідно ще довести, що витрати державного втручання будуть менші за витрати, пов'язані з «провалом ринку». А це, на думку Р. Коуза, найвищою мірою сумнівно.

Таким чином, висувалося парадоксальне положення – за відсутності витрат після укладання угод структура виробництва залишається тією самою, незалежно від того, хто і якими ресурсами володіє.

ПРИКЛАДИ

Уявімо собі, що по сусідству розміщені землеробська ферма і тваринницьке ранчо, причому тварини можуть заходити на поля фермера, завдаючи збитків посівам. Якщо господар ранчо не несе за це відповідальності, його приватні витрати будуть менші від соціальних. Здавалося б, є всі підстави для втручання держави. Проте Р. Коуз доводить зворотнє: якщо закон дозволяє фермеру і господарю ранчо добровільно дійти згоди з приводу спашу, тоді втручання держави не потрібне: все вирішується само собою. Припустимо, оптимальні умови виробництва, в яких обидва учасники досягають максимуму сукупного добробуту, полягають у тому, що фермер збирає зі своєї ділянки врожай 10 ц зерна, а господар ранчо відгодовує 10 корів. Але ранчер вирішує завести ще одинадцяту корову. Чистий прибуток від неї становитиме 50 доларів. Водночас це призведе до збільшення навантаження на пасовище і неминуче виникне загроза спашу для фермера. Через цю додаткову корову буде втрачено врожай у розмірі 1 ц зерна, який би дав фермеру 60 доларів чистого прибутку.

Розглянемо перший випадок – правом не допускати потрави володіє фермер.

Тоді він вимагатиме від власника тварин компенсацію, не меншу ніж 60 доларів. А прибуток від одинадцятої корови – лише 50 дол. Висновок: ранчер відмовиться від збільшення стада і структура виробництва залишиться незмінною (а отже, ефективною) – 10 ц зерна і 10 голів тварин.

У другому випадку права розподілені так, що господар ранчо не несе відповідальності за потраву, проте у фермера залишається право запропонувати ранчеру компенсацію за відмову від вирощування додаткової корови. Розмір «викупу», за Р. Коузом, становитиме від 50 дол. (прибуток фермера від десятого центнера зерна). При такій компенсації обидва учасники будуть у виграші, а ранчер знову ж таки відмовиться від вирощування «неоптимальної» одиниці тварин. Структура виробництва не зміниться.

Висновок Р. Коуза такий, що в тому випадку, коли фермер має право на стягнення штрафу з ранчера, і тоді, коли право потрави залишається за ранчером (тобто при будь-якому порядку прав власності), результат буде однаковим – права переходять до тієї сторони, яка цінує їх вище (у нашому випадку – до фермера), а структура виробництва залишається незмінною й оптимальною.

Сам Р. Коуз з цього приводу пише так: «Якщо б усі права були чітко визначені і запропоновані, якби трансакційні витрати дорівнювали нулю, якщо б люди погоджувались суворо дотримуватись результатів добровільного обміну, то ніяких екстерналій не було б». «Провалів ринку» у цих умовах не відбувалося б, і у держави не було б ніяких підстав для втручання з метою коригування ринкового механізму.

Отже, Р. Коуз запропонував принципово нове вирішення однієї з основних проблем ХХ ст. – оптимального поєднання «свідомого контролю» та ринкового регулювання економіки. Це перш за все врахування трансакційних витрат, а отже, – встановлення інших зв'язків між ринком та державою.

Американський економіст зовсім не заперечував загальноприйнятого положення, що сучасний ринок потребує допомоги держави, але ця допомога має надаватися не через встановлення державного контролю, а шляхом створення умов, і перш за все правових, що давали б змогу ринковому механізму самому вирішувати ті нестандартні ситуації, які породжує сучасна цивілізація.

Питання та завдання для контролю

1. Розкрийте сутність власності як економічної категорії. У чому її відмінність від власності як юридичної категорії?
2. Опишіть об'єкти та суб'єкти власності.
3. Розкрийте сутність категорії володіння, користування, розпорядження.
4. Охарактеризуйте функції власності.
5. Охарактеризуйте юридичні, соціальні, політичні та психологічні аспекти власності.
6. Які існують форми власності.
7. Опишіть історичний процес розвитку форм власності, їх еволюцію.
8. Які форми власності переважають у сучасних економічних умовах.
9. Проблеми формування правовласницького середовища в Україні.
10. Розкрийте сутність роздержавлення та приватизації. Опишіть ці процеси в Україні.

Термінологічний словник

Економічні відносини – це відносини, які виникають між членами суспільства у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних і нематеріальних благ.

Соціально-економічні відносини – це насамперед відносини власності в економічному значенні цього поняття.

Власність – це економічні відносини між людьми з приводу привласнення засобів виробництва, робочої сили предметів споживання, послуг, об'єктів інтелектуальної власності в усіх сферах суспільного виробництва.

Юридична власність – загальна умова виробництва, вияв волі певного класу і правове оформлення цієї волі в юридичних актах і нормах, у праві власності.

Володіння – право виключного фізичного контролю над об'єктом власності (продавати, дарувати, здавати в оренду).

Розпорядження – це комплекс заходів, які дозволяють відчужувати об’єкти власності: продавати, закладати, дарувати, передавати спадково.

Приватна власність – це такий тип власності, коли виключне право на володіння, користування і розпорядження об’єктом власності та отримання доходу належить приватній (фізичній чи юридичній) особі.

Суспільна власність – означає спільне привласнення засобів виробництва і його результатів.

Змішана власність – поєднує різні форми власності: державно-приватну; державно-кооперативну; державно-колективну; приватно-колективну; спільну із залученням іноземного капіталу; комбіновану; інші види.

Роздержавлення – це комплекс заходів, спрямованих на усунення монополії держави на власність, скорочення державного сектору і утворення багатокладної економіки, посилення процесів саморегулювання економіки.

Приватизація – це процес передачі власності від юридичної особи (держава, міськрада і т. д.) фізичній особі або групі осіб.

Інтелектуальна власність – це відносини належності, володіння, розпоряджання та використання (у їх юридичному та економічному змісті) продуктів інтелектуальної діяльності.

Поширення продукту інтелектуальної діяльності у суспільстві – це його економічний рух, який утворює економічний зміст інтелектуальної власності.

Контрольні тестові завдання

1. Категоріями власності є:

- а) виробництво, розподіл, обмін, споживання;
- б) володіння, користування, розпорядження, дарування;
- в) привласнення, володіння, користування, відчуження;
- г) володіння, користування, розпорядження;
- д) володіння, користування, розпорядження, споживання.

2. Власність як юридична категорія – це:

- а) відносини між людьми з приводу використання результатів праці;
- б) відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності лише на етапі розподілу;
- в) відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності в усіх сферах суспільного виробництва;
- г) загальна умова виробництва, правове оформлення права власності;
- д) відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності лише на етапі споживання.

3. Власність як економічна категорія – це:

- а) право володіння об'єктами власності;
- б) відносини між людьми з приводу використання результатів праці;
- в) відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності в усіх сферах суспільного виробництва;
- г) відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності лише на етапі розподілу;
- д) відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності лише на етапі споживання.

4. Володіння – це:

- а) відносини між суб'єктами власності, пов'язані з наявністю в них об'єктів присвоєння;
- б) безпосереднє споживання результатів виробництва, одержаних через наявність об'єктів власності;
- в) відносини між суб'єктами власності, пов'язані з можливістю визначення долі об'єктів власності;
- г) відносини між суб'єктами власності, пов'язані з виробничим та особистим використанням об'єктів власності;
- д) немає правильної відповіді.

5. Користування – це:

- а) відносини між суб'єктами власності, пов'язані з наявністю в них об'єктів присвоєння;

б) безпосереднє споживання результатів виробництва, одержаних через наявність об'єктів власності;

в) відносини між суб'єктами власності, пов'язані з можливістю визначення долі об'єктів власності;

г) відносини між суб'єктами власності, пов'язані з виробничим та особистим використанням об'єктів власності;

д) немає правильної відповіді.

6. Який спосіб закріплення прав власності за певними суб'єктами є головним у сучасних умовах:

а) звичаї і традиції;

б) релігійні переконання;

в) сила;

г) моральні переконання;

д) юридичні норми.

7. Категорії володіння, користування і розпорядження характеризують власність у:

а) економічному аспекті;

б) політичному аспекті;

в) юридичному аспекті;

г) соціальному аспекті;

д) правильно вказано в пунктах а) і б).

8. Яке твердження правильне:

а) одночасно з привласненням блага відбувається його відчуження;

б) у радянський період переважала колгоспно-кооперативна власність;

в) за сучасних умов у розвинених країнах переважає державна форма власності;

г) володіння характеризується тим, що власник має можливість річ спожити, обміняти, продати, подарувати;

д) розпорядник володіє і розпоряджається певним предметом, не будучи його власником.

9. Яке твердження правильне:

а) розпорядник володіє і розпоряджається певним предметом, не будучи його власником.

б) володіння характеризується тим, що власник має можливість річ спожити, обміняти, продати, подарувати;

в) за сучасних умов у розвинених країнах переважає державна форма власності;

г) у радянський період переважала колгоспно-кооперативна власність;

д) приватна власність функціонує і реалізує себе через різні організаційні форми.

10. Яке твердження правильне:

а) у радянський період переважала колгоспно-кооперативна власність;

б) у багатьох країнах у процесі економічного розвитку півного значення набула акціонерна форма власності;

в) приватна власність функціонує і реалізує себе через різні організаційні форми;

г) володіння характеризується тим, що власник має можливість річ спожити, обміняти, продати, подарувати.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II

ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Тема 6. Форми організації суспільного виробництва

План

- 6.1. Генезис форм організації суспільного виробництва.
- 6.2. Натуральна форма організації суспільного виробництва.
- 6.3. Товарна форма організації суспільного виробництва.
- 6.4. Товар і його властивості.

Самостійна робота (тези)

- 6.1. Величина вартості товару та фактори, що на неї впливають.
- 6.2. Інформація як товар.

6.1. Генезис форм організації суспільного виробництва

Форма суспільного виробництва – це певний спосіб організації господарства.

Матеріальне виробництво – сукупність галузей і сфер, які виробляють матеріально-речові блага й надають матеріальні послуги та задовольняють матеріальні потреби людей [1, с. 80].

Нематеріальне виробництво – сукупність галузей і сфер, що виробляють нематеріальні блага та нематеріальні послуги, які задовольняють духовні й соціальні потреби людей.

Для здійснення процесу суспільного виробництва необхідна наявність праці (робочої сили), засобів праці і предметів праці (рис. 6.1).

Робоча сила – це сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей людини, які вона використовує у процесі праці.

Засоби праці – це річ або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці.

Предмети праці – всі природні ресурси, на які спрямована праця людини і які становлять матеріальну основу майбутнього продукту.

Сукупність предметів і засобів праці складають засоби виробництва.

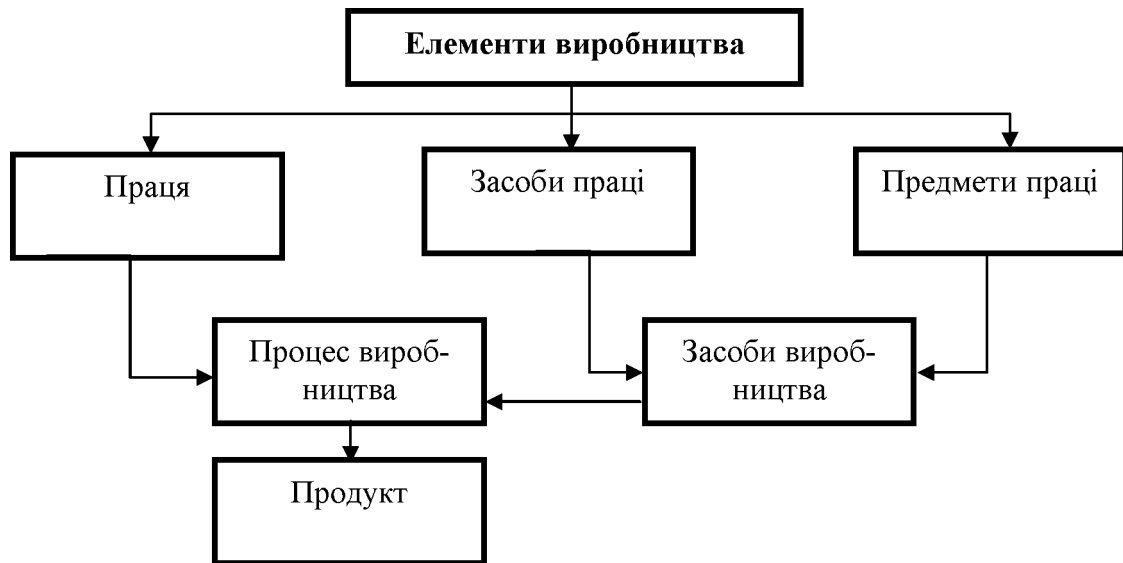

Рис. 6.1. Основні елементи процесу виробництва

Праця є однією з визначальних категорій у розумінні сутності людини, а отже, й для її взаємовідносин з навколишнім середовищем.

Праця – це сукупність фізичних і розумових здібностей людини, які застосовують у виробництві життєвих благ. Вона є джерелом усіх дій, спрямованих на перетворення природних ресурсів для задоволення потреб людини.

Головною і кінцевою метою будь-якого акту праці є забезпечення життєдіяльності людського організму – основи життя самої людини. Праця виникла як матеріальний процес взаємодії між людиною та природою за допомогою знаряддя праці.

Праця є основним способом взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем.

Специфікою трудової діяльності людини є те, що трудові дії та викликані ними процеси з самого початку виникали в кожному конкретному випадку цілком свідомо, як засіб досягнення поставленої людиною мети, без цього їх не можна розглядати як трудові дії людини.

Для того, щоб відбувся будь-який акт праці, необхідна наявність, як мінімум, таких умов – доцільна діяльність (тобто сама

людина з усіма її головними ознаками), предмети праці (ті частини природи, на яких направляється активність працюючого) і засоби праці – сукупність засобів, за допомогою яких люди впливають на предмети праці, видозмінюючи їх.

Якщо головною функцією знаряддя праці є посилення мускульної сили людини, то машина міняється з людиною місцями – людина перетворюється на агента, який обслуговує безперебійну роботу машини.

Машина (франц. machine, лат. masina – знаряддя, пристрій) – механізм або поєднання механізмів для перетворення енергії однієї форми руху на інший, для перетворення матеріалів природи [2].

Аналіз історії розвитку праці дозволяє зробити висновок, що основні ступені суспільного розподілу праці є одночасно етапами отримання людьми все більшої незалежності від природних умов, посилення потужності природоперетворюваної діяльності. Водночас зростає залежність людства від адекватності знань про процеси розвитку природи і застосування їх у практиці (рис. 6.2).

Рис. 6.2. Два аспекти суспільного виробництва

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Історія економіки та економічної думки. Політична економія. Мікроекономіка. Макроекономіка [Текст]: навч. посіб. / Мацелюх Н. П., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 382 с.

2. Економічна енциклопедія [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/entsiklopediya/54-z/3246-zasobi-pratsi.html>

3. Пояснення до рис. 6.2:

а) основними елементами процесу виробництва є, власне, праця, засоби праці та предмети праці;

б) праця, або цілеспрямована діяльність, передбачає застосування здібностей і трудових навичок людей, їхніх фізичних і розумових зусиль;

в) предмети праці – об'єкти цілеспрямованої діяльності людини: речовини природи у первісному або частково обробленому (напівфабрикати) вигляді. До предметів праці належать земля, сировина, матеріали тощо. Людина діє на предмети праці за допомогою засобів праці;

г) засоби праці включають машини, інструменти, обладнання, виробничі будівлі, нафто- та газопроводи, канали, мости, транспортні засоби, резервуари тощо;

д) сукупно засоби та предмети праці становлять засоби виробництва;

е) результатом виробництва є продукт. У ньому відображається праця: кваліфікована чи некваліфікована, продуктивна чи непродуктивна, а також стан засобів праці. Якщо праця, засоби та предмети праці були невисокої якості і до того ж погано організованими, то матимемо низькі кількісні та якісні характеристики продукту.

4. Виробництво та його фактори [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://edufuture.biz/index.php?title=>.

6.2. Натуральна форма суспільного виробництва

Форма організації суспільного виробництва – це певний спосіб організації господарської діяльності.

Першою економічною формою функціонування людського суспільства було натуральне виробництво.

Натуральне виробництво – тип господарства, в якому процес створення матеріальних благ спрямований безпосередньо на задоволення власних потреб виробника. При натуральному господарстві продукт не набуває товарної форми (тобто не стає об'єктом купівлі-продажу), а утворює фонд життєвих засобів для самого виробника [1, с. 121].

У чистому вигляді натуральне господарство існувало лише у первісних народів, що не знали суспільного поділу праці, обміну та приватної власності.

Натуральний характер мало й господарство феодально залежного селянина.

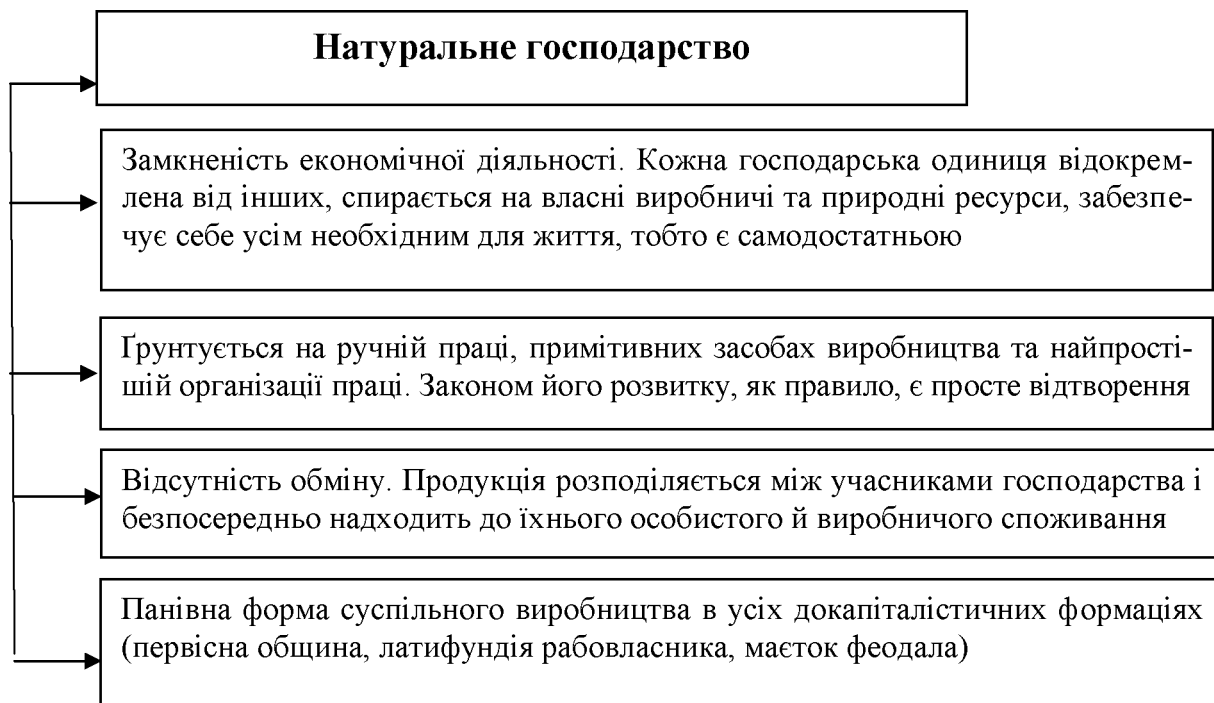

Рис. 6.3. Основні риси натурального господарства [2]

Соціально-економічна природа натурального господарства найбільш повно розкривається в його характерних рисах. Їх можна розглянути у двох аспектах:

- 1) такі, що характеризують організаційний бік натурального господарства;
- 2) такі, що розкривають його економічну природу.

Серед організаційних рис насамперед слід виділити замкненість. Суть її полягає в тому, що окреме натуральне господарство являє собою відокремлений, замкнений у собі маленький світ.

Замкненість натурального господарства неминуче приводить до його консерватизму та стійкості протягом тривалого історичного відрізка часу.

Серед рис (рис. 6.3), які розкривають економічну природу натурального господарства, у першу чергу варто відзначити слабовиражений поділ праці.

У такому господарстві економічні відносини виступають у відкритій, не уречевленій формі. Це є друга характерна риса, що

розкриває економічну сутність натурального господарства. І, на-
решті, натуральне господарство характеризується також слабови-
раженням суспільним характером виробництва.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Економічна теорія: історія економіки та економічної дум-
ки, політична економія, мікроекономіка, макроекономіка : навча-
льний посібник для самостійної підготовки до комплексного
державного екзамену з економічної теорії. – Чернівці : Прут,
2011. – 552 с.

2. Базилевич В. Економічна теорія / В. Базилевич [Електрон-
ний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1263111339926/politekonomiya/formi_organizatsiyi_suspilnogo_virobnitstva_naturalne_tovarne.

6.3. Товарна форма суспільного виробництва

Поступово на зміну натуральному господарству прийшло
товарне виробництво як розвинена і ефективна форма організації
суспільного виробництва.

Товарне виробництво – це така організація суспільного гос-
подарства, коли окремі продукти виробляються відокремленими
виробниками і для задоволення суспільних потреб необхідні ку-
півля-продаж на ринку продуктів, що стають товарами [1, с. 121–
122].

Основними рисами товарного виробництва є: а) суспільний
поділ праці; б) приватна власність на засоби виробництва; в) пов-
на соціально-економічна відокремленість виробників; г) еконо-
мічні зв'язки між відокремленими товаровиробниками через об-
мін; д) стихійний та анархічний характер розвитку.

Розрізняють просте та капіталістичне товарне виробництво.

Просте товарне виробництво характеризується поєднанням
безпосередніх виробників із засобами виробництва; капіталістич-
не передбачає спільну працю багатьох найманих робітників; роз-
винений одиничний поділ праці.

Причинами виникнення товарного виробництва є:

1) суспільний поділ праці – спеціалізація виробників на виготовленні окремих видів продуктів або на певній виробничій діяльності [2].

У сучасному розумінні виділяють три рівні поділу праці:

– у межах національної економіки – на окремі сфери, території (загальний поділ праці);

– у межах сфер економіки – на окремі галузі (частковий поділ праці);

– у середині підприємства – між цехами, робочими місцями (одиничний поділ праці);

2) соціально-економічна відокремленість виробників, яка робить їх економічно самостійними товаровласниками;

3) обмін продуктами здебільшого у формі купівлі-продажу.

Основні риси товарного виробництва:

1) товарне виробництво є відкритою економічною формою господарства;

2) між виробниками складаються не безпосередні господарські зв'язки, а опосередковані, тобто через обмін продуктами своєї праці як товарами;

3) виробники є економічно вільними у виборі товарів і партнерів;

4) товарне виробництво функціонує і розвивається на засадах властивих йому економічних законів (закону вартості, попиту й пропозиції, конкуренції, грошового обігу та ін.).

Типи товарного виробництва (рис. 6.4):

а) просте товарне виробництво – це дрібне виробництво індивідуальних самостійних ремісників і селян, що працюють на ринок;

б) розвинене товарне виробництво – це вищий і ефективніший ступінь товарної організації господарства, заснований частково на державній, а також на великій приватній власності та найманій праці [3].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Економічна теорія: історія економіки та економічної думки, політична економія, мікроекономіка, макроекономіка: навчальний посібник / Мацелюх Н.П., Максименко І. А., Бурдейний І. М., Теліщук М. М. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Чернівці : Прут, 2012. – 552 с.

2. З часом відбулося ще кілька суспільних поділів праці – зокрема, сутність другого поділу праці, який відбувся у II тисячолітті до н.е., полягає у відокремленні ремесла від землеробства, а у результаті третього з'явився клас купців.

3. В окремих країнах з командно-адміністративною економічною системою (Корейська Народна Демократична Республіка та ін.) існує лише державне товарне виробництво, яке ґрунтується на державній власності та примусовій праці робітників.

4. Базилевич В. Економічна теорія [Електронний ресурс] / В. Базилевич. – Режим доступу http://pidruchniki.com/1263111339926/politekonomiya/formi_organizatsiyi_suspilnogo_virobnitstva_naturalne_tovarne.

6.4. Товар і його властивості

Результат товарного виробництва називається продуктом.

Продукт, який уречевлюється, тобто який існує у формі речі, називається товаром. В економічній літературі продукти виробничої діяльності, що їх продають і купують, часто називають товарами, незалежно від того, набувають ці продукти форми речі чи послуги.

Також широко вживають категорію «благо».

Вважається, що поняття «благо» історично передує категорії «товар», хоч вони і мають подібні властивості (рис. 6.4).

Згідно з теорією трудової вартості, яка була започаткована Адамом Смітом і Давідом Рікардо [1], основними характеристиками товару є вартість і споживча вартість.

Споживча вартість – це здатність товару задовольняти будь-яку потребу людини [2, с. 98].

Оскільки товар задовольняє потреби не самого виробника, а іншої особи, то він має не просто споживчу вартість, а суспільну споживчу вартість, тобто є споживчою вартістю для інших.

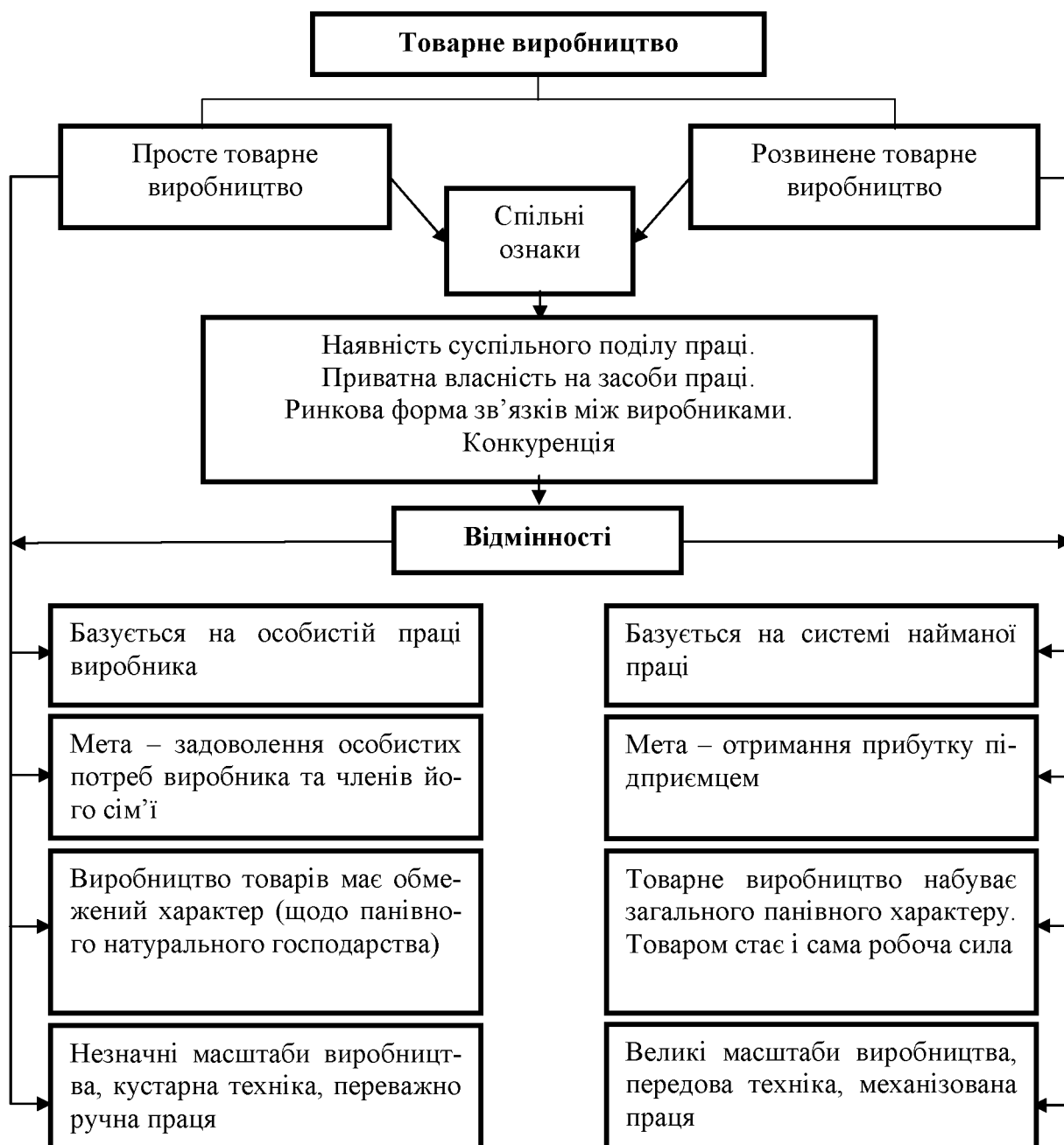

Рис. 6.4. Спільність і відмінність простого й розвинутого товарного виробництва [4]

Вартість товару – це уречевлена в товарі суспільна праця виробника.

Вартість проявляється за допомогою зовнішньої форми її вираження – мінової вартості.

Мінова вартість є певним кількісним співвідношенням – пропорцією, в якій споживчі вартості одного роду обмінюються на споживчі вартості іншого роду.

Цінність – оцінка ступеня корисності блага індивідом.

Поєднання вартості й цінності та їхнє суспільне визначення відображається в ціні.

Поєднання вартості та цінності товару виражається у його ціні.

Ціна товару – це кількість грошей, яку сплачують за одиницю певного товару чи послуги. Ціну товару, що виражена в грошах, називають його абсолютною ціною.

Залежно від способу формування ціни поділяють на адміністративні та ринкові.

Адміністративні ціни визначає не ринок, а державний орган. Такі ціни не відображають реальних витрат на виробництво продукту.

Ринкові ціни формуються у процесі взаємодії попиту і пропозиції. Ринкова ціна виконує такі головні функції в економіці: нормувальну; інформаційну; стимулювальну.

Ринкова ціна залежить від попиту і пропозиції. Попит відображає кількість продукту, яку споживачі бажають купити, а пропозиція – кількість продукту, яку виробники спроможні виробити й поставити на ринок.

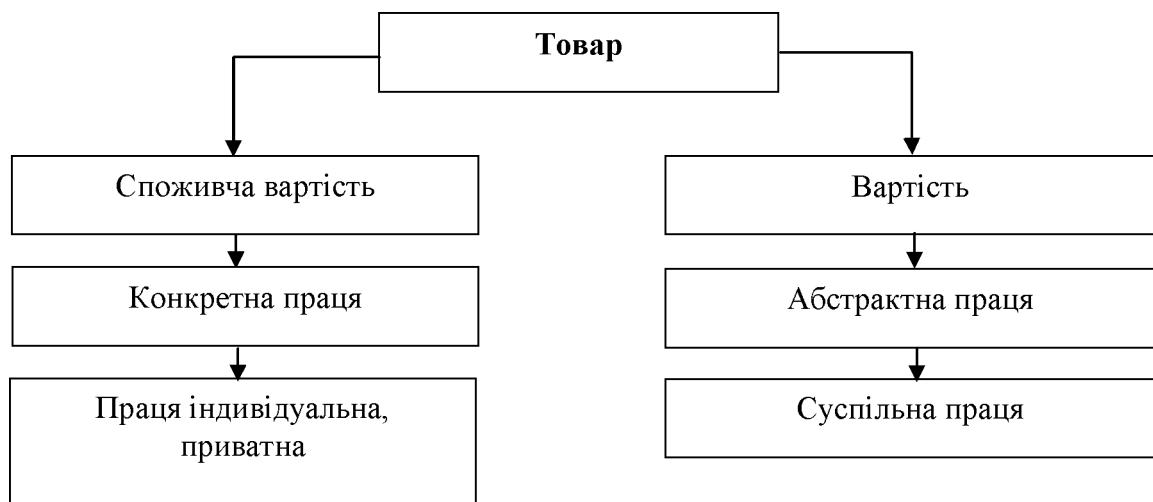

Рис. 6.5. Властивості товару

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Альтернативні теорії вартості товару:

а) теорія факторів (витрат) виробництва визначає вартість товарів за витратами на їхнє виробництво;

б) теорія попиту і пропозиції визначає вартість товарів за співвідношенням попиту і пропозиції на них у процесі обміну;

в) теорія трудової вартості оцінює вартість товарів залежно від затрат суспільно необхідної праці на їхнє виробництво;

г) теорія граничної корисності визначає вартість товарів ступенем корисності останньої одиниці товару для споживача. Гранична корисність – додаткова корисність, яку отримує споживач від споживання додаткової одиниці товару чи послуги.

2. Основи економічної науки [текст] : навч. посіб. / Мацелюх Н. П., Розум О. М., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 324 с.

Самостійна робота (тези)

6.1. Величина вартості товару та фактори, що на неї впливають

Відхилення цін від вартості впливає на перерозподіл економічних ресурсів між різними галузями і сферами суспільного виробництва. Перевищення ринковою ціною вартості стимулює збільшення обсягу виробництва даного товару. І навпаки, якщо попит на товар маленький, ціни падають нижче вартості, це викликає скорочення обсягів виробництва.

Закон вартості регулює зв'язки між товаровиробниками, а також розподіляє і стимулює суспільну працю в умовах товарного виробництва. Закон вартості виступає як стихійний регулятор розвитку товарного виробництва. Головним механізмом такого регулювання є стихійне коливання ринкових цін навколо вартості. Ціна може дорівнювати вартості за умови рівності попиту та пропозиції на такий вид товару. Якщо такої рівності немає, то ціна на товару буде відхилятися від вартості.

Закон вартості – це закон, який передбачає, що виробництво й обмін товарів мають здійснюватися на основі їхньої вартості, тобто як обмін еквівалентів.

Закон вартості відповідає як теорії трудової вартості, так і теорії граничної корисності. Закон вартості діє через відхилення цін від вартості. Коливання цін є механізмом дії закону вартості [1].

Позитивні наслідки дії закону вартості виявляються в такому:

1) прагнення товаровиробників отримати максимальний прибуток змушує їх знижувати індивідуальні витрати виробництва, що у масштабах усього суспільства сприяє розвитку продуктивних сил;

2) стимулятором розвитку виробництва є конкурентна боротьба між товаровиробниками, що змушує удосконалювати техніку і технологію, використовувати наукові досягнення, внаслідок чого підвищується продуктивність праці та якість товарів.

У ринковій економіці закон вартості виконує регулюючу функцію, яка виявляється в тому, що через механізм коливання цін навколо вартості відбувається розподіл робочої сили і капіталу між різними галузями виробництва, внаслідок чого стихійно досягається певна пропорційність, збалансованість між сферами суспільного виробництва.

Відхилення цін від вартості економічно сигналізує товаровиробнику про зміну кон'юнктури ринку, а відповідно орієнтує виробництво, яких товарів недостатньо, а яких – надлишок. Якщо того чи іншого товару виробляється недостатньо, то попит на нього перевищує пропозицію. Ціна на такий товар зростає. Це приваблює в галузь ресурси й робочу силу з інших галузей, де прибутки нижчі, отже, виробництво цього товару зростає.

Закон вартості стимулює розвиток продуктивних сил. Кожний товаровиробник в умовах конкуренції і загрози банкрутства прагне здобути найбільший прибуток. Цього можна досягнути, якщо індивідуальна вартість його товару буде нижчою, ніж суспільна, ринкова вартість, а це можливо за умови зменшення індивідуальних затрат праці на виробництво товару на основі впро-

вадження нової, продуктивнішої техніки, покращення організації виробництва тощо.

Але оскільки до цього постійно прагнуть усі товаровиробники, це зумовлює загальний технічний прогрес, зростання продуктивних сил суспільства. Таким чином, закон вартості виступає рушійною силою розвитку продуктивних сил.

Закон вартості спричиняє диференціацію, розшарування товаровиробників. В умовах конкуренції, відповідно до закону вартості, економічні переваги стимулюють дії товаровиробників, які домоглися зниження індивідуальної вартості своїх товарів порівняно із суспільною, і, навпаки, потерпають ті товаровиробники, у яких індивідуальна вартість товару вища за суспільну.

Перші отримують додаткові прибутки, збагачуються, процвітають, зміцнюють своє економічне становище, другі – не можуть покрити своїх витрат, зазнають збитків і згодом банкрутують. Таким чином, завдяки дії закону вартості суспільство звільняється від економічно неефективних господарств.

Однак було б неправильним ідеалізувати дію закону вартості.

По-перше, прогрес продуктивних сил досягається ціною руйнування (банкрутства) різних суб'єктів господарської діяльності, перш за все дрібних товаровиробників.

По-друге, в умовах вільної конкуренції розвиток суспільного виробництва відбувається стихійно, анархічно і неминуче пов'язаний з порушеннями міжгалузевих пропорцій. А це означає, що одних товарів виробляється більше, ніж потрібно для задоволення потреб населення країни, інших – менше. Як наслідок, виникають економічні кризи, які можуть призвести до соціально-політичних потрясінь [2].

По-третє, дія закону вартості іноді призводить до неефективного використання економічних ресурсів, тому що продукція не тільки окремих товаровиробників, але й цілих галузей виявляється час від часу непотрібною для задоволення потреб суспільства. У такий спосіб є зайвими виробничі потужності й виникає масове безробіття.

По-четверте, дія закону вартості стимулює розширення масштабів виробництва та впливає на продуктивність праці (рис. 6.6).

Рис. 6.6. Вплив продуктивності праці на величину вартості товару

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Беляєв О. О. Політична економія [Електронний ресурс] / Беляєв О. О. Бебело А. С. – Режим доступу : <http://studentam.kiev.ua/content/view/585/66>.

2. Політекономія [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://elib.lutsk-ntu.com.Ua/book/fb/etme/2013/13-44/page10.htm>

6.2. Інформація як товар

Інформаційне суспільство (англ. Information society) – теоретична концепція постіндустріального суспільства, історична фаза еволюційного розвитку цивілізації. Головними продуктами виробництва інформаційного суспільства є інформація і знання. Характерними рисами інформаційного суспільства є:

- збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства;
- зростання кількості людей, зайнятих інформаційними технологіями, комунікаціями і виробництвом інформаційних продуктів і послуг, зростання їх частки у валовому внутрішньому продукті;
- зростання інформатизації та ролі інформаційних технологій у суспільних та господарських відносинах;
- створення глобального інформаційного простору, який забезпечує:

а) ефективну інформаційну взаємодію людей;
б) їх доступ до світових інформаційних ресурсів;
в) задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг [1].

Специфіку інформаційного товару розглянемо через призму основних властивостей «звичайного» товару: споживчу і мінову вартості.

1. Сукупність властивостей інформації, що визначають її якість, відрізняється від властивостей «звичайного» товару. Інформація повинна володіти поряд з корисністю, цінністю, новизною такими особливими споживчими властивостями, як достовірність, своєчасність, доступність (зрозумілість), повнота.

2. Якщо вироблений «звичайний» товар має своє призначення і свої певні споживчі властивості, то інформаційний продукт може мати стільки функцій корисності, скільки існує людей.

3. Є складність оцінки якості інформації. Всі спроби виміряти інформацію пов'язані з умовними заходами, що характеризують інформацію, яку таке повідомлення несе для даного адресата в якійсь конкретній ситуації.

4. Інформація як результат праці не завжди має форму, але завжди має зміст. Під час переміщення, розповсюдження інформація може, зберігаючи зміст, змінювати форму.

5. «Звичайний» товар виробляється і не змінює, як правило, свою форму. Різним споживачам інформаційних товарів і послуг зручні різні способи надання інформації. Виникає «адресність» інформаційного товару.

6. Фізичний знос інформації як товару фактично визначається лише фізичним зносом її матеріального носія. З часом інформаційний товар піддається своєрідному відносному моральному зносу, оскільки в будь-який момент часу існує хоча б одна людина, яка не володіє даною інформацією, для якої вона буде новою, тобто затребуваною.

7. Інформаційні ресурси, на відміну від матеріальних, енергетичних та інших ресурсів, беруть участь не лише у виробничому, а й у відтворювальному процесі, оскільки будь-яка незатребувана в даний момент часу і в даній точці простору інформація може бути перетворена в знання.

8. Створення нового «звичайного» товару – це завжди творчий процес, процес створення інформаційних товарів і послуг у багатьох випадках має не творчу форму створення абсолютно нової інформації, а є процесом переробки вже існуючого знання залежно від кон'юнктурних суспільних чи індивідуальних потреб.

9. В інформаційному виробництві ще більше посилюється протиріччя між суспільним характером праці та його відособленістю. Так, виробництво матеріальних товарів здійснюється за допомогою незмінних технологій протягом тривалого часу, тоді як виробництво (тиражування, розповсюдження) інформаційних товарів і послуг кожні два-три роки поповнюється невідомими раніше технологіями.

10. Власність на інформацію може бути множинною, вона може належати одразу декільком особам, а один і той самий продукт не може.

Рис. 6.7. Головні постачальники інформаційних послуг на товарному ринку

11. Інформаційний товар, на відміну від матеріального, характеризується складністю оцінки його вартості.

12. Вартість інформації формується не відразу й має високий ступінь невизначеності. В її формуванні важливу роль відіграють витрати на створення, а не на виробництво та відтворення [2].

13. Властивість інформації – складність виробництва і відносна простота тиражування створює чимало проблем у зв'язку з визначенням прав власності в рамках сфери інформаційної діяльності.

14. Здатність переміщатися від однієї особи до іншої (як риба товару) для інформації має новий сенс. Інформаційні товари, на відміну від «звичайних», можуть задовольняти відразу не одну, а кілька потреб.

15. Інформаційний ресурс має лише потенційне значення порівняно з людськими і матеріальними ресурсами, він не самостійний, сам по собі не здатний динамічно розвивати соціосистему [3].

Основними постачальниками інформаційних послуг на товарному ринку є різноманітні організаційні структури, які діють на комерційних та некомерційних засадах (рис. 6.7).

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : /
/uk. wikipedia. Org / wiki](http://uk.wikipedia.org/wiki).

2. Основи організації бізнесу. Мельников А. М., Коваленко О.А., Пундяк Н. Б. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:
// pidruchniki. com / 1719051257065 / ekonomika / vartist
informatsiyi informatsiynih produktiv](http://pidruchniki.com/1719051257065/ekonomika/vartist_informatsiyi_informatsiynih_produktyv).

3. Finance-dom: фінансово-інформаційний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http: // finance-dom. Ru /
marketing / 73 / 312 - informaciya - yak - specifichnij - vid - tovaru](http://finance-dom.ru/marketing/73/312-informaciya-yak-specifichnij-vid-tovaru).

Запитання та завдання для контролю

1. Охарактеризуйте сутність суспільного виробництва та його структуру.
2. У чому проявляється взаємозв'язок між матеріальним і нематеріальним виробництвом?
3. Наведіть характеристики елементів суспільного виробництва.
4. Охарактеризуйте процес еволюції форм організації суспільного виробництва.
5. Який тип господарювання називається товарним?
6. Вкажіть основні причини виникнення товарного виробництва.
7. Яка різниця між простою і розвиненою формами товарного виробництва?
8. Поясніть, у чому полягає підхід до визначення вартості (цінності) товару.
9. Розкрийте сутність теорії трудової вартості.
10. Охарактеризуйте властивості товару.
11. Якими категоріями характеризували товар представники неокласичної економічної теорії?
12. У чому проявляється двоїстий характер праці?
13. Сформулюйте закон вартості.
14. У чому виявляються позитивні наслідки дії закону вартості?
15. Назвіть можливі негативні моменти дії закону вартості.

Термінологічний словник

Натуральне виробництво – це тип господарства, в якому процес створення матеріальних благ спрямований безпосередньо на задоволення власних потреб виробника.

Товарне виробництво – це тип господарства, при якому продукти виготовляються не лише для задоволення потреб виробників, але й з метою обміну.

Мінова вартість – це властивість товару обмінюватися на інші товари.

Конкретна праця – це праця, затрачена в певній корисній формі, результатом якої є певна споживна вартість.

Абстрактна праця – це праця товаровиробників, взята як затрати людської робочої сили взагалі, незалежно від її конкретної форми.

Потреби – прояв необхідності певних благ, бажання володіти ними, відчуття нестачі, якщо бажання залишається незадоволеним.

Блага – це все те, що задовольняє наші потреби.

Товари – економічні блага, що набувають уречевлену форму.

Трудові ресурси (праця) – здатність людей до продуктивної праці завдяки їхньому здоров'ю, фізичній силі, освіті та професійним навичкам.

Послуги – економічні блага, що не мають товарної форми.

Контрольні тестові завдання

1. Натуральне виробництво – це тип господарства, в якому процес створення матеріальних благ спрямований безпосередньо на задоволення потреб:

- а) виробника;
- б) споживача;
- в) владних інституцій;
- г) кооперативних господарств.

2. Під товарним виробництвом розуміємо ту фазу економічного розвитку, при якій продукти виготовляються не лише для задоволення потреб:

- а) виробників, але й з метою обміну;
- б) споживачів, але й з метою перепродажу на внутрішньому ринку;
- в) посередників, але й з метою обміну;
- г) виробників, але й з метою продажу на зовнішньому ринку.

3. Історично першим великим суспільним поділом праці був поділ між:

- а) ремеслом та землеробством;

- б) ремеслом та тваринництвом;
- в) землеробством та торгівлею;
- г) тваринництвом та землеробством.

4. Назвіть умову виникнення товарного виробництва.

- а) суспільний поділ праці;
- б) індивідуальне привласнення продуктів праці на основі приватної власності;
- в) економічне відокремлення товаровиробників;
- г) відповіді (а, б, в) правильні.

5. У чому полягає сутність другого великого суспільного поділу праці, який відбувся у II тисячолітті до н.е.:

- а) відбулося відокремлення ремесла від торгівлі;
- б) відбулося відокремлення ремесла від землеробства;
- в) відбулося відокремлення землеробства від тваринництва;
- г) відбулося відокремлення торгівлі від тваринництва.

6. У результаті третього великого суспільного поділу праці з'явився клас:

- а) експлуататорів;
- б) землеробів;
- в) купців;
- г) експлуатованих.

7. Властивість товару обмінюватися на інші товари називається:

- а) собівартістю;
- б) міною вартістю;
- в) капіталовіддачею;
- г) трудомісткістю.

8. Праця, затрачена в певній корисній формі, результатом якої є певна споживна вартість, називається:

- а) уречевлена праця;
- б) конкретна праця;
- в) корисна праця;
- г) абстрактна праця.

9. *Праця товаровиробників, взята як затрати людської робочої сили взагалі, незалежно від її конкретної форми називається:*

- а) конкретна праця;
- б) уречевлена праця;
- в) абстрактна праця;
- г) корисна праця.

10. *Величина вартості товару вимірюється:*

- а) вартістю сировини, витраченої на її виготовлення;
- б) кількістю робочого часу, затраченого на його виготовлення;
- в) заробітною платою найманих працівників;
- г) курсом національної валюти.

Тема 7. Сутність та еволюція грошей

План

7.1. Виникнення і розвиток грошових відносин. Сутність і функції грошей.

7.2. Різноманітність форм грошей: товарні, металеві та паперові гроші; кредитні та електронні гроші.

7.3. Грошовий обіг та його закони.

7.4. Теорії грошей. Кількісна теорія грошей. Сучасні теорії грошей.

Самостійна робота (тези)

7.1. Співвідношення функцій міри вартості та засобу обігу. Поєднання функції нагромадження і засобу платежу.

7.2. Функціональні форми грошей.

7.1. Виникнення і розвиток грошових відносин. Сутність і функції грошей

Другою після товару, найважливішою категорією товарного виробництва, є гроші. Вони є продуктом розвитку товарообміну і з'явилися завдяки потребі забезпечення еквівалентності обміну товарів різної споживної вартості [1]. Гроші є категорією товарного

господарства, історія їх появи нерозривно пов'язана з товарообміном. На ранніх етапах розвитку людського суспільства, коли суспільний поділ праці тільки започатковувався, відбувався безпосередній обмін товару на товар. Спочатку це був випадковий і епізодичний обмін, коли в різних груп людей унаслідок певного збігу обставин з'являлись надлишки окремих продуктів за нестачі інших, що і зумовило виникнення потреби в обміні. Такий обмін може бути виражений формулою: x товару А = y товару Б. У цьому випадку певна кількість одного товару обмінюється на відповідну кількість іншого. В основі обміну лежить вартість як внутрішня суспільна властивість товару, що проявляється в кількісній визначеності мінових пропорцій [2].

Гроші є найуніверсальнішим засобом вираження вартості всіх товарів в умовах розвиненого товарного виробництва. Таким чином, гроші завдячують розвитку форми вартості. Згідно з теорією К. Маркса форма вартості історично розвивалась у такій послідовності: проста, розгорнута, загальна та грошова [1].

У процесі обміну товари відіграють неоднакову роль. Перший (у нашому прикладі товар А) виконує активну функцію, виражаючи свою вартість в іншому (товарі Б), який є лише засобом для вираження вартості першого товару, відіграючи пасивну роль. Відповідно до цього розрізняють форми вартості, в яких перебувають товари А і Б. Товар, який виражає свою вартість в іншому, перебуває у відносній формі вартості. Товар, який слугує засобом для вираження вартості іншого, перебуває в її еквівалентній формі. Відносна та еквівалентна форми вартості є єдністю протилежностей, які взаємно передбачають і взаємно виключають одна одну. Взаємно передбачають, оскільки відносна форма вартості є такою тільки щодо еквівалентної, і навпаки. Взаємно виключають, тому що коли товар перебуває у відносній формі вартості, то він не може одночасно перебувати в еквівалентній, і навпаки.

Еквівалентна форма вартості має певні особливості. Перша полягає в тому, що корисність (споживна вартість) товару-еквівалента безпосередньо виражає свою протилежність – вартість. Власна корисність того товару, який перебуває в еквівалентній формі (товар Б), не має значення, оскільки цей товар лише

виражає вартість іншого товару (товару А). Друга особливість еквівалентної форми вартості полягає в тому, що конкретна праця, втілена у товарі-еквіваленті (товар Б), виражає свою протилежність – абстрактну працю, затрачену на виробництво іншого товару (товару А), тобто корисність товару-еквівалента, створена конкретною працею, стає формою вияву абстрактної праці, яка була затрачена на виробництво іншого товару.

Подальше поглиблення суспільного поділу праці, зокрема поява спочатку ремісників, а потім і купців, сприяло розвитку товарних відносин. Відбувся перехід від випадкового, епізодичного обміну до регулярного. Він знаменував також перехід від простої, одиничної чи випадкової форми вартості до повної, або розгорнутої. Її формулу можна виразити так: x товару А = y товару Б = z товару В = q товару Г = w товару Д. Отже, на відміну від простої форми вартості при її розгорнутій формі еквівалентами вартості окремого товару (товару А) в обміні є велика кількість інших товарів, а мінові пропорції вже отримують усталений характер, що пов'язане зі зростанням регулярності обміну [2].

Повна, або розгорнута, форма вартості – це така форма, за якою вартість товару виявляється не в одному якомусь випадковому товарі, а постійно, систематично у цілому ряді товарів.

Цю форму можна зобразити так: 1 вівця = 40 кг зерна = 20 м полотна = 2 сокирам = 3 грамам золота і т.д.

Для цієї форми вартості характерною є множинність еквівалентів – тобто в ролі товарів-еквівалентів виступали різноманітні товари.

Багатоеквівалентність утруднювала обмін товарів, регулярність якого з розвитком продуктивних сил і суспільного поділу праці посилюється. Виникає економічна необхідність подолати множинність еквівалентів [1].

Проте розгорнута форма вартості має суттєві недоліки, які взагалі властиві догрошовому обміну і створюють відповідні труднощі у відносинах між товаровиробниками. До них належать, поперше, незавершеність еквівалентної форми вартості, через яку кількість товарів-еквівалентів з розвитком обміну могла нескінченно зростати. По-друге, велика кількість таких еквівалентів

зумовлювала велику кількість різних мінових пропорцій, що ускладнювало проведення обмінних операцій. По-третє – неможливість у багатьох випадках безпосереднього обміну товарів внаслідок існування невідповідності між попитом і пропонуванням окремих товарів на конкретному ринку. По-четверте – зумовленість пропорцій обміну значною мірою споживчими властивостями товарів. Наприклад, можна обмінювати наявний товар на будь-яку міру зерна, але не можна обмінювати його на половину горщика чи чверть сокири через відсутність в останніх довільної подільності.

Саме тому в умовах подальшого поглиблення суспільного поділу праці відбувається поступове стихійне виділення із загальної кількості товарів таких, які починають відігравати роль головних предметів обміну. Такими товарами в одних місцевостях була худоба, в інших – зерно, у третіх – хутро тощо. В одного й того самого народу в різні часи та на різних місцевих ринках і в різних народів в один і той самий час існували різні найбільш ходові товари, які виконували роль головних предметів обміну та загальних еквівалентів для всієї іншої товарної маси. Однак сама поява такого товару, який виконував функції загального еквівалента, є закономірною. Вона свідчить про перехід від повної чи розгорнутої, форми вартості до загальної чи грошової. Отже, *загальна чи грошова форма вартості* – це така форма, за якої безлічі товарів, що перебувають у відносній формі вартості, відповідає один товар, що перебуває в еквівалентній формі, внаслідок чого цей товар перетворюється у загальний еквівалент і набуває властивості загальної обмінюваності.

Формулу загальної, чи грошової, форми вартості можна виразити таким чином: x товару А; y товару Б; z товару В; q товару Г = w товару Д. При цьому важливим є той факт, що продаж власного товару здійснюється не тільки для того, щоб відразу придбати певний інший товар для власного споживання, а й для того, щоб просто отримати еквівалент, за допомогою якого можна буде в подальшому задовольнити свої потреби в будь-який час. Завдяки такій операції відбувається ліквідація тих незручностей, які викликані існуванням бартерного обміну.

З того моменту, коли певний товар почав виконувати роль загального еквівалента, виникають, а потім розвиваються грошові відносини. Товарні відносини, які встановлюються між товаровиробниками, доповнюються складною системою грошових відносин. Гроші являють собою один із найважливіших винаходів людства за всю його тривалу історію існування.

Виникнення грошей відбувалось шляхом поступового, стихійного виділення із загальної маси товарів такого, який починав відігравати роль головного предмета обміну. При цьому треба зауважити, що в того товару, який стає ще і грішми, з'являється, крім основної корисності (споживної вартості) як предмета побуту та споживання, ще й додаткова корисність загального еквівалента.

У питанні про сутність грошей і сьогодні точаться гострі суперечки.

У літературі сьогодні існує безліч різних визначень грошей, які значно відрізняються одне від одного. Під грішми часто розуміють усе те, що звичайно приймається в обмін на товари і послуги; продукт угоди між людьми, товар особливого роду, що виконує роль загального еквівалента; те, що використовується як гроші [3, с. 79]. Л. Харріс визначає гроші як «...будь-який товар, що функціонує як засіб обігу, лічильна одиниця і засіб збереження вартості» [4, с. 75]. Р. Барр пише, що «...гроші можуть бути визначені як засіб обміну, загальноприйнятий у даному платіжному співтоваристві» [5, с. 281]. Деякі економісти вважають ключовим моментом у визначенні грошей їх платіжну функцію. Яскравим прикладом суто функціонального підходу в цьому питанні слугує визначення К. Р. Макконнелла і С. Л. Брю [6, с. 264]: «Гроші – це те, що гроші роблять. Усе, що виконує функції грошей, і є гроші».

Оскільки гроші виникли внаслідок розвитку обміну товарів і є однією зі сторін обміну, то можна дійти висновку, що гроші самі є товаром, але товаром особливим, таким, який служить загальним еквівалентом вартості, її представником. Якщо виходити з цього, то можна розкрити і функції грошей, які є способами реалізації їх сутності.

Розглядаючи сутність і функції грошей, треба мати на увазі те, що:

- 1) вони виникли завдяки розвитку обміну товарів;
- 2) вони є товаром, результатом розвитку товару і товарообміну, в процесі якого товар – гроші – став загальним еквівалентом;
- 3) гроші – це економічна категорія товарного виробництва, яка виражає певні суспільно-виробничі відносини товаровиробників.

В економічній теорії зустрічається декілька визначень сутності грошей:

1. Гроші – це товар, що виконує специфічну функцію загального товарного еквівалента, тобто на який обмінюються всі інші товари.
2. Гроші – це універсальний платіжний засіб.
3. Гроші – це все те, що виконує функцію грошей.
4. Гроші – це не товари, речі, метали, папери, проте вони є економічними відносинами в суспільстві щодо загального еквівалента при обміні результатами господарської діяльності.

Найповніше сутність грошей виявляється і розкривається через їхні функції. Марксистська теорія [7, с. 101–146] виділяє п'ять функцій грошей: гроші як міра вартості, засіб обігу, засіб нагромадження, засіб платежу, як світові гроші. Економічна думка Заходу [4, с. 75; 6, с. 264] зосереджує увагу лише на трьох функціях: міра вартості, засіб обміну та засіб нагромадження [1].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Гроші як міра вартості означає, що вони вимірюють вартість товарів. Грошовий вимір вартості товарів називають ціною. Таким чином, лише завдяки грошам можемо судити про ціну того чи іншого товару. Функцію міри вартості гроші виконують через масштаби цін. Масштаб цін – це певна вагова одиниця грошового металу, прийнята за грошову одиницю, з рівним поділом її на певну кількість менших одиниць. Наприклад, свого часу долар у США прирівнювався до 0,888671 грама золота, радянський карбованець (рубель) зразка 1961 р. – 0,987412 грама золота.

На сьогодні усі країни відмовились від золотого вмісту своїх грошей. Роль масштабу цін виконують курси національних валют.

2. Гроші як засіб обігу обслуговують процес реалізації (купівлі, продажу) товару. Тут вони виступають в єдності функцій міри вартості і засобу обігу, тобто за допомогою грошей вимірюються вартості всіх товарів (ціни) і на гроші за відповідними цінами купуються всі товари. Особливістю цієї функції є плинність грошей. Вони можуть робити кілька оборотів на добу, обслуговуючи кілька актів купівлі-продажу, переходячи із рук у руки. Тобто гроші не затримуються надовго в одних руках.

Функцію засобу обігу можуть виконувати не тільки справжні й повноцінні гроші, а й неповноцінні. Золоті гроші стерлися і втратили частину грошового металу, однак продовжували функціонувати як повноцінні гроші. Це було однією з передумов появи паперових грошей.

3. Гроші як засіб нагромадження, або засіб утворення скарбів, означає, що гроші мають здатність бути символом багатства. Чим більшою кількістю грошей володіє особа, тим більше її багатство. Крім того, зберігати (нагромаджувати) гроші необхідно для купівлі дорогих речей у майбутньому; запас коштів необхідний для неперервності процесу виробництва – відтворення. В умовах, коли існували повноцінні (золоті) гроші, грошові скарби були своєрідним резервуаром, який то поглинав гроші, що вивільнялися з обігу, то викидав в обіг, якщо зростала потреба у грошах.

5. Гроші як засіб платежу діють тоді, коли процес купівлі-продажу не збігається в часі: процес відчуження (продажу) товару не збігається з часом реалізації його ціни, з отриманням грошей продавцем. Один товаровиробник продає свій товар раніше, ніж інший може його купити. У цих умовах продавець стає кредитором, позичальником, а покупець – дебітором, боржником [1].

7.2. Різноманітність форм грошей: товарні, металеві та паперові гроші; кредитні та електронні гроші

На початкових етапах розвитку гроші були представлені певними споживчими продуктами, які виступали матеріальними носіями вартості, що дорівнювала витратам виробництва цих продуктів. Такі гроші за ознаками свого матеріального тіла отримали назву продуктових грошей [2].

Товарні гроші, примітивні гроші – це різновид грошей, які є товаром. Тобто предмети, які можна безпосередньо використовувати, проте одночасно вони виступають і як еквівалент вартості інших товарів.

Проте худоба, зерно, хутро та інші види продуктових грошей мали певні вади як загальний еквівалент. Це, в першу чергу, неможливість довільного поділу таких продуктів без втрати ними своїх споживчих властивостей, а також неможливість тривалого зберігання деяких з цих продуктів. Саме через ці обставини поступово почався перехід до нових грошей, які отримали назву металевих. Металеві гроші – це такі гроші, матеріальне тіло яких виготовлено з певного металу, а загальним еквівалентом вони стають завдяки великим витратам виробництва на видобуток цього металу.

Такі споживчі властивості матеріалу, з якого виготовлялись металеві гроші, як однорідність, легка подільність, здатність до тривалого зберігання та висока трудомісткість за невеликої ваги привели до того, що цей вид грошей набув значного поширення. Слід додати, що протягом історії людства різні метали визнавались у різних суспільствах як гроші. Історії відомі мідні, залізні, свинцеві, бронзові, олов'яні та інші металеві гроші. Так, залізні гроші використовували стародавні спартанці, бритти, японці, деякі африканські народи. Олов'яні вживались у Стародавній Мексиці, Римській імперії, середньовічній Англії, на острові Ява. Свинцеві кульки використовувались для дрібних платежів у Північній Америці. І тільки з IV–III ст. до н. е. функції грошей перебирають на себе благородні метали – срібло та золото. При цьому упродовж тривалого часу ці два метали використовувались як

гроші паралельно. Через це система грошового обігу, яка базувалась на використанні як грошей двох різних металів, отримала назву біметалічної. Проте потрібно зазначити, що паралельне використання двох металів як грошей мало свої вади. Найважливіша полягала в тому, що кількісне обмінне співвідношення між цими металами мало бути закріплене державою законодавчо. Водночас реальне обмінне співвідношення, яке визначалось співвідношенням витрат виробництва на видобуток цих металів, постійно змінювалось під впливом багатьох чинників. Це викликало потребу у постійній зміні законодавчо встановлених пропорцій обміну цих металів між собою, що фактично ніколи своєчасно та оперативно не робилось, тому призводило до значних втрат як для окремих суб'єктів економіки, так і для держави. Через це остання зробила багато для того, щоб суспільство визнало як гроші лише один метал. І в XIX ст. під впливом зростання сили та могутності держави в більшості країн роль грошей монопольно було закріплено за золотом, що означало встановлення золотого стандарту та перехід від біметалічної грошової системи до монометалічної. Монометалічною називається така грошова система, в межах якої лише один певний метал визнається за матеріальну основу грошей.

Система організації металевого грошового обігу також постійно вдосконалювалась. Якщо на початкових етапах функціонування цих грошей в обігу були зливки (зливки – переплавлений у певну форму метал), вага та проба яких іноді досить суттєво різнились (проба – вміст чистого металу у сплаві), то в подальшому їх замінила монета (певна кількість металу визначеної форми, ваги та проби з відповідним державним клеймом). Монета з'явилась як розвинена форма зливка і початково відрізнялась від нього лише зовнішньо. Проте за зовнішнім переходом від одного виду грошей до іншого приховується більш глибока відмінність, пов'язана з тим, що повноцінна монета – це не тільки товар, який відіграє роль загального еквівалента, але й знак вартості. У монеті не тільки міститься, а й зовні позначена наявність певної вартості чи певних витрат на її виробництво, що й надає їй можливості бути грішми – загальним еквівалентом. Тобто, з одного боку,

повноцінна монета – це не стільки грошовий знак, скільки реальні гроші, а з іншого – реальні гроші виступають у цій формі саме як грошовий знак. Таким чином, повноцінна монета – це безпосередня єдність грошового знака та реальної кількості грошей. При цьому сам по собі грошовий знак є зовнішнім щодо вмісту, позначуваного ним. Тому вміст може змінитись, а грошовий знак залишиться тим самим і буде позначати зовсім інший вміст, ніж той, що був на початку.

Повноцінна монета як певний вид грошей та форма прояву металево-грошової форми вартості являє собою появу нового типу грошей – неповноцінних та нової форми грошової вартості – знаково-грошової. Але власний розвиток останньої починається тільки з моменту відокремлення грошового знака від повноцінних грошей. Її першим щаблем є монетно-знаковий, що має власні етапи розвитку. Першим з них став обіг неповновагових монет з дорогоцінних металів, які втратили частину ваги внаслідок природного стирання у процесі обміну. Особливість, з огляду на яку в обігу неповновагова монета може представляти повновагову, потім була використана для цілеспрямованого випуску неповноцінних монет з неблагородних металів, поява яких стала ознакою переходу до другого етапу монетно-знакової форми грошової вартості. Перехід до неповноцінних монет дозволив не тільки уникнути втрат, пов'язаних зі стиранням монети з дорогоцінних металів, але й дав змогу значно зменшити потребу у видобутку самих цих металів, що дозволило більш доцільно використати виробничі ресурси суспільства. Через значно менші витрати виробництва на виготовлення неповноцінних монет їх реальний вартісний зміст уже майже зник. Залишився лише його грошовий знак, який позначений на матеріальному тілі, що просто нагадує матеріальне тіло попередника. З переходом до паперових грошей зникає і будь-який натяк на цю згадку, а грошовий знак остаточно відокремлюється від реальної вартості, позначуваної ним [1].

Паперові гроші – це такі гроші, які є лише знаками вартості, виготовленими з паперу і які заміщують в обігу певну кількість повноцінних грошей. Паперові гроші початково випускалися державними казначействами у формі казначейських білетів для

покриття дефіциту державного бюджету і були обов'язковими для приймання за всіма видами платежів відповідно до того номіналу, який на них зазначався.

Якщо *монетно-знакова форма грошової вартості* являє собою початок зникання реального вартісного змісту грошей, то паперово-знакова значно розширює і поглиблює цей процес. Паперові гроші є моментом заперечення реальної вартості, оскільки паперові гроші – це не стільки реальна вартість, скільки знаки вартості. Оскільки реальна вартість паперових грошей майже відсутня, то запровадження їх в обіг відбувалося на основі законодавчого зобов'язання та відповідного примусу з боку держави. При цьому методом підтримання їх примусового курсу на початкових етапах запровадження було часткове збереження їх обміну на золото. Тобто реальна вартість паперових грошей зникає настільки, наскільки грошові знаки перестають мати внутрішню вартість, але зберігається тією мірою, якою залишається зв'язок руху повноцінних грошей з цими знаками.

Дальшим запереченням реального вартісного змісту повноцінних грошей є кредитні гроші. *Кредитні гроші* – це такі гроші, які являють собою боргові зобов'язання суб'єктів економіки і завдяки цьому виконують роль знаків вартості в обігу. Першою формою кредитних грошей став вексель. *Вексель* – це торгове боргове зобов'язання, яке передбачає сплату певної суми грошей певною особою у визначений строк. Поява векселя зумовлена продажем товарів у кредит, коли покупець, не маючи в даний момент грошей, зобов'язується сплатити їх продавцю за отриманий від останнього товар тоді, коли гроші в нього з'являться. Тобто продавець стає кредитором, а покупець боржником. У цьому разі отриманим від власного боржника зобов'язанням кредитор сам може розрахуватись за придбані ним товари у третіх осіб, поставивши попередньо на векселі свій іменний підпис – індосамент. Таким чином векселі переходять із рук у руки і породжують вексельний обіг. Однак його межі дуже вузькі, оскільки не всі продавці можуть погодитись отримати у сплату за свій товар боргове зобов'язання невідомої особи. Цю проблему вирішила поява банкноти – боргового зобов'язання (векселя) бан-

ку. Банки, скуповуючи звичайні векселі, розплачувались за них своїми власними векселями. У цьому разі векселедавцем виступала не окрема особа, а банк, який був не тільки більш відомим, а й більш платоспроможним, ніж будь-який інший комерційний векселедавець, що давало змогу значно розширити сферу кредитних відносин.

Поява кредитних грошей, з одного боку, заперечує повноцінні гроші у такій їх істотній функції, як засіб обігу, оскільки в обмін на товар замість грошей видається боргове зобов'язання, а з іншого – останнє саме починає обертатися. На основі вексельного обігу виникає банкнота, що починає функціонувати і як звичайний засіб обігу. Саме тому рух кредитних і паперових грошей поєднується в єдине ціле. Нині випуском паперових грошей займається не казначейство, а центральний банк відповідної країни, який випускає власні боргові зобов'язання (монети та банкноти). Це приводить до того, що паперові гроші перетворюються за сучасних умов на кредитно-паперові, економічною основою яких є боргові зобов'язання держави в цілому. З припиненням вільного обміну паперових грошей на золото за твердо встановленим курсом воно перестає навіть номінально бути загальним еквівалентом, залишаючись при цьому звичайним товаром. Тобто втрачається останній зв'язок реальної вартості з її знаком на боці загального еквівалента у формулі обміну (x товару А = y товару Б).

Потрібно зазначити, що і нині процес розвитку матеріальної основи грошової форми вартості не припинився. Сьогодні у грошовому обігу все більше відбувається заміна руху навіть кредитно-паперових знаків вартості (монети та банкноти), які є борговими зобов'язаннями центральних банків відповідних країн, на рух певних доручень (чеки, квитанції тощо).

Виникнення цих доручень є результатом існування депозитів, тобто внесків певних сум грошей клієнтів банку на власний рахунок у цьому банку, а чеки та квитанції є дорученнями банку перерахувати кошти з належного власникові рахунку на інший. Усе це дає підстави говорити про появу нового різновиду кредитних грошей – грошей депозитних, які існують у формі записів на

банківському рахунку, і хоча самі по собі ці доручення ще вільно не обертаються, але така перспектива є.

Також значного поширення у промислово розвинених країнах набули *кредитні картки*, що являють собою пластиковий носій, на якому записана в електронній формі інформація про розміри кредиту, що наданий власнику картки банком. У цьому разі під час купівлі товарів продавець одразу одержує свої гроші від банку, а покупець – банківський кредит на суму конкретної покупки. Через певний час цей кредит має бути повністю погашений власником картки. Кредитні картки є іменними і не обертаються.

Починають широко застосовуватися також і дебетні картки. Вони не тільки виконують усі функції кредитних, але й дозволяють попередньо вносити гроші на рахунки своїх власників. Сфера поширення дебетних карток поки що невелика, але активно розвивається. Потрібно зазначити, що кредитні та дебетні картки є носіями електронної інформації, а тому нині все частіше говорять про появу електронних грошей, які, будучи одним з різновидів депозитних грошей, існують у вигляді електронного запису в пам'яті банківського комп'ютера [2].

Електронні гроші – це різновид так званих «фідуціарних» грошей, вони є зобов'язаннями емітента, випущеними з метою розрахунків, але при цьому не мають власної внутрішньої вартості (на відміну від, наприклад, монет, вироблених із дорогоцінних металів).

Відповідно до розвитку грошової форми вартості можна виділити два найважливіших типи грошей: повноцінні та неповноцінні. *Повноцінні гроші* – це ті, які є загальним еквівалентом завдяки витратам виробництва на виготовлення їх матеріалу на рівні номінального знака вартості, який на них позначений. До повноцінних належать продуктові та ті металеві гроші, які виготовлені з благородних металів. *Неповноцінні* – це ті, витрати на виготовлення яких є значно меншими, ніж той номінальний знак вартості, який на них позначений. До них належать монети з недорогоцінних металів, паперові та всі види кредитних грошей [2].

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Слово «монета» вперше з'явилося у Римі як титул богині Юнони в 279 р. до н. е. У подальшому при її храмі (Юнони-Монети) почали карбувати гроші, які й отримали відповідну назву.

2. Фідуціарні гроші (від лат. «fiat» – декрет, наказ) – це гроші, які не мають власної внутрішньої вартості або вона неспівмірна із їх визначеним номіналом. Такі гроші приймаються, оскільки економічні агенти впевнені, що вони зможуть їх використувати для подальших розрахунків і гроші зберігатимуть свою вартість протягом певного часу.

7.3. Грошовий обіг та його закони

Грошовий обіг – це рух грошей у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання національного продукту, який здійснюється шляхом безготівкових розрахунків та через обіг готівки. Грошовий обіг – це сукупність усіх грошових платежів і розрахунків, що відбуваються в народному господарстві.

За його допомогою здійснюється розширене відтворення. Поряд з кредитом та фінансами він виступає складовою єдиного грошового обігу і водночас становить самостійне економічне явище, що має свою особливу специфіку й механізм впливу на економіку. Опосередковуючи рух реальних товарів і послуг у процесі суспільного відтворення, грошовий обіг вимагає лише строго визначеної маси грошей.

Вилучення грошей зі сфери обігу можливе лише в разі зменшення у ній маси товарів або значного збільшення швидкості обігу грошової одиниці. За умов золотомонетного стандарту зайві гроші автоматично залишають сферу обігу, перетворюючись у скарби. За наявності паперових грошових знаків кожен суб'єкт економічних відносин для отримання реальних товарів чи послуг прагне знову спрямувати гроші в обіг, щоб не зазнати збитків від можливого їхнього знецінення. Оскільки вилучення грошей з обігу вимагає значних витрат, то держава, вдаючись до регулювання їхньої кількості, такі витрати перекладає на інших суб'єктів ринку і насамперед на широкі верстви населення [9]. Гроші не існують

самі по собі, вони обслуговують потреби економіки і тому повинні за своєю кількісною масою і структурою бути адекватні їм.

На мікрорівні грошовий обіг обслуговує кругообіг індивідуального капіталу. При цьому гроші є однією з функціональних форм капіталу, його складовою та елементом багатства, яким володіє власник цього індивідуального капіталу.

На макроекономічному рівні грошовий обіг обслуговує кругообіг усього сукупного капіталу суспільства на всіх стадіях суспільного відтворення: у виробництві, розподілі, обміні і споживанні.

Суб'єктами грошового обігу є всі юридичні та фізичні особи, які беруть участь у створенні, розподілі, обміні та споживанні ВВП:

1) фірми-суб'єкти, що забезпечують створення та реалізацію ВВП;

2) домашні господарства – суб'єкти, які забезпечують виробництво ВВП основними факторами (робочою силою, засобами виробництва тощо) і є кінцевими його споживачами;

3) державні структури – суб'єкти, які забезпечують розподіл та перерозподіл вартості створеного НД, здійснюючи вплив на реалізацію та споживання останнього;

4) фінансові посередники – суб'єкти грошового ринку, які спрямовують потік грошових коштів від їх власників до позичальників.

Закон грошового обігу полягає в тому, що протягом певного періоду для обігу необхідна лише певна об'єктивно зумовлена маса купівельних і платіжних засобів. Він з'ясовує внутрішні зв'язки між кількістю грошей в обігу і масою товарів, рівнем цін, швидкістю обігу грошей.

Згідно з класичним підходом (за К. Марксом) кількість грошей, необхідних для обігу, може бути визначена за такою формулою:

$$KG = \frac{CQ - K + P - BP}{O},$$

де *KG* – кількість грошей, необхідних для обігу;

CC – сума цін товарів, що підлягають реалізації в цьому періоді;

K – сума цін товарів, проданих у кредит;

P – платежі за кредити минулого року (сума цін товарів, проданих у минулі періоди);

BP – сума платежів, які погашаються шляхом взаємного зарахування боргів;

O – швидкість обороту грошової одиниці за рік.

Більшість сучасних західних економістів для визначення кількості грошей, необхідної для обігу, базуються на неокласичній теорії збалансованості грошової і товарної мас, запропонованої американським економістом І. Фішером:

$$M \times V = P \times Q,$$

де M – маса грошей в обігу;

V – середня швидкість обігу грошей;

P – середній рівень цін на товари та послуги;

Q – кількість товарів та послуг, представлених на ринку.

Відповідно до цього рівняння можна визначити кількість грошей, необхідних для обігу:

$$M = \frac{P \times Q}{V}.$$

Отже, закон грошового обігу означає, що маса грошей, помножена на швидкість їх обертання, повинна дорівнювати обсягу випущених товарів, помноженому на рівень цін. Якщо рівновага порушується, то за допомогою фінансово-економічних заходів треба один із показників підкорегувати: збільшити виробництво чи імпорт товарів, відрегулювати швидкість обертання грошей, скоротити грошову масу і підвищити рівень цін.

Грошова маса – це сукупність усіх грошових засобів у готівковій і безготівковій формах, які забезпечують реалізацію товарів, послуг і всі нетоварні платежі у народному господарстві.

Структура грошової маси: готівкові гроші – розмінні монети, банкноти, казначейські білети; безготівкові гроші – чекові внески, депозитні сертифікати, державні цінні папери тощо.

Оскільки грошова маса неоднорідна за своєю структурою, то для її характеристики застосовуються різні підходи і показники. Насамперед грошову масу можна поділити на дві частини – активні гроші, які постійно використовуються в готівковому й безготівковому обігу, і пасивні (або «квазігроші»), які потенційно можуть бути використані як гроші за певних умов.

Залежно від рівня ліквідності грошові засоби ранжуються і зводяться у грошові агрегати M_0 , M_1 , M_2 , M_3 , L .

У «Економікс» К. Макконнелла і С. Брю грошові засоби зводяться у три грошові агрегати: гроші агрегату M_1 містять готівку + чекові вклади; гроші агрегату $M_2 = M_1$ + безчекові ощадні рахунки + дрібні (що не перевищують 100 тис. дол.) строкові вклади; гроші агрегату $M_3 = M_2$ + (100 тис. дол. і більше) строкові вклади.

У нашій вітчизняній науці визначається, крім того: грошовий агрегат M_0 – готівка: монети і банкноти, що перебувають в обігу; $M_1 = M_0$ + поточні рахунки та інші безстрокові депозити (внески) у банках; $L = M_3$ + облігації, скарбничі векселі та інші аналогічні кредитні інструменти.

Структура грошової маси відображає структуру і рівень розвитку економіки країни. У розвинених країнах на готівку припадає лише 5–10 % грошової маси, а в Україні поза банками обертається близько 50 % готівки.

У кожній країні існує своя методика створення грошових агрегатів. Так, у Франції розраховують і використовують 2 агрегати, у Німеччині і Швейцарії – 3, США – 4, Англії – 5, Україні – 4 (M_0 , M_1 , M_2 , M_3).

Високоліквідні фінансові активи – безчекові ощадні рахунки, строкові вклади і короткострокові державні цінні папери, які не функціонують як засіб обігу, але можуть легко без фінансового ризику переводитися в готівку або чекові рахунки, – відзначаються в «Економікс» як майже гроші. Отже, загальний обсяг грошової маси містить у собі всі грошові запаси країни, що знаходяться в обігу на момент певного відрізка часу (кінець місяця, року) і в різноманітних грошових формах. Чим менша частка

грошей, що безпосередньо перебуває у сфері готівкового обігу, тим досконалішою вважається грошова система країни.

Регулювання грошового обігу здійснюється на основі використання законів грошового обігу. Рівновага товарної й грошової маси залежить від трьох факторів: кількості проданих товарів, рівня товарних цін, швидкості обертання грошової одиниці. Усі ці фактори безпосередньо залежать від стану й рівня виробництва, використання переваг суспільного поділу праці, рівня продуктивності праці. Закономірності тут такі:

1) чим розвиненіший суспільний поділ праці, тим більша кількість товарів продається;

2) чим вищий рівень продуктивності праці, тим нижчі вартість і ціна товарів.

За золотовалютного обігу потрібна кількість грошей, яка для безперешкодної реалізації товарів підтримується автоматично, бо скарби, залежно від стану виробництва, постійно діяли як відводні й приводні канали для припливу або відпливу грошей з обігу.

7.4. Теорії грошей. Кількісна теорія грошей. Сучасні теорії грошей

Теорії походження грошей, як зазначалося вище, повною мірою розкривають внутрішню природу грошей і їх місце в системі суспільного виробництва. Але розвиток товарно-грошових відносин сприяв появі нових зв'язків між сферою обігу грошей і сферою виробництва. Це посилювало і поглиблювало інтерес учених до природи грошей. Уже в XVI–XVII ст. з'являється металістична теорія грошей. Вона віддзеркалює новий і водночас глобальний процес первинного нагромадження капіталу. Цей процес суттєво посилює значення грошей як утілення вартості та уособлення багатства як такого.

Гроші мають тисячолітню історію. Існують дві основні концепції, що пояснюють причини виникнення грошей: *раціоналістична й еволюційна* [1].

Раціоналістична пояснює виникнення грошей як результат домовленості між людьми про введення спеціального інструмента (грошей) для здійснення обміну товарів [3].

Однак спроби пояснити походження грошей угодою між людьми чи законодавчими актами держави, на думку ряду вчених, є не досить переконливими. Автори припускають, що держава лише на певній стадії розвитку законодавчо закріпила певний товар, який стихійно виконував роль загального еквівалента як «декретні гроші».

Еволюційна концепція стверджує, що гроші виникли стихійно, незалежно від волі людей, у результаті тривалого еволюційного розвитку суспільного поділу праці, товарного виробництва та обміну [4].

На ранньому етапі розвитку людського суспільства появи грошей передувала епоха натурального (бартерного) товарообміну (T_1-T_2), коли товар T_1 виражав свою вартість у протиставленому йому товарі-еквіваленті T_2 . У міру розвитку товарного виробництва та насичення ринку товарами прямий товарообмін дедалі більше ускладнювався, оскільки інтереси учасників товарної угоди не збігалися. Для того, щоб отримати потрібний товар, необхідно було попередньо відшукати товар-посередник, який задовольнив би партнера обміну, а з часом і товар, який би відповідав інтересам усіх учасників обмінних операцій, тобто був *загальним еквівалентом*.

У різних народів роль загальних еквівалентів виконували різні товари. З розвитком товарних відносин роль товару-посередника, який виконував функцію загального еквівалента, закріпилась за дорогоцінними металами – сріблом та золотом, а згодом – тільки за золотом. З появою грошей увесь товарний світ ніби розділився на два полюси: на одному знаходяться всі звичайні товари, на другому – особливий товар – гроші, що виконують роль загального еквівалента. Гроші сприяли трансформації бартерного товарообміну (T_1-T_2) у товарно-грошовий обіг (T_1-G-T_2).

Сучасні західні економісти визначають сутність грошей, виходячи з їх функцій [6].

Отже, найзагальніші ознаки грошей: мають суспільне визнання, є засобом збереження вартості, абсолютно ліквідним засобом обміну, мають властивість загальної обмінюваності, використовуються як посередник обміну товарів і послуг.

Золото стало виконувати роль загального еквівалента і називатися грошима завдяки таким природним властивостям, як рідкісність, однорідність, подільність без втрати вартості, портативність, можливість тривалого зберігання. Рубль з'явився в XIV ст. Це срібна монета – частка гривні, або рублена гривня, обрубок гривні. Спочатку новгородський і московський срібні рублі мали різну масу. Перший був удвічі важчим. За Петра I почали карбувати золоті монети.

Визначенням раціоналістичного й еволюційного напрямів у розвитку економічної думки стосовно походження грошей не можна обмежити теоретичні підходи до з'ясування ролі грошового феномена в суспільному виробництві. Перш за все необхідно зупинитись на металістичній та номіналістичній теоріях грошей. З'ясування сутності цих теорій, їхнього зв'язку з певним станом розвитку суспільного виробництва відкриває шлях до чіткого розуміння сучасних теорій грошей і, зокрема, кількісної теорії.

Металістична теорія грошей з'являється на межі XVI–XVII ст. Сутність цієї теорії полягає в тому, що гроші – це благородні метали: золото і срібло. Ці метали вже самі по собі є гроші. Золото, яке у вигляді самородка лежить у землі – це вже гроші по своїй суті.

Металістична теорія грошей виникла як складова меркантилізму, першої системної політекономічної теорії, сутність якої зводилась до такого: багатство нації полягає в золоті та сріблі, а для його збільшення необхідно розвивати зовнішню торгівлю, при цьому більше експортувати, ніж імпортувати, що збільшить потік золота і срібла в країну.

Далі проблема сутності грошей знайшла відображення в номіналістичній теорії, яка передбачає, що гроші не мають товарної природи, а є умовним знаком, вартість якого визначається найменуванням і встановлюється державою.

Ця теорія зародилася ще в рабовласницькому суспільстві, коли з'явилися монети, а відтак, і певна розбіжність між номінальною та дійсною вартістю грошей, яка поглибилася з появою паперових грошей та розповсюдженням безготівкових розрахунків. Проте систематичного розвитку номіналістична теорія набула

у XVIII ст., і це пов'язано з тим, що розвиток капіталістичних виробничих відносин вимагав створення достатньо ефективної та еластичної грошової системи, яку вже не могли забезпечити тільки повноцінні гроші.

Засновником номіналістичної теорії вважають англійського філософа-ідеаліста XVIII ст. Берклі (1685–1759 рр.). За його уявленнями гроші позбавлені будь-якої матеріальної субстанції. Приблизно таку саму позицію підтримував відомий англійський економіст Джеймс Стюарт (1712–1780 рр.). Для нього гроші – це ідеальний масштаб, рахунковий засіб, за допомогою якого можна визначити, у скільки разів вартість одного товару більша від вартості іншого. У розвиток цього напрямку економічної думки певний внесок зробив і німецький економіст Г. Кнапп (1842–1926 рр.). Виходячи з раціоналістичної позиції стосовно походження грошей, він убачав їх сутність у правових нормах, які регулюють використання грошей. Гроші, за Г. Кнаппом, – це продукт права, а відтак, і держави, яка спроможна встановлювати вартість грошей і закони грошового обігу. Щоправда, в сучасних умовах ідеї Г. Кнаппа стосовно того, що держава встановлює вартість грошей, зазнали повного занепаду, і відповідь на питання про вартість грошей економісти шукають у зв'язку між масою грошей і товарною масою.

Номіналістична теорія отримала надзвичайного поширення. Практично всі визначні вчені-економісти сучасності підтримували позицію номіналізму. Дж. Кейнс, виступаючи проти металеві теорії грошей, вважав золотий стандарт варварським. І це зрозуміло, бо його теоретична концепція забезпечення зайнятості і збалансованого розвитку суспільного виробництва базувалась на втручанні держави в економіку, що вимагало повної свободи дій держави у сфері грошового обігу. Металева теорія, яка на той час втілювалась у золотому стандарті, таких можливостей не давала. Тому Дж. Кейнс вважав гроші творенням правопорядку. Засновник сучасного монетаризму М. Фрідмен ототожнює їх з експериментальною теоретичною конструкцією, яка використовується для погашення заборгованості. П. Самуельсон вважає гроші суспільною умовністю. Приблизно таких самих поглядів дотримуються

й інші сучасні економісти. Усе більше і наших учених-економістів стають на позиції номіналістів. Для цього є певна об'єктивна основа. Вона полягає в тому, що в процесі розвитку грошей їх товарна природа трансформується в нетоварну, а наслідком цього і є їх перетворення на умовний знак, на кредитні гроші, які не мають (принаймні щодо тієї вартості, яку вони представляють в обміні) власної вартості.

Класична кількісна теорія грошей

Розуміння природи грошей і їх генезису, безсумнівно, важливе для формування наукового уявлення про цей феномен. Але з розвитком товарного виробництва актуальною стає проблема взаємозв'язку кількості грошей із цінами товарів. Вона знайшла своє відображення перш за все в кількісній теорії.

Перші ідеї щодо залежності цін від кількості грошей з'являються в XVI ст. Вважається, що першим зазначив про це французький філософ Ж. Боден (1530–1596 рр.), який у праці «Відповідь на парадокси де Мальструа» констатував, що збільшення цін є наслідком збільшення кількості золота і срібла. Але засновниками кількісної теорії грошей стали француз Ш. Монтеск'є (1689–1755 рр.), англійці Дж. Локк (1671–1729 рр.) і Д. Юм (1711–1776 рр.). Особливо вагомий внесок у розробку кількісної теорії на початковому етапі її розвитку зробив Д. Юм. У своїй науковій праці «Про гроші» він стверджував, що збільшення кількості грошей за незмінності загальної товарної маси призводить до зростання цін. За його уявленням, товари входять в обіг без ціни, а золото і срібло без вартості. Гроші тільки у процесі обміну набувають фіктивної вартості, і вона визначається як співвідношення між тією товарною масою, що перебуває в обігу, і кількістю грошей, яка обслуговує їх рух.

Появі кількісної теорії грошей сприяли два суттєвих явища, що відбулися в XVI ст. По-перше, це великий потік золота і срібла в Європу, що стало наслідком відкриття Америки і масового пограбування європейськими колонізаторами місцевого населення. Саме в цей період у Європі відбувається суттєве зростання цін на товари. Протягом століття ціни в середньому зросли в 3–5 разів.

Поєднання цих двох явищ у свідомості науковців підштовхнуло їх до висновку, що саме значне збільшення кількості грошей призвело до зростання цін. І хоча з позиції трудової теорії вартості це неправильно, бо зростання цін було викликано зменшенням вартості золота і срібла, зовні такий зв'язок між кількістю грошей і цінами, безперечно, існував.

По-друге, саме в цей період посилюється процес становлення номіналістичної теорії, згідно з якою гроші – це тільки умовний знак, що не має своєї внутрішньої вартості.

Засновники кількісної теорії грошей сконцентрували основну увагу саме на залежності цін від кількості грошей, але розглядали її трохи спрощено. Вони виходили з таких постулатів:

- купівельна сила грошей, тобто їх функція як засобу визначення ціни устанавлюється на ринку. Отже, представники цього напрямку кількісної теорії грошей зводили зміну товарних цін тільки до одного чинника – кількості грошей;

- сама зміна цін характеризується як явище, яке стосується всіх без винятку товарів;

- зміна цін відбувається пропорційно до зміни грошової маси.

Представники класичного напрямку кількісної теорії грошей вважали, що всі гроші перебувають у сфері обігу. По суті, вони не враховували функцію грошей як засобу нагромадження й ігнорували той факт, що на кількість грошей в обігу впливають такі чинники, як швидкість руху грошей, наявність безготівкових платежів і кредиту.

Особливу позицію в тлумаченні кількісної теорії грошей зайняв Д. Рікардо. Він зробив спробу пов'язати цю теорію з теорією трудової вартості, доводячи, що гроші – це товар, і вони мають свою внутрішню вартість. При цьому він висунув ідею автоматичного регулювання кількості золота, а відтак, і її впливу на ціни. За уявленнями Д. Рікардо, при збільшенні кількості золота в країні вартість грошей падає, що створює умови для його вивезення з країни. Цей відтік золота призводить до автоматичного падіння цін на товари і, відповідно, зростання ціни золота.

Ідеї Д. Рікардо цікаві й відбивають реальні явища та залежності, хоча говорити про автоматичне регулювання цін шляхом

ввозу або вивозу золота можна тільки з певними застереженнями. Справа в тому, що в реальній ситуації рух золота, який впливає на ціни, не обмежується його ввозом чи вивозом за межі країни. Частина золота в певних межах його кількісного надлишку над товарною масою переходить у стан скарбу, тобто тезаврується, що пояснюється дією закону грошового обігу.

Отже, класична кількісна теорія грошей приблизно в кінці XIX ст. вичерпала себе. Її головні вади були пов'язані з певним догматизмом у тлумаченні взаємозв'язку між грошми і цінами та в ігноруванні впливу на ціни багатьох інших чинників. Подальший розвиток цієї теорії полягав у подоланні вказаних недоліків і в більш повному пристосуванні кількісної теорії до реалій постійного ускладнення товарного виробництва й усіх пов'язаних з ним явищ.

Новим кроком у розвитку кількісної теорії грошей стала теорія, яка отримала назву трансакційного варіанта кількісної теорії. Серед її прихильників слід назвати таких учених, як А. Маршалл, І. Фішер, Б. Хансен та ін. Особливо відомою стала теорія американського вченого І. Фішера (1867–1947 рр.), яка отримала назву трансакційної (лат. трансакція – означає угоду, що супроводжується взаємними поступками) – варіанта кількісної теорії грошей. У суто практичному значенні цей термін використовується для визначення грошей, які не приносять доходу і витрачаються тільки для поточних операцій, тобто для купівлі товарів та на оплату послуг. І. Фішер підійшов до аналізу взаємозв'язку між грошми і цінами більш широко, ніж попередники, ураховуючи вплив на цей взаємозв'язок і чинників з боку ринку. Такий підхід був виправданий тим, що розвиток товарного виробництва призводив до суттєвого ускладнення як самого обміну товарів, так і всього процесу ціноутворення. У цих умовах неможливо розглядати залежність між грошми і цінами в межах тільки їхньої взаємодії, спрощеної до рівноважності грошей і товарів, як це робили представники класичної кількісної теорії грошей. Це по-перше.

По-друге, усе помітнішим ставав процес трансформації товарної природи грошей у нетоварну, що робило грошовий обіг і

емісію грошей надто еластичними й відносно незалежними від тієї товарної маси, яку вони обслуговують.

Сучасні монетаристські теорії грошей

Найбільш суттєві положення сучасного монетаризму.

1. Вільна ринкова економіка, що базується на приватній власності, є потенційно здатною до повного саморегулювання, якщо певні зовнішні сили цьому не заважають. Тому якщо насправді в економіці є такі явища, як періодичні кризи, безробіття, інфляція тощо, то це результат впливу саме таких зовнішніх сил.

2. Грошова сфера у монетаристів є відносно самостійною, відокремленою від сфери реальної економіки. Оскільки грошова сфера безпосередньо пов'язана з діяльністю держави (через емісію грошей та монетарну політику), то вона не може бути внутрішньозбалансованою і є потужним джерелом дестабілізації для сектору реальної економіки.

3. Грошова сфера повинна бути центральним об'єктом державного регулювання, щоб створити найсприятливіші умови для повної реалізації можливостей ринкового механізму саморегулювання. При цьому держава має регулювати грошову сферу переважно економічними методами, щоб максимально виключити пряме втручання в економічну діяльність суб'єктів ринку. У цю вимогу не вписуються фіскально-бюджетні методи економічного регулювання як надто жорсткі. Тому монетаристи зосередили основну увагу у своїх дослідженнях на методах та інструментах монетарної політики.

4. Аналіз динаміки грошової маси (пропозиції грошей) та динаміки кризових явищ в економіці США приблизно за 100 років, проведений М. Фрідманом та А. Шварц, довів, що номінальний обсяг ВВП перебуває у тіснішому кореляційному зв'язку з пропозицією грошей, ніж з інвестиціями та генеруючою нормою процента, які визнаються кейнсіанцями вирішальним чинником впливу на економіку. Динаміка ВВП, а отже, і цін чітко, тільки з деяким відставанням йде за динамікою маси грошей в обороті. Тому монетаристи знову зосередили увагу на кількісному чиннику,

який безпосередньо, а не через процент та інвестиції впливає на кон'юнктуру ринку, ціни і виробництво.

5. Як послідовні прихильники кількісної теорії, монетаристи спираються у своїх дослідженнях на формулу «рівняння обміну» І. Фішера. Відмінність в тому, що І. Фішер наголошує на впливі грошового фактора (кількості грошей) на ціни, а монетаристи – на впливі цього чинника на обсяг номінального валового продукту.

6. Подібною до кількісної теорії є й позиція монетаристів щодо швидкості грошей та її впливу на економічні процеси. Вони стверджують, що величина стабільна на коротких часових інтервалах і змінюється лише на довготермінових інтервалах, проте зміни ці відбуваються плавно і можуть легко передбачатися.

7. Монетаристи по-новому розглянули, як зміна кількості грошей (М) впливає на попит (По) і через нього на ціни (Ц).

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Раціоналістична концепція панувала до кінця XVIII ст. Вона має прихильників і серед деяких сучасних економістів. Так, П. Самуельсон визначає гроші як «штучну соціальну умовність», а Дж. К. Гелбрейт вважає, що закріплення грошових функцій за благородними металами та іншими предметами – «продукт угоди між людьми».

2. Вперше еволюційна концепція була сформульована К. Марксом. Спираючись на ідеї А. Сміта та Д. Рікардо, Маркс показав, що гроші мають товарне походження і виникли у результаті тривалого розвитку товарообміну та послідовної зміни форм вартості (простої або випадкової, повної або розгорнутої, загальної, грошової).

3. У різних народів товарами, що виконували роль загальних еквівалентів, були худоба, хутро, риба, зерно, чай, рис, дорогоцінні черепашки, залізо, мідь, бронза тощо.

На території Київської Русі використовувалися металеві гроші. У IX–XI ст. в обігу були переважно срібні й частково золоті монети, що витіснили хутра куниці, білки та інших тварин, які виконували до цього роль обмінного еквівалента. Однією з

перших карбованих монет Київської Русі була гривня – срібний злиток масою півфунта. У книзі видатного українського історика, першого Президента Української держави М. Грушевського «Історія України-Руси» йдеться про те, що за Візантійською угодою 911 р. греки зобов'язалися виплачувати князеві Олегу данину по 12 гривень, тобто по 6 фунтів срібла на кожного члена своєї дружини і князів, що лишалися в Києві, Чернігові, Переяславі та інших містах.

4. Золото стало виконувати роль загального еквівалента і називатися грошима завдяки своїм природним властивостям: рідкісність, однорідність, подільність без втрати вартості, портативність, можливість тривалого зберігання. Рубль з'явився в XIV ст. Це срібна монета – частка гривні, або рублена гривня.

Спочатку новгородський і московський срібні рублі мали різну масу. Перший був удвічі важчим. За Петра I почали карбувати золоті монети.

Самостійна робота (тези)

7.1. Грошові реформи: їхня сутність і спрямування

Грошова реформа – це цілеспрямовані перетворення, за допомогою яких здійснюються рішучі комплексні дії, спрямовані на оздоровлення економіки, фінансів, грошового обігу тощо. Актуальність нинішньої грошової реформи для України посилена ще й тим, що в процесі державотворення необхідно створити ефективну й надійну грошову систему. Та й оздоровлення економіки і вихід із кризи, як свідчить досвід уже кількох років, без грошової реформи й проведення власної грошової політики виявилися практично неможливими.

Історія, увібравши в себе досвід багатьох народів і часів, знає два основних методи проведення грошових реформ:

1) метод блокування банківських рахунків на заздалегідь визначений строк або навіть на невизначений час. Це дає змогу уряду мати свободу дій і відповідні кошти, які повертаються власникам лише тоді, коли виробництво пройде стадію нормалізації і розпочне зростати. Можна їх також конвертувати в цінні папери,

які будуть не знецінюватися, а приносити їхнім власникам відповідний дохід;

2) метод списання готівки та коштів населення на банківських рахунках та одночасної заміни їх на нову грошову одиницю за єдиним або ж диференційованим співвідношенням.

Для визначення конкретних методів проведення грошової реформи і вибору певної політики важливим є діагноз поточної економічної ситуації. Для України це вкрай важко було зробити через глибоку кризу її економіки, скорочення виробництва та інфляційне зростання цін. До того ж в умовах адміністративно-командної системи активна й гнучка грошова політика не проводилася. Гроші відігравали лише пасивну роль, виступали як технічні інструменти обліку й контролю. Тому в Україні так і не було напрацьовано досвіду проведення грошової політики як найдієвішого важеля регулювання економічних процесів.

Водночас захист інтересів населення в ході грошової реформи сприяв підвищенню продуктивності праці, збільшенню виробництва товарів, а в результаті – поліпшенню життєвого рівня трудящих. Чи були такими реформи, проведені в радянські часи, і які перспективи використання їхнього досвіду в сучасній грошовій реформі?

Вирішуючи питання про оздоровчу для нашої економіки грошову реформу, корисно ознайомитися із зарубіжним досвідом. Наприклад, відомо, що Ізраїль ще не так давно, як і Україна, не мав ні держави, ні грошової системи. Тепер же ізраїльська грошова одиниця – шекель – є стабільною валютою.

Звичайно, у різних країнах по-різному здійснювалася стабілізація валют. Наприклад, ні в США, ні у Великобританії грошова реформа у післявоєнний час не проводилася. І не тому, що там не було галопуючої інфляції. Швидше це пояснюється тим, що там давно панує цивілізований дух і толерантне ставлення до національних вартостей. Дорожили там також і довірою народів інших країн, які використовували долар і фунт стерлінгів як міжнародні валютні резерви. Це не лише престижно, а й приносить значні доходи. Наприклад, Великобританія щорічно лише від

друкування фунтів стерлінгів для країн стерлінгової зони отримувє більший дохід, ніж від зовнішньої торгівлі.

Прихильники грошової реформи в Україні посилаються на високу ефективність реформи 1947 р. у ФРН. Як нещодавно в Україні, так і тоді в Німеччині магазини були порожні, дефіцитні товари видавалися за картками, панували спекуляція, чорний ринок і примітивний натуральний бартер. Це був період, коли після 12-річного тоталітаризму розпочався перехід від централізованих методів управління до ринкових важелів. І вже через короткий період було здійснено перехід від пошуків товарів до їхнього виробництва, ліквідовано окупаційні грошові знаки, які безсистемно випускалися в обіг командуючими трьох окупаційних зон. Унаслідок цього тогочасна незабезпечена маса грошей, що сягала 400 % від необхідної кількості, була вилучена з обігу й обмінена за курсом 100 рейхсмарок = 6,5 нових марок. Отже, це була грошова реформа конфіскаційного типу. Вона була виправдана станом грошового обігу та значними руйнаціями післявоєнного часу в Німеччині. Водночас вона започаткувала нову валюту, яка допомогла здійснити економічні реформи й вивести країну в найрозвиненіші держави світу зі стабільною й авторитетною валютою. Дбаючи про збільшення довіри до марки, уряд завжди проводив сувору фінансову політику.

Навіть у період впровадження в обіг марки не був знижений життєвий рівень населення. Навпаки, лише за 1948–1955 рр. виробництво товарів широкого вжитку зросло вдвічі. Були створені такі суспільні умови, які спонукали людей вкладати гроші не в предмети споживання, а в інвестиції. Була відмінена заборона для підприємців брати кредити з поточних банківських рахунків, завдяки чому всі бажаючі почали брати кредити і вкладати їх у бізнес. Заохочувалися надурочні роботи, тому що дохід із них не оподатковувався. Вже з 1950 р. стали знижувати податки. Як наслідок, почалося зниження цін.

Отже, провідні гасла Л. Ерхарда – свобода і стабільність – швидко створили західнонімецьке «економічне чудо», в основі якого був ефективний і рішучий перехід до ринкових відносин без допущення зниження рівня життя народу.

Роль економічної санації виконала не лише економічна реформа Л. Ерхарда. У Західній Європі в повоєнний час економічне відродження почали з радикальних грошових реформ й інші країни. Лише за період 1945–1950 рр. тут було проведено 24 реформи. Їх досвід переконує, що назрілі реформи потрібно проводити ефективно і своєчасно. А досвід України, навпаки, показав, що затягування з проведенням необхідних реформ обертається величезними збитками для економіки і населення.

Досить відповідально до здійснення грошової реформи поставилися в 1958 р. у Франції, замінивши старий франк на «важчий» новий. Однак ця акція мала швидше психологічний, ніж економічний характер. Італія та Японія, дбаючи про довіру й авторитет своїх національних валют, після військової поразки реформи не проводили. Навіть після бурхливої галопуючої інфляції тут знайшли дієві фінансово-економічні важелі, переборолі негативні тенденції й забезпечили вільну конвертованість своїх валют [9].

Грошова реформа не обов'язкова і не є єдиним способом стабілізації валюти. Також не обов'язково вона повинна мати конфіскаційний характер. Що стосується України, то інфляція вже в першій половині 1991 р. понад 30 млн осіб поставила за межу бідності, а в 1993 р. в такому становищі опинилося понад 90 % населення. Тому грошову реформу було проведено з позицій захисту інтересів та заощаджень населення, вона супроводжувалася диверсифікацією народного господарства, введенням в обіг української грошової одиниці, митниці та розширенням взаємовигідних стосунків з усіма країнами світу.

7.2. Історія грошей України

Усю історію грошей, що були в обігу на території сучасної України, можна поділити на сім періодів:

- I період – античний – VII ст. до н. е. – X ст. н. е.;
- II період – старокиївсько-європейський – X–XIV ст.;
- III період – середньовічний – XIV–XVIII ст.;
- IV період – російський – XVIII–XX ст.;
- V період – період незалежності – поч. XX ст. (1917–1919 рр.);

- VI період – радянський – 1919–1991 роки;
- VII період – сучасна незалежна Україна – з 1991 р.

Першими монетами, з якими ознайомились далекі предки, були грецькі монети, що зустрічаються у скарбах і одиничних знахідках на узбережжі Чорного та Азовського морів. У той час територію України заселяли переважно скіфські племена, а на Півдні України на узбережжі заснувалися колонії-поселення.

Античні міста-держави, засновані на території сучасної України, починаючи з VI–IV ст. до н. е., першими карбують або відливають разом із грецькими власні гроші.

У пізніші часи скіфські племена асимілюються і витісняються сарматами. Південь України підпадає під вплив Римської імперії. Безліч знайдених римських монет датується I–III ст. до н. е. Срібні денарії домінують над іншими грошовими одиницями. За римського імператора Августа (27–14 роки до н. е.) починають карбувати золоті монети – ауреуси. Ауреас важив понад 8 грамів і дорівнював 25 денаріям.

У лісостеповій частині сучасної України знайдено багато римських монет. Основні знахідки їх локалізуються у верхньому Подністрів'ї й на Правобережжі середнього Дніпра. Більшість знахідок – доби правління римських імператорів Пія (138–161 роки) і Марка Аврелія (161–180 роки).

Щодо грошового обміну тих часів, то найкраще простежити це на прикладі найважливішого античного центру Північно-Західного Причорномор'я – Ольвії. Ольвія виникла у першій половині VI ст. до н. е. на правому березі Бузького лиману. В Ольвії монети почали карбуватись давно на основі дешевого і легко оброблюваного металу – міді. У V–VI ст. до н. е. ольвіюполітами виготовлялись і карбовані срібні монети, але цей метал мав другорядне значення. З V і до останньої третини IV ст. до н. е. поліс поступово зростав, розвивалась його економіка.

Про заходи, спрямовані на вдосконалення грошового обігу, свідчать також епіграфічні дані, зокрема декрет середини IV ст. до н. е., який зобов'язував здійснювати всі торговельні розрахунки лише ольвійською монетою (ознайомлення чи не з цим ольвійським декретом вплинуло на рішення українського уряду від

1 серпня 1995 р. про заборону використання на території України іноземної валюти як засобу платежу).

В останній чверті IV ст. до н. е. ольвіополіти здійснили редукцію повноцінної мідної монети і почали карбувати золото, срібло і розмінну мідь. На початку III ст. до н. е. у зв'язку із загальним погіршенням економічного й політичного стану міста карбування золотої монети припинили, а в часи Протоцена з обігу було вилучено срібло і спостерігались усі ознаки грошової кризи.

У I–II ст. н. е. грошовий обіг міста Ольвії ґрунтується на основі римської монетної системи, причому протягом усього періоду спостерігається подальше знецінювання мідної монети. Поступове, але неухильне скорочення і, нарешті, повне припинення грошового обігу в Ольвії – не випадкові явища. Не лише економічний добробут, а й саме існування міста були тісно пов'язані з долею античного світу, що переживав тоді тяжку кризу.

Наприкінці III–IV ст. на території сучасної України, крім монет Римської імперії, були в обігу підробки римських монет: адресів – у золоті й денарів у сріблі, а також мідні сарматські підробки монет Боспорського царства.

Наступним періодом є доба Київської Русі. Писемні джерела останньої називають п'ять елементів давньоруської грошової системи: гривню, куну, ногату, резану, веверицю (векшу). Аналіз грошових співвідношень у зводі основних законів Давньої Русі – «Руській Правді» – дозволив дослідникам реконструювати систему грошової лічби в XI столітті: гривня = 20 ногатам = 25 кунам = 50 резанам.

Татаро-монгольська навала XIII століття значною мірою зруйнувала політичний та економічний потенціал князівств Східної Європи. Гостра нестача розмінної монети, яка почала відчуватись ще з XII століття, значно посилилась в XIII–XIV століттях. У «безмонетний період» XII–XIV ст. засобами розмінного платежу та обміну часто є різноманітні товаро-гроші. Гривні – зливки срібла – обслуговують найвищі сфери грошових операцій, стають основним засобом виплати данини.

На межі XIII–XIV ст. у Східній Європі для злиwkів срібла починає застосовуватись термін «рубль». Існує кілька версій про

походження цього терміна. Але абсолютна більшість дослідників пов'язують його з дієсловом «рубить», зі зменшенням, поділом гривні-зливка.

У 1349 році Галицька Русь увійшла до складу Польщі, але як окреме автономне утворення з правом карбування власної монети. Галицькі срібні монети, карбовані з початку 50 років XIV ст. і до 1414–1415 років, дослідники пов'язують зі згадуваними в тогочасних писемних джерелах «загальноновживаними грошима», «грошами руської лічби», «гривні львівської доби», «польські гривні».

Термін «гріш» на українських землях часто пов'язують з Польщею та її грошовими засобами. Але сама назва «гріш» мала загальноєвропейське походження, а в Україні первинно пов'язувалась, напевно, з празькими, а не польськими грошами. Назва «гріш» (латинське «grossus» – великий) використовувалась у загальноєвропейському масштабі і дала назву цілому періоду – «періоду гроша» в європейському монетному карбуванні. Нові, більші срібні монети – гроші – прийшли на зміну знеціненим дрібним денаріям XI–XIII століть, поступово перейняли на себе основне навантаження як лічильні одиниці.

Першими реальними «грошовими монетами», з якими познайомилося населення західноукраїнських земель у першій половині XIV століття, були празькі гроші Вацлава II (1300–1305 роки) та Яна Люксембурзького (1310–1346 роки). Карбованці, відповідно до празької гривні, це повноцінні монети, які швидко пристосувались і до місцевої лічби.

Заходи, що здійснювались за князя Вітовта (1392–1430 роки) та наступних володарів, сприяють утвердженню загальнодержавної литовсько-руської грошової системи на українських землях. Розповсюджується лічильний литовський рубль, а розмінним номіналом стають гріш та денарій.

Таким чином, абсолютна більшість монет з грошового обігу України XIV–XV століть відносились до номіналів грошового порядку: гріш, напівгріш та денарій. Усі вони спирались на відповідні гривні (краківську, галицьку, празьку, литовську, київ-

ську). Отже, найбільш прийнятим терміном з розмінних обігових монет у цьому періоді може бути гріш.

У 1526–1528 роки в Польщі провадилась грошова реформа, спрямована на перехід до більш сучасної, прогресивної системи лічби. У результаті реформи у Польщі була введена злотова грошова система, але номінали, виражені в польських злотих, ще не карбувались.

В Україні найбільш вживані номінали отримували свої назви та звучання. Соліди звались шелягами (лат. «солід» – польське «шеляг»), гроші – осьмаками (бо дорівнювали колись 8 литовським денаріям). Новим номіналом, введеним у 1614 році, були півтораки (1,5 гроша). Півтораки стали чи не найбільш вживаним номіналом в Україні у XVII столітті.

Під час грошової реформи, яка відбулась в Україні у вересні 1996 року, національна грошова одиниця стала називатися гривнею, а розмінні її номінали – копійками.

Запитання та завдання для контролю

1. Назвіть основні концепції грошей та дайте їх загальну характеристику.
2. Які, на вашу думку, причини існування в економічній науці різноманітних концепцій?
3. Охарактеризуйте теорію еволюційного походження грошей.
4. Проаналізуйте поступовий процес розвитку товарного виробництва й обміну.
5. Назвіть основні форми вартості, через які концепція еволюційного походження грошей розкриває сутність грошей.
6. У чому полягають відмінності повної та загальної форм вартості?
7. Чому на певному етапі розвитку грошового обігу роль загального еквівалента починає виконувати золото?
8. Які визначення грошей існують в економічній літературі? Наведіть, на вашу думку, найбільш ґрунтовне.
9. Охарактеризуйте основні функції грошей.
10. Проаналізуйте сутність закону грошового обігу.

11. Що являє собою грошова маса? Охарактеризуйте її складові.

12. Дайте визначення поняття «грошова база».

Термінологічний словник

Гроші – особливий товар, що є загальною еквівалентною формою вартості інших товарів та послуг.

Грошовий обіг – це рух грошей у процесі виробництва, розподілу, обміну й споживання національного продукту, який здійснюється шляхом безготівкових розрахунків та через обіг готівки.

Грошова база – гроші високої ефективності, при зміні яких мультиплікативно змінюється грошова маса.

Грошова маса – кількість номінальних грошей в обігу.

Грошовий мультиплікатор – коефіцієнт, який відображає, на скільки одиниць змінюється грошова маса при зміні грошової бази на одиницю.

Грошові агрегати – окремі сукупності грошових активів, які відрізняються між собою рівнем ліквідності.

Депозитні гроші – грошові кошти, які залучаються банківською системою з метою їх використання для здійснення активних операцій.

Контрольні тестові завдання

1. До показників грошової маси відносять:

- а) M1, M2, M3, M4, M5;
- б) M1, M2, M3, L1, L2;
- в) M1, M2, M3, L, D.

2. Грошовий мультиплікатор показує:

- а) у скільки разів зміниться обсяг грошової маси в разі зміни грошової бази;
- б) у скільки разів зміниться обсяг грошової бази в разі зміни грошової маси;
- в) у скільки разів зросте пропозиція грошової маси.

3. Грошовий обіг – це:

- а) безперервний рух грошей, які утворюють кругообіг національної та іноземної валют;
- б) безперервний рух грошей, які виконують функції засобу обігу і платежу, а також обслуговують кругообіг товарів і послуг;
- в) рух грошей у країні з метою залучення більшої грошової маси в іноземній валюті та іноземних інвесторів.

4. Депозитний мультиплікатор показує:

- а) у скільки разів комерційний банк зменшить розмір грошової норми в країні;
- б) у скільки разів Національний банк збільшить розмір грошової маси в обігу;
- в) у скільки разів комерційні банки збільшують розміри грошової маси в обігу.

5. Грошовий мультиплікатор – це:

- а) форма організації грошового обігу, який історично виник та законодавчо утворився у країні;
- б) ускладнений варіант депозитного, в якому враховується поведінка як банків, так і населення;
- в) правильної відповіді немає.

6. Норма обов'язкових резервів:

- а) вводиться як засіб, що охороняє від вилучення вкладів;
- б) нині не використовується;
- в) вводиться як засіб обмеження грошової маси.

7. Елементами грошової системи є:

- а) грошова одиниця, масштаб цін, емісійна система, форми грошей, валютний паритет та інститути грошової системи;
- б) грошова одиниця, грошова маса, грошова норма, депозит та готівка,
- в) гроші для операцій, ліквідність активів, грошовий мультиплікатор та депозитний.

8. Якщо на грошовому ринку попит збільшився за сталої пропозиції, то:

- а) зросте відсоткова ставка;

- б) знизяться ціни на облігації;
- в) обидві відповіді правильні.

9. *Грошовий агрегат M1 визначається за формулою:*

- а) $M0 + \text{поточні дефіцити}$;
- б) $M0 + \text{розрахункові рахунки}$;
- в) $M2 - \text{строкові депозити}$.

10. *Грошовий мультиплікатор визначається за формулою (де CR – коефіцієнт готівки, R – резервна норма, C – споживання):*

а) $M_m = \frac{1}{1 - C(1 - CR)}$;

б) $M_m = \frac{1 + CR}{RR + CR}$;

в) $M_m = \frac{1 - CR}{RR + CR}$.

Тема 8. Ринок: його сутність, функції та умови формування

План

- 8.1. Ринок як економічна категорія.
- 8.2. Функції ринку.
- 8.3. Класифікація ринків та їх структура.
- 8.4. Особливості розвитку ринкової економіки України.

8.1. Ринок як економічна категорія

У результаті виникнення суспільного поділу праці, приватної власності на засоби виробництва й економічного відокремлення товаровиробників суспільне виробництво набуває товарної форми. Економіка, в якій товарно-грошові відносини є пануючими, отримала назву «ринкової економіки». Ключовим елементом конструкції «ринкова економіка» є *ринок*.

Ринок – це обов’язковий компонент товарного господарства: без товарного виробництва немає ринку, без ринку немає товарного виробництва.

Об'єктивна необхідність ринку викликана тими ж причинами, які обумовили потребу в існуванні товарного виробництва, а саме: розвинений суспільний поділ праці; економічна відокремленість ринкових суб'єктів, що обумовлена наявністю різних форм власності, тісний зв'язок із світовою економікою через зовнішню торгівлю, потреба виходу національної економіки на світовий економічний простір для її подальшого економічного зростання.

Поняття «ринок» багатогранне. З давніх часів ринок визначали як місце (ринкова площа), де здійснюється купівля або продаж товарів. Ось чому у багатьох слово «ринок» асоціюється з базаром – місцем обміну вироблених благ.

З'явився ринок ще у період розкладу первісного суспільства, коли обмін між общинами ставав більш-менш регулярним, та набував форму товарного обміну, що здійснювався в певному місці і в певний час.

Із розвитком ремесел та міст торгівля, ринкові відносини розширюються, за ринками закріплюються певні місця, ринкові площі. Таке розуміння ринку збереглося і до наших часів як одне із значень слова.

У процесі поглиблення суспільного поділу праці і розвитку товарного виробництва поняття «ринок» набуває все більш складнішого тлумачення, що знаходить відображення у світовій економічній літературі.

Так, французький економіст-математик О. Курно вважає, що під терміном «ринок» варто розуміти не будь-яку ринкову площу, а в цілому будь-який район, де відносини покупців і продавців вільні, ціни легко й швидко вирівнюються. У цьому визначенні ринку зберігається його просторова характеристика, але вона не є вичерпною.

З подальшим розвитком товарного обміну, появою грошей, товарно-грошових відносин виникає можливість розриву купівлі-продажу в часі. У зв'язку з цим характеристика ринку тільки як місця торгівлі вже не відображає реальність, тому що формується нова структура суспільного виробництва – сфера обігу, яка характеризується відокремленням матеріальних і трудових ресурсів, затрат праці з метою виконання певних специфічних для обігу функцій.

У результаті виникає нове розуміння ринку як форми товарного й товарно-грошового обміну (обігу), яке отримало найбільше розповсюдження у вітчизняній економічній літературі [1].

З появою товару «робоча сила» ринок набуває загального характеру, все більше проникає в саме виробництво: купівля не тільки засобів виробництва, але і робочої сили стає умовою виробництва.

Відтворювальний аспект характеристики ринку надзвичайно важливий. Поняття «ринок» розширюється до розуміння його як елемента відтворення сукупного суспільного продукту, як форми реалізації, руху основних складових цього продукту.

Ринок розглядають також як тип господарських зв'язків між суб'єктами господарювання.

Існують два типи господарських зв'язків:

- 1) натурально-речові;
- 2) товарні зв'язки, що здійснюються через ринок.

Характерними рисами останнього типу відносин у взаємній згоді сторін, що обмінюються, є еквівалентність обміну, вільний вибір партнерів, наявність конкуренції. Товарні (ринкові) зв'язки можливі тільки на основі вільної купівлі-продажу товарів і послуг.

Для товарних відносин, що здійснюються через ринок, важливу роль відіграють не тільки прямі (виробництво – ринок – споживач), але й зворотні (споживач – ринок – виробництво) зв'язки.

Теоретично доведено та світовим історичним досвідом підтверджено, що механізм зворотних зв'язків є неодмінною умовою стабільності й ефективності будь-якої економічної системи. Спроби замінити зворотні зв'язки адміністративним командуванням неминуче обертаються деформацією не тільки ринку, але і всієї економічної системи, виникненням глибоких диспропорцій, загального дефіциту, втратою економічними інтересами їх ролі як рушійної сили економічного розвитку [2].

Таким чином, *ринок* – це сукупність економічних відносин між покупцями і продавцями з приводу купівлі-продажу результатів діяльності або факторів виробництва, середовище опосередкування їхньої діяльності.

Усі розглянуті визначення ринку свідчать про різні етапи в історичному процесі пізнання ринку як економічного явища і розкривають різні аспекти цього явища [3].

Україна визнана світовою спільнотою країною з ринковою економікою.

Узагальнюючу характеристику ринку, можна представити у вигляді такої схеми:

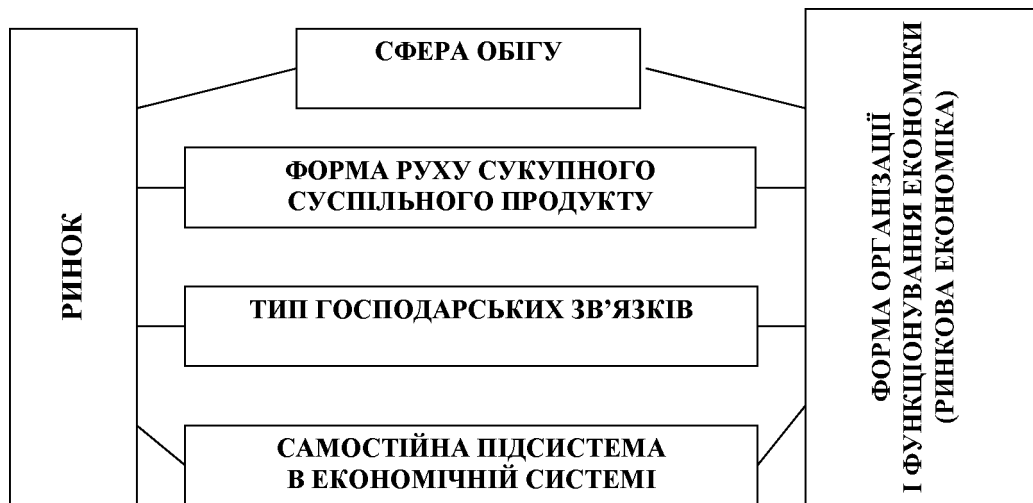

Рис. 8.1. Характеристика ринку

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Ринок – це економічна система, яка ґрунтується на трьох блоках: 1) свобода вибору – свобода підприємництва; 2) конкуренція і вільне ціноутворення; 3) право власності.

Найважливішими критеріями соціально-ринкового господарства є:

1) досягнення ефективного господарства, в якому із зростанням продуктивності праці знижуються ціни, підвищується реальна зарплата, через конкуренцію досягається соціалізація прогресу і прибутку;

2) оптимальне поєднання ринкової економіки та планового господарства, тобто регульована ринкова економіка.

Автор концепції «змішаної економіки» Е. Хансен стверджує, що держава добробуту (як елемент теорії «змішаної економіки») є передусім перерозподільником виробничого доходу та здійснює національне економічне планування.

Із проголошенням незалежності України (1991 р.) її народ одержав змогу будувати власну державу, обирати модель соціально-економічного розвитку. Україна зробила свій вибір на користь ринкової економіки.

Для ефективного функціонування ринку необхідні певні умови:

- 1) плюралізм форм власності та форм господарювання;
- 2) здатність суб'єктів підприємницької діяльності впливати на рівень цін;
- 3) розвинене антимонопольне законодавство;
- 4) розвинена система економічного та адміністративного регулювання економіки державою;
- 5) всебічна інформація про ринок;
- 6) конкурентна боротьба між різними суб'єктами підприємницької діяльності;
- 7) розгалужений комплекс об'єктів власності, які можуть стати об'єктом купівлі – продажу.

2. У світі існує кілька моделей ринку. Серед них слід виділити головні:

1) американська, при якій існує величезний внутрішній ринок, провідна роль належить монополіям, регулюються ті галузі економіки, які не підлягають регулюванню на основі вільної конкуренції, залишковий принцип у соціальній політиці, невеликі податки, але соціальні витрати несуть самі громадяни;

2) канадська – більшу частину соціальних питань (освіта, медицина) бере на себе держава;

3) німецька – передбачає усунення перешкод вільної конкуренції, зростання кількості господарських одиниць і поглиблення суспільного поділу праці, «ринок для всіх», добробут для всіх, заохочення експорту, зайнятість населення, збільшення купівельної спроможності марки (тепер євро);

4) англійська – значна частка державної власності, державні закупки у великих розмірах, значні державні інвестиції, державний бюджет виконує функції концентрації попиту в руках держави;

5) шведська – особливу увагу приділяє регулюванню трудових відносин (тарифні ставки), державна власність ряду підприємств,

високий рівень зайнятості населення (в тому числі і через пере-кваліфікацію), сильна соціальна політика;

б) японська – основний суб’єкт – корпорація зі специфічною внутрішньою структурою, власник – юридична особа, представлена фізичними особами, які привласнюють дохід, трудові угоди, піднесення кваліфікації, дрібний і середній бізнес концентрується навколо корпорацій.

Україна не може копіювати якусь одну модель. До того ж треба врахувати особливості України.

3. Шляхи переходу до ринку:

1) еволюційний – поступове введення ринкових відносин (10–15 років);

2) прискорений або шокової терапії – вільні ціни на основні товари, максимально скорочується державний сектор, економіка відділяється від держави, мінімальна соціальна підтримка;

3) жорстке регулювання – поелементний, еволюційно-радикальний, поступовий перехід, державне регулювання цін і прибутків.

8.2. Функції ринку

Сутність ринку виражена в головних його економічних функціях. Основні з них такі: регулююча, стимулююча, розподільча та інтегруюча, санаційна, інформаційна та ціноутворювальна.

Регулююча функція ринку забезпечує постійність зв’язків між різними видами економічної діяльності, попитом і споживанням, встановлення пропорцій в економіці та безперервність процесу відтворення. Через конкуренцію ринкові відносини активно впливають на рівень витрат і виробництво будь-якого товару, науково-технічний прогрес, на задоволення платоспроможного попиту населення. Внаслідок дії закону вартості, закону попиту та пропозиції, інших законів ринкової економіки індивідуальна праця зводиться до суспільно необхідної праці та визначення цінності товару. Без конкуренції, еквівалентного обміну вартість не може бути визначена. Цей механізм сприяв вирівнюванню прибутків підприємців різних видів економічної діяльності

виробництва, утворенню середньої норми прибутку, що досягається через перелив капіталів між видами економічної діяльності. Останнє, в свою чергу, є регулятором пропорцій в економіці.

У зв'язку з тим, що створена споживча вартість перетворюється на товар лише після визнання її суспільством (після продажу), можна зробити висновок, що споживач здійснює контроль над виробником. Якщо цього немає, то в суспільстві принижується роль ринку як регулятора, що призводить до наростання диспропорцій між попитом і пропозицією товарів, виникнення дефіциту як загальноекономічного явища.

Визначаючи важливість регулюючої функції ринку, не можна абсолютизувати її, як це інколи робиться.

У сучасних розвинених ринкових системах ринок регулюється також державою і товаровиробниками.

А це означає, що методи регулювання можуть бути також державними й недержавними. До перших належать:

- а) економічні важелі – кредити, податки, ціни, які встановлює держава;
- б) державні програми, правила укладання господарських договорів.

До других – різні угоди між товаровиробниками про ринки збуту, ціни, квоти тощо.

Стимулююча функція ринку полягає в тому, що вона сприяє заохоченню тих, хто найбільш раціонально використовує фактори виробництва для одержання найкращих кінцевих результатів, застосовуючи найновіші досягнення науки, техніки, організації, стимулювання праці та управління.

Якщо суб'єкти господарювання не прагнутимуть до постійного підвищення ефективності виробництва, їхні індивідуальні витрати виробництва будуть вищими, ніж суспільно необхідні, то вони будуть неконкурентоспроможними і стануть банкрутами.

А це означає, що ринок виконує й таку функцію, як *розподільча*.

У конкурентному середовищі ринкова ціна диференціює доходи товаровиробників, виявляє переможців і переможених. Для

перших створюються умови для подальшого розвитку й процвітання, а для інших – постає питання про їхнє існування.

Відповідно, відбувається і соціальне розшарування суспільства за доходами – на багатих і бідних.

Ринок об'єднує економіку в єдине ціле, розвиваючи систему горизонтальних і вертикальних зв'язків (підприємств, видів економічної діяльності, регіонів), у тому числі зовнішньоекономічних. У цьому виявляється *інтегруюча функція* ринку.

Функція санації (санаційна). Санація (від лат. – лікування, оздоровлення). Ринковий механізм, який базується на конкуренції, приводить до відбору серед суб'єктів господарювання найбільш ефективних учасників та очищує економіку від неефективних підприємств через їх банкрутство. У результаті селекції ринку через конкурентний механізм підвищується середній рівень ефективності економіки в цілому.

Функція інформування (інформаційна). Ринок – це своєрідний інформаційний механізм, який забезпечує отримання систематичних і повноцінних знань про економіку, без яких неможлива ефективна господарська діяльність. Джерелом інформації про кон'юнктуру ринку слугують ціни, точніше їх динаміка, ставки банківського відсотка, рівень інфляції, валютний курс, а також рівень прибутковості різних напрямів економічної діяльності. Орієнтація на ці індикатори дає можливість коригувати господарську діяльність.

Ціноутворювальна функція ринку полягає в остаточному визначенні вартості товарів і послуг та їх реалізації, перетворенні продукту праці на товар.

8.3. Класифікація ринків та їхня структура

Історичний аналіз ринку дозволяє виділити кілька його типів: нерозвинений, вільний, регульований і деформований ринки.

Нерозвинений ринок характеризується випадковістю ринкових відносин, товарним (бартерним) характером обміну. Але і тут ринок виконує усі свої функції.

Вільний (класичний) ринок має такі ознаки: безліч господарюючих суб'єктів вступають у ринкові відносини на ґрунті економічної конкуренції; цілковита свобода у виборі виду господарської діяльності, вирішення фундаментальних економічних проблем (що, як і для кого виробляти, за якою ціною продавати); необмежена свобода руху виробничих ресурсів – капіталу, праці, природних факторів і підприємницьких здібностей, їх цілковита мобільність; принцип раціональності господарювання, що неможливо без цілковитої інформованості про ринок; абсолютна однорідність однойменних товарів (стандартизований продукт); відсутність будь-якого суб'єктивного впливу на ціноутворення (ціни встановлюються стихійно у ході вільної конкуренції); цілковита незалежність у прийнятті господарських рішень; відсутність монополії і державного регулювання.

Вільний ринок сьогодні є і до певної міри був абстракцією. Ринок піддавався регульованому впливові, що особливо помітно за сучасних умов.

Регульований (цивілізований) ринок став результатом еволюції ринкової економіки, цивілізації і гуманізації суспільства, адже вільний ринок поряд із незаперечними перевагами має і *суттєві вади*, передусім такі:

- 1) надмірна диференціація життєвого рівня;
- 2) небажані ефекти господарської діяльності (наприклад, забруднення довкілля), розвиток неадекватної суспільної поведінки окремих осіб (злочинність, алкоголізм, наркоманія тощо);
- 3) нездатність повністю забезпечити суспільні потреби (державне управління, оборона, захист неімущих і безробітних, освіта, охорона здоров'я тощо);
- 4) відсутність гарантій на працю, житло, вільний розвиток особи;
- 5) недостатня реалізація науково-технічних досягнень для фундаментальних досліджень у науці і техніці;
- 6) циклічність економічного розвитку, безробіття, інфляція і таке інше.

Тому перехід до регульованого (цивілізованого) ринку став певною мірою закономірним.

Регулювання ринку може здійснюватись двома способами: 1) через конкурентний механізм ціноутворення (через співвідношення попиту і пропозиції товарів і послуг); 2) через втручання в економічні процеси *держави* (податки, державні замовлення, соціальна допомога, інвестиції тощо).

Надмірне втручання держави у ринкові процеси веде до деформації ринку. Найважливішим чинником *деформації ринку* є *монополія* – економічна чи державна. Отже, *деформований ринок* – це, передусім, *монополізований ринок*, для якого властиві такі ознаки:

- 1) незначна кількість виробників;
- 2) ринкова влада одного виробника (монополія) або одного покупця (монопсонія), яка виявляється у контролі над ціноутворенням;
- 3) утруднений доступ до виробничих ресурсів, обмеження конкуренції;
- 4) дефіцит інформації про ринок;
- 5) узгодження дій економічних суб'єктів.

Особливо значна *деформація ринку* відбувається за умов *командно-адміністративної системи* (державної монополії), що виявляється у такому: монополія державної власності; надмірна централізація розподілу виробничих ресурсів, товарів і послуг; відсутність самостійності у виробничій і комерційній діяльності; незбалансованість попиту і пропозиції, існування товарного дефіциту; централізоване суб'єктивне ціноутворення; порушення законів грошового обігу, існування бюджетного дефіциту; заміна товарно-грошових відносин товарним (бартерним) обміном; відсутність економічної свободи у вирішенні фундаментальних господарських питань (що, як і для кого виробляти, за якою ціною продавати); відсутність мотивації до праці, деформація економічних інтересів усіх суб'єктів ринкових відносин; розквіт тіньової економіки, нелегального ринку; розвал загальнонаціонального ринку; суб'єктивне (планове) регулювання економічної системи (політичне керівництво).

Класифікація ринків

№ з/п	Класифікаційна ознака	Види ринків
1.	За об'єктами, що реалізуються на ринку	1. Ринок промислової продукції (предметів споживання) 2. Ринок послуг 3. Ринок засобів виробництва 4. Ринок нерухомості 5. Ринок землі 6. Ринок інтелектуальної власності 7. Ринок інформації 8. Фінансовий ринок 9. Ринок праці 10. Ринок інновацій та ринок ліцензій 11. Грошовий ринок 12. Ринок с/г продукції
2.	За конкуренцією	1. Ринок досконалої конкуренції 2. Ринок недосконалої конкуренції: 2.1. Монопольний 2.2. Олігопольний 2.3. Монополістичної конкуренції
3.	За адміністративно-територіальною ознакою (відповідно до адміністративно-територіального устрою держави)	1. Внутрішній: 1.1. Місцевий 1.2. Регіональний 1.3. Національний 2. Зовнішній: 2.1. Міжнародний (зовнішньоекономічна діяльність декількох країн) 2.2. Світовий
4.	За характером продажу	1. Оптовий 2. Роздрібний
5.	За ступенем регулювання	1. Регульований 2. Нерегульований
6.	За ступенем насиченості товарами	1. Профіцитний (надлишковий) 2. Рівноважний 3. Дефіцитний
7.	За відповідністю до чинного законодавства	1. Легальний 2. Нелегальний 2.1. Тіньовий, де порушується система оподаткування, незаконно розташований 2.2. «Чорний» ринок (продаються заборонені товари)

8.	За способом організації	1. Організований 2. Стихийний
9.	За формою оплати товару	1. Ринок грошових розрахунків: 1.1. Готівкових 1.2. Безготівкових 2. Ринок натуральних розрахунків (бартер)
10.	За строком використання товару	1. Ринок товарів довготривалого користування 2. Ринок товарів короткотривалого користування: 2.1. Товарів щоденного вжитку 2.2. Одноразових товарів

Щоб подолати ринкові деформації, безробіття, інфляцію, нестабільність, монополізм, суб'єктивне ціноутворення і управління, потрібно створити умови для функціонування регульованого, соціально орієнтованого ринку, про які уже згадувалось.

Структура ринку – це внутрішня побудова, розміщення, порядок окремих елементів ринку, їх питома вага в загальному обсязі ринку. Ознаками будь-якої структури є:

- а) тісний взаємозв'язок між елементами;
- б) певна постійність цих зв'язків;
- в) цілісність, сукупність даних елементів.

Сукупність усіх ринків, розділених на окремі елементи на основі найрізноманітніших критеріїв, утворює систему ринків.

Найбільш поширеним у розгляді структури ринку з точки зору економічного призначення об'єктів ринкових відносин є:

- ринок предметів споживання та послуг;
- ринок засобів виробництва;
- ринок науково-технічної інформації;
- фінансовий ринок, валютний, праці (робочої сили).

Кожний із названих ринків різноманітний і, у свою чергу, поділяється на ринки взуття, косметики, швейних виробів, молочних, хлібних, м'ясних, рибних товарів, що існують всередині *ринку предметів споживання*.

Ринки машин, верстатів, нафтопродуктів, металу, вугілля органічно входять до складу *ринку засобів виробництва*.

Ринки акцій, кредитних ресурсів є складовими *фінансового ринку*.

Ринок споживчих товарів і послуг є найважливішим компонентом товарного ринку. Невід'ємною рисою цивілізованого ринку, свідченням його стабільності й життєздатності є стан суспільного виробництва. Конкретним проявом останнього є рівновага попиту й пропозиції, насичення ринку споживчими товарами та послугами.

Ринок засобів виробництва. Реальний ринок неможливий без розвиненої торгівлі засобами виробництва. Вона сприятиме певній зацікавленості підприємств в ефективному використанні матеріально-технічних ресурсів, примусить вивчати та прогнозувати попит, динамічно перебудувати виробництво з урахуванням замовлень споживачів, приймати оперативні самостійні рішення при зміні кон'юнктури.

Ринок інтелектуальної власності та інформації. В умовах ринку кожне підприємство, щоб вижити, має підвищувати ефективність виробництва, а отже, і запроваджувати нову техніку, технологію, ноу-хау, що робить їх предметами купівлі-продажу. Це примушує науковців, винахідників, усіх, хто займається розробкою техніки, технології, удосконалювати та інтенсифікувати свою роботу, шукати нові науково-технічні рішення, забезпечувати їх конкурентоспроможність.

Ринок праці – це форма узгодження попиту на робочу силу з її пропозицією, досягнення в нормальних умовах відносно стабільної рівноваги в цій сфері на основі державної політики, чинного законодавства та саморегулювання. Складовими ринку праці є працездатне населення, зайняте населення, а також та частина населення, яка тимчасово не працює, але не відкидає надію на це. Дієвим інструментом ринку робочої сили є біржі праці.

Невіддільним атрибутом ринку праці є безробіття. Нині у нас безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які з причин, що не залежать від них, не мають заробітку (трудового доходу) через відсутність належної роботи, які зареєстровані в державній службі зайнятості і справді шукають роботу.

8.4. Особливості розвитку ринкової економіки України

Ринкові трансформаційні процеси здійснюються в умовах переходу від адміністративно-командної системи господарювання та управління до ринково-демократичної, які своїм вихідним пунктом мали всеохоплюючу державну монополію на засоби виробництва. Тому головним направленням ринкової трансформації вітчизняної економіки було реформування відносин власності, створення достатньої кількості самостійних підприємств, які формували б конкурентне середовище, сучасні ринкові відносини, що ґрунтуються на різних формах власності та господарювання.

Створення різноманітних форм власності відбувається через роздержавлення власності, приватизацію значної її частини. Це сприяє розвитку багатоманітних форм господарської діяльності та формуванню конкурентного ринкового середовища.

Характерним для економіки України «постсоюзного» часу було те, що вона отримала у спадок від Радянського Союзу частину його економічного потенціалу, яка відображала спеціалізацію на важкій промисловості, видобуванні та військово-промисловому комплексі, а також мала незавершений цикл виробництва.

Перехід України до ринкових відносин ускладнювався тим, що вона не мала Центрального банку, власної фінансово-кредитної та грошової системи, ринкової інфраструктури, достатньо кваліфікованих кадрів у цих сферах та інших інституцій, які могли б на практиці забезпечити формування економічних підвалин національного ринку.

Негативний вплив на формування ринкових відносин в Україні мали такі деструктивні процеси, як економічна нестабільність, велика інфляція, гіперінфляція – понад 10 тисяч відсотків, високий рівень безробіття, криза державних фінансів, висока дефіцитність державного бюджету, відтік вітчизняних капіталів за кордон, натуралізація обміну (бартерні операції), знецінення національних грошей (українського карбованця), дефіцит платіжного балансу та ін. Усі ці обставини вимагали застосування державою широкого комплексу спеціальних заходів, які забезпечили б нормальні умови для формування національного ринку, ринкових відносин.

Особливістю української економіки є ще й те, що вона може розвиватися, спираючись на внутрішній ринок і внутрішній попит. Таких національних економічних систем у світі небагато. Тому головним у новій економічній політиці є визначення ринкової трансформації національної економіки, керованого формування за участі держави сучасних ринкових механізмів.

Запитання та завдання для контролю

1. Хто вирішує, за умов ринкової економіки, які товари і послуги виробляти?
2. У чому полягає сутність стимулювальної функції ринку?
3. Яка ринкова модель, на вашу думку, відповідає національним інтересам України?
4. Які найважливіші ознаки ринкової економіки?
5. Сформулюйте характеристики товарного виробництва.
6. Назвіть чинники, що впливають на зміну пропонування.
7. Що таке ринкова рівновага?
8. Які етапи формування ринкової економіки пройшла Україна?
9. Що таке структура ринку?
10. Які інституції функціонують у ринковій економіці України?

Термінологічний словник

Ринок – це сукупність економічних відносин між покупцями і продавцями з приводу купівлі-продажу результатів діяльності або факторів виробництва, середовище опосередкування їхньої діяльності.

Структура ринку – це внутрішня побудова, розміщення, порядок окремих елементів ринку, їх питома вага в загальному обсязі ринку. Ознаками будь-якої структури є: а) тісний взаємозв'язок між елементами; б) певна постійність цих зв'язків; в) цілісність, сукупність даних елементів.

Санация – (від лат. лікування, оздоровлення).

Структура ринку – це внутрішня побудова, розміщення, порядок окремих елементів ринку, їх питома вага в загальному обсязі ринку.

Ринок праці – це форма узгодження попиту на робочу силу з її пропозицією, досягнення в нормальних умовах відносно стабільної рівноваги в цій сфері на основі державної політики, чинного законодавства та саморегулювання.

Контрольні тестові завдання

1. Хто визначав ринок як інститути, які існують для полегшення обміну:

- а) В. Джевонс;
- б) А. Курно;
- в) П. Семюельсон;
- г) Р. Коуз.

2. Основною умовою виникнення ринку є:

- а) економічне об'єднання виробників;
- б) суспільний поділ праці;
- в) колективна власність на засоби виробництва;
- г) тісний зв'язок із світовою економікою.

3. До якого типу господарських зв'язків належить взаємна згода сторін, еквівалентність обміну, наявність конкуренції:

- а) натурально-речові;
- б) соціальні;
- в) товарні;
- г) економічні.

4. За що відповідає інтеграційна функція ринку:

- а) обмін між покупцем та продавцем;
- б) утворення попиту, пропозиції, ціни;
- в) налагодження зв'язків між різними сферами виробництва;
- г) розвиток зовнішньоекономічних та ін. зв'язків.

5. Ринок з великою кількістю незалежних виробників однорідних товарів, які не в змозі впливати на рішення один одного, на рівень цін, називається:

- а) монополізованим;
- б) вільним;
- в) регульованим;
- г) деформованим.

6. *Який ринок не належить до фінансового ринку:*

- а) ринок валюти;
- б) ринок цінних паперів;
- в) ринок інформаційних ресурсів.
- г) ринок грошей.

7. *Чисельність і структура наявної робочої сили на ринку формують на ринку:*

- а) попит;
- б) пропонування;
- в) товар;
- г) ціну.

8. *Що є недоліком у ринковій економіці:*

- а) формування раціональної структури виробництва;
- б) відсутність дефіциту;
- в) розвивається циклічно;
- г) забезпечення вищої продуктивності праці.

9. *Ціна, що задовольняє і покупці і продавців, називається:*

- а) перетинаючою;
- б) сумісною;
- в) рівноважною;
- г) стабільною.

10. *За яким критерієм класифікації цін визначають тверду ціну:*

- а) порядок ціноутворення;
- б) спосіб фіксації ціни;
- в) ступінь урахування витрат і прибутку;
- г) за контрактами купівлі-продажу.

Тема 9. Економічний механізм функціонування ринку

План

- 9.1. Основи ринкового механізму.
- 9.2. Ринковий механізм і його елементи
- 9.3. Попит і пропонування та їх взаємодія.
- 9.4. Взаємодія попиту і пропозиції та встановлення ринкової рівноваги.

9.1. Основи ринкового механізму

Економічний механізм сучасного ринку можна охарактеризувати як єдність об'єктивної і суб'єктивної сторін, як механізм взаємозв'язку і взаємодії основних елементів ринку. Ринковий механізм виявляється у дії об'єктивних економічних законів, які управляють товарним виробництвом і ринком через систему ринкових відносин. Суб'єктивна сторона ринкового механізму може бути представлена діяльністю всіх суб'єктів ринку (виробників і споживачів, домогосподарств, підприємців, держави), які діють на основі своїх потреб та інтересів.

Ринкова діяльність базується на трьох основних умовах – мета, обмеження і вибір.

Метою суб'єктів ринку є цілковите задоволення потреб, інтересів, бажань.

Можливості людей у досягненні економічної мети не можуть бути безмежними, бо вони наштовхуються на такі об'єктивні перешкоди, як недостатня кількість сировини, матеріалів, енергії, коштів, тобто обмеженість ресурсів.

Обмеженість ресурсів базується на їх рідкості. Вони можуть бути такими.

Фізичні обмеження пов'язані з фізичними запасами, наявністю виробничих ресурсів, фізичними потребами або нормами їх споживання, фізичними межами споживання виготовлених товарів і наданих послуг. Жодного ресурсу немає в безмежній кількості в природі та економічній діяльності. Більше того, з розвитком суспільного виробництва фізична обмеженість ресурсів

зростає, особливо невідтворюваних ресурсів. Якщо в XIX ст. прісну воду розглядали як необмежений ресурс, то нині це вже дефіцитний ресурс.

Економічні обмеження – це обмеження вартісного характеру, зумовлені платоспроможністю. Кожний підприємець, бажаючи придбати фактори виробництва, обмежений наявністю грошового капіталу; кожний споживач обмежений купівельною спроможністю.

Правові обмеження – це обмеження, зумовлені юридичними законами, правом. Важливим обмеженням цього виду є обмеження на основі права власності.

Вибір. Важливою умовою будь-якого ринкового процесу є необхідність і можливість вибору, тобто прийняття рішення на основі з'ясування своєї мети та існуючих обмежень. *Кожний підприємець, перш ніж розпочати виготовлення певного товару, бажає з'ясувати, чи є в необхідній кількості ресурси для формування факторів виробництва, якими будуть витрати виробництва, які ціни потрібно встановити, як забезпечити просування товару на ринок з урахуванням попиту на цей товар і конкурентів, який дохід можна отримати.*

Щоб зробити вибір, прийняти рішення, суб'єкт ринку повинен діяти раціонально. Раціональність – це діяльність, що спрямована на досягнення мети і враховує існуючі обмеження та наявні можливості. Саме раціональність діяльності і поєднує мету, обмеження і необхідність вибору. Раціональність зумовлює поведінку людей у різних економічних ринкових ситуаціях.

Найважливішим суб'єктом ринку і ринкового механізму є споживач. *Споживач* – це суб'єкт, який відчуває необхідність або якісь потреби, тобто це носій потреб. Потреби споживачів виявляються в споживчому попиті на товари і послуги.

9.2. Ринковий механізм і його елементи

Будь-який ринок, незалежно від його конкретної форми, базується на трьох *основних елементах*: ціні, попиті та пропозиції, конкуренції.

Ціна – це мова ринку, його сигнальна система. Система цін у ринковій економіці відіграє роль основної організуючої сили.

Ціна – це орієнтир для продавця (виробника) і покупця (споживача). Зростає ціна – це сигнал до розширення виробництва, падає – сигнал до скорочення. У ціні відображаються всі три підходи до встановлення вартості товару: гранична корисність, витрати виробництва, попит та пропозиція. У сучасних умовах економіка керується не тільки «невидимою рукою», але і державними важелями, однак регулююча роль ринку продовжує зберігатися, багато в чому визначаючи збалансованість народного господарства.

Конкуренція встановлює межі для реалізації покупцями і продавцями їхнього особистого інтересу. Вона передбачає свободу вступу економічних одиниць у будь-яку конкретну галузь і свободу виходу з неї.

Об'єктом конкуренції є ціна з її вихідним базисом – витратами виробництва, якістю продукту і дизайну. Конкуренція одночасно має і позитивні сторони:

1) вона сприяє розвитку науково-технічного прогресу, постійно змушуючи товаровиробника застосовувати кращі технології, раціонально використовувати ресурси;

2) вона швидко реагує на зміну попиту, веде до здешевлення витрат виробництва, гальмує зростання цін і призводить до їх зниження;

3) певним чином вирівнює норму прибутку на капітал і рівень заробітної плати у всіх галузях національної економіки.

До переліку негативних моментів можна зарахувати:

1) спричиняє певну нестабільність бізнесу, створює умови для безробіття, інфляції і банкрутства;

2) веде до диференціації доходів і створює умови для їхнього несправедливого розподілу;

3) її наслідком може бути надвиробництво товарів і недовантаження потужностей у періоди виробничих спадів [1].

Примітки та ілюстративний матеріал

Переваги ринку

У розвинених ринкових відносин існує пріоритет споживача. Орієнтація з прибутку й страх збитків змушує суб'єктів господарювання і постачальників ресурсів орієнтуватися у своїй діяльності на вимоги споживачів.

Ринкова система господарювання через свій механізм забезпечує:

- 1) застосування найбільш продуктивної технології, що дозволяє домагатися найменших витрат;
- 2) інформування постачальників ресурсів і підприємців щодо змін у попиті, тим самим здійснюється симетрія ринку у розподілі ресурсів;
- 3) поєднання інтересів особистих і громадських організацій. Через конкуренцію виявляється вплив «невидимою рукою» на корисливі мотиви підприємств і постачальників ресурсів, щоб стимулювати зацікавленість у ефективне використання обмежених ресурсів.

Основна перевага конкурентної ринкової системи – це постійне стимулювання ефективності виробництва.

Наведене вище дозволяє зробити такі висновки:

1. Ринкова економіка є такою формою організації господарської діяльності, коли взаємодія всіх суб'єктів господарювання і рішення з трьох основних проблем економіки (що, як і у кого виробляти) забезпечується через вплив ринку та його механізмів.
2. Відмінною рисою ринкової системи є здатність перелаштовуватися і пристосовуватися до змін внутрішніх та зовнішніх умов.
3. Ринкова система краще за інших пристосована для використання досягнень науково-технічного прогресу, інтенсифікації виробництва та, зрештою, задоволення потреб суспільства.

Основою цієї системи є ринок, який переконливо довів свої переваги використання спонукальних стимулів до високоефективної господарської діяльності.

Недоліки ринку

Позитивні функції ринку роблять їх достатньо ефективною системою. Проте це означає, що ринкові відносини є цілком досконалыми і в усьому забезпечують прогресивний людський розвиток. Відособлення економічних агентів, неповний збіг їхніх інтересів, а часто й їх антагонізм неминуче призводять до виникнення й загострення багатьох суперечностей, які торкаються найважливіших аспектів існування й розвитку суспільства. У ринкового господарства є свої недоліки (недосконалості).

По-перше, функціонування ринкової системи ґрунтується на стихійній дії економічних регуляторів. Це нестійкість економіки, диспропорції, що неминуче виникають, усуваються не одразу. Відновлення рівноваги здійснюється часом через кризи та інші глибокі потрясіння.

По-друге, при безконтрольності ринкового середовища виникають монополізовані структури, що обмежують свободу конкуренції з її позитивними функціями, створюють невиправдані привілеї для обмеженого кола суб'єктів ринку.

По-третє, стихійно діючий механізм ринку не налаштовує економіку на задоволення багатьох суспільних потреб, внутрішньо не сприяє формуванню фондів, які задовольняють потреби суспільства, що пов'язані безпосередньо з бізнесом. Насамперед, це формування соціальних трансфертів (пенсії, стипендії, посібники), підтримка охорони здоров'я, освіти, науки, мистецтва, культури, спорту багатьох інших соціально орієнтованих сфер.

По-четверте, ринок не забезпечує стабільну зайнятість працездатного населення Криму і гарантований трудовий дохід. Кожний змушений самотійно піклуватися про своє місце у суспільстві, що неминуче веде до соціального розшарування, тобто поділу на багатих і бідних, посилює соціальну напруженість. Ринкові відносини створюють сприятливі умови для негативних проявів, що породжують спекуляцію, корупцію, рекет, торгівлю наркотиками та інші антигромадські явища.

9.3. Попит і пропозиція та їх взаємодія

Для того щоб в Україні була побудована ринкова економіка, функціонував реальний ринок, який виконував би притаманні йому функції, мають бути відтворені передумови, випробувані світовою практикою: наявність суб'єктів ринкових відносин; еквівалентний обмін товарів; конкуренція; вільне ціноутворення; реальна інформація про ринок у його суб'єктів [1]. Ці передумови є середовищем, у якому відтворюються ринкові відносини.

Закон вартості – об'єктивний економічний закон, що регулює зв'язки між виробниками, поділ і стимулювання суспільної праці в умовах товарного виробництва. *А цим законом обмін товарами здійснюється на основі їх вартості, величина якої вимірюється суспільно необхідними витратами праці (робочим часом).*

Це означає, що закон вартості є основою механізму ціноутворення, тобто ринкового механізму. Рух цін підкоряється закону вартості, вартість обов'язково виявляється у формі ціни. Але остання залежить не лише від вартості, а й від багатьох інших чинників, у першу чергу попиту на товар та його пропонування.

Попит – це представлена на ринку потреба в товарі при даній ціні на нього. Коли говоримо «попит», то маємо на увазі *платоспроможний попит*, його грошове забезпечення. Обсяг попиту на певний товар на ринку визначається кількістю товарів, яку покупці можуть купити при даних цінах і грошових доходах.

Пропозиція – можливість і бажання продавця (виробника) пропонувати свої товари для реалізації на ринку за певними цінами. Обсяг пропозиції – це кількість товару, яка є в продажу при даній ціні на нього. Попит і пропозиція є проявом конкуренції покупців та конкуренції продавців даного товару.

Як правило, під дією попиту й пропозиції ціна товару постійно відхиляється у той чи інший бік від вартості. Відхилення цін від вартості товару в умовах вільної конкуренції є необхідною умовою для дотримання рівноваги попиту і пропозиції, тобто *рівноваги ринку* даного товару. У цьому проявляється механізм дії або механізм реалізації закону вартості, що є законом ринкової

рівноваги. Слід зазначити, що не лише попит та пропозиція визначають ціну товару, але й *ціна впливає на обсяги попиту і пропозиції.* Спочатку з'ясуємо, як ціна впливає на обсяг попиту.

При цьому треба врахувати, що попит, як і пропозиція, залежить від багатьох факторів, зокрема від ціни даного товару, цін на інші товари, грошових доходів покупців, нагромадженого багатства, смаків покупців, географічного середовища і клімату тощо. Зміна всіх названих факторів зумовлює зміну *обсягу попиту* – максимальної кількості товарів, які покупці готові придбати за цих умов протягом певного часу. Залежність обсягу попиту від факторів, які його визначають, у політичній економії називається *функцією попиту.*

Якщо всі названі фактори, крім ціни даного товару, залишаються сталими, тоді кожному рівню ціни відповідатиме певний обсяг попиту. Така залежність називається *функцією попиту від ціни* і зображується рівнянням: $q^d = f(p)$, де q^d – обсяг попиту, а p – рівень ціни.

Графічне зображення цієї функції – *крива попиту (D)* – подано на рис. 9.1.

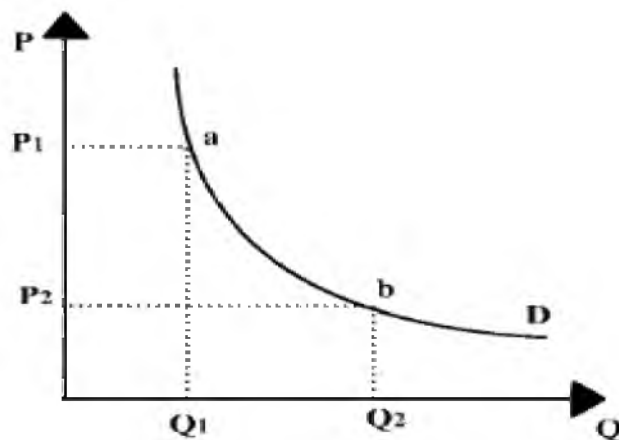

Рис. 9.1. Крива попиту

Крива показує, що при зростанні ціни даного товару попит на нього зменшується, а при зниженні – зростає. Отже, обсяг попиту на товар перебуває в оберненій залежності від ціни на нього.

Обсяг пропозиції (q^s) визначається максимальною кількістю товарів, яку можуть запропонувати продавці при даній ціні, за

умови сталості усіх інших факторів пропозиції за певний період. Залежність обсягу пропозиції від ціни називається *функцією пропозиції від ціни*: $S = f(p)$, її графічне зображення у вигляді *кривої пропозиції (S)* подано на рис. 9.2.

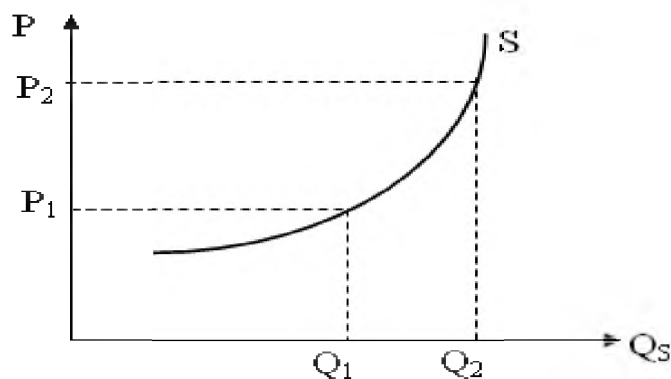

Рис. 9.2. Крива пропозиції

Крива пропозиції показує, що із зростанням ціни товару зростає і його пропозиція, а із зменшенням ціни обсяг пропозиції також зменшується. Тут відображена пряма залежність обсягу попиту від ціни.

Виявлена залежність попиту від ціни називається *законом попиту*, а залежність пропозиції від ціни – *законом пропозиції*.

9.4. Взаємодія попиту і пропозиції та встановлення ринкової рівноваги

Певні співвідношення попиту і пропозиції товарів на ринку отримали назву *кон'юнктура ринку*.

Види кон'юнктури ринку:

1. Надлишкова пропозиція (перевиробництво).
2. Надлишковий попит (дефіцит товарів).
3. Ринкова рівновага.

Дві криві перетинаються у точці *E* – *точці рівноваги попиту і пропозиції*, де $q^d = q^s$. Попит і пропозиція вирівнюються *ціною рівноваги (рівноважною ціною)* (рис. 9.3).

За цієї ціни кількість товару, яку потребують покупці, і кількість товару, яку пропонують продавці, рівні. При цьому немає

ні дефіциту, ні надлишку пропозиції, а отже, немає і тиску на ціну. Такий ринок певний час перебуває у *стані рівноваги*. Він ніби «підганяє» діючі ціни до попиту і пропозиції, врівноважуючи їх [1].

Щоб зрозуміти, чому так відбувається, змінимо ринкові умови.

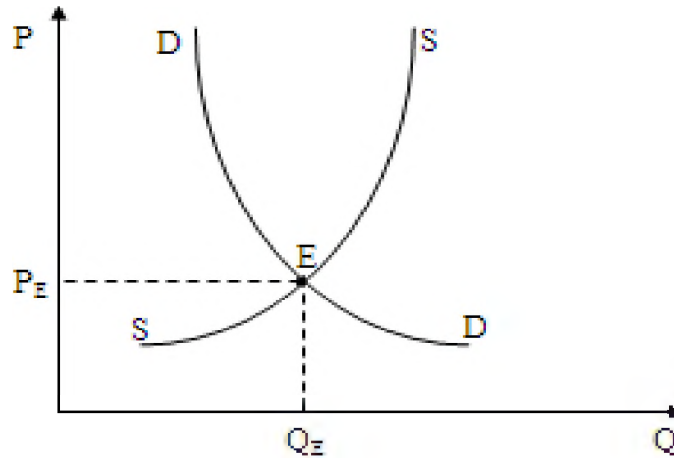

Рис. 9.3. Взаємодія попиту і пропозиції

Припустимо, що первісна ціна була вищою. Тоді виробники спробують виробити і продати більше товару, його пропозиція зросте. Але за такої ціни впаде попит, тому утвориться *надлишок товару*, який на цьому ринку реалізувати не можна. Реалізація можлива лише за умови зміни ціни, тиск на яку у бік зниження здійснює надлишок пропозиції до того моменту, поки не буде досягнута ринкова рівновага, тобто до *ціни рівноваги*. Надлишок «тисне» на ціну вниз – до рівноваги.

Протилежна ситуація виникає, коли ціна буде нижчою рівноважної на рисунку. У цьому випадку виникає *дефіцит товару*, тому за цієї ціни попит різко зростає і значно перевищує пропозиції – адже покупці не зможуть купити ту кількість товару, яку б вони могли. Це створює тиск на підвищення ціни, покупці змагаються за право купити товар, а виробники зреагують на це підвищенням ціни і розширенням обсягів виробництва. У кінцевому підсумку ціна знову стане *рівноважною*.

Якщо починають діяти інші фактори попиту і пропозиції, про які уже йшлося, то це також відіб'ється на ринковій рівновазі. Але характер впливу буде іншим, ніж вплив ціни.

Зміна ціни веде до зміни попиту і пропозиції. *Зміна інших факторів* відображає таку зміну обсягу попиту, але призводить до зміщення кривих попиту і пропозиції. Одночасне пропорційне зміщення кривих змінює лише координати *ціни рівноваги*, але не її рівень, і відображає нові обсяги попиту і пропозиції за тієї ж рівноважної ціни.

Таке співвідношення ціни, попиту і пропозиції характеризує *ринок вільної (чистої) конкуренції*, на якому обидві сторони – покупці і продавці товару – не можуть вливати на зміну ринкових цін. Якщо ж пропозиція чи попит (а отже, й ціна) перебуває під контролем одного виробника чи покупця, який є монополістом, то характер впливу на ціну буде зовсім іншим.

Ціна впливає на попит і пропозицію неоднозначно. Для різних товарів цей вплив буде різним, та й для одного й того ж товару вплив змінюється залежно від рівня ціни. Це явище було названо *еластичністю попиту і пропозиції залежно від ціни*.

Час від часу у широкої громадськості або уряду складається думка, що механізм попиту і пропозиції породжує несправедливо високі ціни для покупців або несправедливо низькі ціни для продавців. У таких випадках уряд може втручатися в ринковий механізм ціноутворення, законодавчо встановлюючи межі зростання або падіння цін. Розглянемо, що відбувається з ринковим механізмом ціноутворення в результаті такого державного регулювання цін.

Встановлення найвищого рівня (стелі) ціни

Якщо на ринку склались несправедливо високі ціни для покупців, держава, втручаючись у ринковий механізм, може встановити межу зростання цін на певні товари, тобто *стелю ціни*.

Верхня межа ціни (P_c) являє собою законодавчо встановлену максимальну ціну, яку продавцю дозволяється запросити за свій товар або послугу.

Встановлення найвищого рівня цін має сенс за умови, що така ціна є нижчою ніж рівноважна ціна, тобто вона встановлюється з метою захистити окремих покупців від надмірно високих ринкових цін.

Обґрунтування для введення найвищого рівня цін на конкретні продукти є уявленням про те, що ці максимально можливі ціни дозволять споживачам купувати деякі товари або послуги першої необхідності, які вони не змогли б купити за рівноважних ринкових цін. У цьому випадку йдеться про збільшення купівельної спроможності найбільш бідних верств населення. Крім того, встановлення верхньої межі цін може застосовуватися для контролю величини орендної плати і ставок відсотка з кредитів, а також для обмеження інфляційних процесів в економіці.

Наслідки встановлення найвищого рівня цін неоднозначні. Крім позитивного ефекту, пов'язаного із захистом інтересів найбільш бідних верств населення, з'являються негативні (небажані) моменти, які інколи перекривають увесь позитивний ефект. Справа в тому, що таке адміністративне втручання держави у функціонуючий ринковий механізм паралізує його здатність до вільного раціонування (нормування) споживання товарів. У результаті існування найвищого рівня цін створюється стійкий дефіцит.

Встановлення найвищого рівня цін порушує звичайні процеси ринкового пристосування. У відсутності найвищого рівня цін конкуренція між покупцями привела б до зростання цін, тим самим одночасно стимулюючи розширення виробництва та пропозиції товарів на ринку, витісняючи деяких покупців з ринку до тих пір, поки дефіцит не зникне при рівноважному рівні цін.

Таким чином, цінова стеля створює проблеми, пов'язані з порушенням функціонування ринкового механізму пристосування до рівноваги. У таких випадках держава, встановивши найвищий рівень цін, зобов'язана взяти на себе відповідальність за наслідки такого рішення.

Існування найвищого рівня цін ставить перед урядом такі проблеми:

1. Як розподілити стійкий дефіцит, що виник (при P_c , $Q_d > Q_s$). Буде це відбуватися неврегульовано (стихійно) або ж уряд повинен створити певну систему розподілу дефіцитної продукції між усіма бажаючими споживачами (випуск споживацьких тало-

нів, купонів, карточок та ін.). При цьому варто зазначити, що така талонна система розподілу товарів не вирішує проблеми дефіциту.

2. Існування тіньового, так званого «чорного» ринку, на якому ці ж товари, в порушенні встановлених державою вимог, продаються і купуються за цінами, які вищі встановлених меж.

Встановлення нижнього рівня цін

Нижній рівень цін (P_f) – це мінімальна ціна, встановлена урядом, яка перевищує ціну рівноваги.

Як правило, нижній рівень цін встановлюється в таких випадках, коли суспільству або уряду здається, що вільне функціонування ринкової системи не здатне забезпечити достатній рівень доходів певним групам постачальників ресурсів або виробників. Найбільш відомі випадки застосування нижнього рівня цін, пов'язане з встановленням мінімальної заробітної плати і мінімальних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію.

Встановлення нижнього рівня цін має сенс за умови, якщо він вищий за рівноважну ціну, тобто він встановлюється з метою захисту інтересів окремих постачальників ресурсів і виробників.

Наслідки встановлення нижнього рівня цін також неоднозначні. За будь-якої ціни, що перевищує ціну рівноваги, кількість пропонованої продукції буде більшою за кількість продукції, на яку є попит, тобто виникне стійкий надлишок пропозиції або надлишок продукції.

Також, як і у випадку з найвищим рівнем цін, здатність вільного ринкового механізму до пристосування буде паралізованою адміністративним втручанням держави. На уряд у цьому випадку покладається завдання щодо вирішення проблеми, пов'язаної з утворенням надлишку пропозиції.

Наприклад, стосовно виробництва сільськогосподарської продукції уряд може прийняти такі можливі рішення:

- визначити граничні розміри посівної площі під певну культуру;
- вжити заходів з обмеження пропозиції;
- викупити надлишок продукції, що утворився;
- вжити заходів з розширення попиту на таку продукцію.

Проведений аналіз адміністративного втручання держави в ринковий механізм ціноутворення дозволяє зробити такий висновок.

Встановлення державою фіксованих цін не дає можливості ринковій ціні здійснювати врівноважну (розподільчу) функцію. Введення найвищого рівня цін призводить до виникнення стійких дефіцитів, і якщо уряд прагне до справедливого розподілу, то йому потрібно брати на себе функцію щодо нормування споживання. Введення нижнього рівня цін сприяє виробництву надлишків продукції, а отже, уряд повинен або закуповувати ці надлишки, або запобігати їх виникненню, вводячи обмеження на виробництво чи стимулюючи споживчий попит.

Таким чином, державне встановлення цін має суперечливі наслідки. Передбачувані вигоди від введення найвищого і нижчого рівнів цін для споживачів і виробників варто зіставляти з тими збитками, які виникають у зв'язку з появою дефіциту і товарних надлишків.

Примітки та ілюстративний матеріал

1. Леон Вальрас довів, що в умовах ринкової економіки є можливість встановлення рівноваги на основі співвідношення пропонування і попиту. Вільна конкуренція забезпечує встановлення ціни рівноваги.

Рівноважна ціна – це ціна на конкурентному ринку, за якої величина попиту і пропозиції однакові, немає ні дефіциту, ні надлишку товарів і послуг. Така ціна не містить у собі тенденції до зростання або зниження обсягів виробництва.

Постулатами теорії рівноваги Л. Вальраса є такі:

1. Зміни цін впливають на попит і пропозицію і навпаки; зміна попиту впливає на пропозицію і навпаки. Отже, їхній взаємозв'язок впливає на встановлення рівноваги.

2. Рівноважна ціна встановлюється у результаті конкуренції, співвідношення попиту і пропозиції, наявності ресурсів та інших чинників.

3. Загальна рівновага здійснюється щодо всіх товарів. Це пояснюється тим, що потреба у цьому товарі залежить від наявності інших товарів. Наприклад, споживання м'яса залежить від наявності кави.

4. Рівновагу характеризує, як правило, мінова вартість. Мінова цінність товарів – це рівень економічної рівноваги. В умовах конкуренції діють механізми, які усувають диспропорції та встановлюють таку мінову вартість, що ґрунтується на ціні рівноваги. В умовах монополії диспропорції зберігаються.

5. Рівновага досягається на основі дії всіх учасників ринку.

6. Рівновага здатна забезпечити максимально високий рівень задоволення потреб (безумовно, за наявності ресурсів).

7. Попит на кожний товар залежить не тільки від його ціни, а і від цін на всі інші товари. Наприклад, зростання цін на деякі продукти харчування призвело в Україні до зменшення попиту на періодичні видання. Багато людей відмовляються від передплати на газети і журнали. Різко скоротилися їхні тиражі.

8. Сума попиту споживача на всі закуплені ним товари і покупки дорівнює за вартістю сумі всіх проданих ним товарів і послуг (у тому числі послуг праці).

9. Ринок безперервно здійснює «пошук» так званих рівноважних цін.

10. Конкуренція – це важливий чинник встановлення рівноваги (через ціни). Існуючі цінові сигнали регулюють ринок, з допомогою їх досягається рівновага.

11. Для рівноваги потрібний ринковий механізм, який діє значно ефективніше, ніж у минулому так звана планова система.

Запитання та завдання для контролю

1. Товар та його властивості. Величина вартості товару. Закон вартості.

2. Сутність та функції грошей. Види грошей. Закони грошового обігу. Гроші в сучасній Україні та грошова реформа 1996 року.

3. Попит, пропозиція та ціна ринкової рівноваги. Конкуренція та монополія: вплив на утворення ринкової ціни. Антимонопольна діяльність держави.

4. Різні види ринків та ринкова інфраструктура.

5. Основні форми доходів у ринковій економіці.

6. Грошова система, її склад та основні типи.

7. Показники грошової маси.

8. Закони грошового обігу.

9. Валютні курси та конвертованість грошей. Види конвертованості.

10. Конкуренція та монополія: вплив на утворення ринкової ціни. Антимонопольна діяльність держави.

Термінологічний словник

Споживач – це суб'єкт, який відчуває необхідність або якісь потреби, тобто це носій потреб. Потреби споживачів виявляються в споживчому попиті на товари і послуги.

Закон вартості – об'єктивний економічний закон, що регулює зв'язки між виробниками, поділ і стимулювання суспільної праці в умовах товарного виробництва.

Попит – це представлена на ринку потреба в товарі при даній ціні на нього. Коли йдеться про «попит», то маємо на увазі *платоспроможний попит*, його грошове забезпечення. Обсяг попиту на певний товар на ринку визначається кількістю товарів, яку покупці можуть купити при даних цінах і грошових доходах.

Пропозиція – можливість і бажання продавця (виробника) пропонувати свої товари для реалізації на ринку за певними цінами. Обсяг пропозиції – це кількість товару, яка є в продажу при даній ціні на нього. Попит і пропозиція є проявом конкуренції покупців та конкуренції продавців даного товару.

Контрольні тестові завдання

1. Ринок ґрунтується на таких основних елементах, як:

а) ціна, попит, пропозиція й конкуренція;

- б) ціна, попит, пропозиція;
- в) ціна, пропозиція й конкуренція;
- г) ціна, попит й конкуренція.

2. Ринковий механізм – це:

- а) готовність виробника продати певну кількість даного товару або послуги за певну ціну в даний період часу;
- б) певна кількість грошових одиниць, отриманих за товар;
- в) механізм взаємозв'язку й взаємодії основних елементів ринку, дії основних економічних законів ринку;
- г) пред'явлені на ринку бажання й можливість споживача купити певну кількість даного товару або послуги за певну ціну в даний період часу.

3. З метою утримання першості ринковий лідер має використовувати основні різновиди маркетингових стратегій:

- а) розширення місткості ринку;
- б) захист позицій;
- в) підвищення ринкової частки за існуючої місткості ринку;
- г) усі відповіді правильні.

4. Пропозиція – це:

- а) суперництво між учасниками ринку за кращі умови проведення й реалізацію продукції, за одержання максимального прибутку при мінімальних видатках проведення;
 - б) готовність виробника продати певну кількість даного товару або послуги за певну ціну в даний період часу;
 - в) механізм взаємозв'язку й взаємодії основних елементів ринку, дії основних економічних законів ринку;
 - г) певна кількість грошових одиниць, отриманих за товар.
- Розрізняють ціну продавця, ціну покупця й ринкову ціну.

5. Економічні обмеження – це:

- а) обмеження вартісного характеру, зумовлені платоспроможністю;
- б) обмеження, зумовлені юридичними законами, правом;
- в) встановлені законом правила, що визначають, якими благами може володіти, користуватися і розпоряджатися той або інший суб'єкт, а також умови здійснення цих прав;

г) перевага, що забезпечує міцні позиції підприємства на ринку і доходи на рівні, вищому за середній по галузі, завдяки кращій компетенції і можливостям у певній сфері чи напрямі діяльності.

6. Попит – це:

а) форма прояву потреб покупців у певних товарах і послугах, забезпечена відповідними грошовими засобами;

б) застосування цін, обсягу виробництва і продажу товарів та послуг;

в) механізм формування ринкових цін і розподілу ресурсів, взаємодії суб'єктів господарювання;

г) форма прояву формування ринкових цін.

7. Найважливішою категорією в умовах ринкової економіки є:

а) попит та пропозиція;

б) конкурентоспроможність;

в) попит;

г) пропозиція та конкуренція.

8. Основним чинником ринкового попиту є:

а) попит;

б) ціна товару чи послуги;

в) пропозиції;

г) взаємодії попиту та пропозиції.

9. Конкурентна перевага – це:

а) перевага, що забезпечує міцні позиції підприємства на ринку і доходи на рівні, вищому за середній по галузі, завдяки кращій компетенції і можливостям у певній сфері чи напрямі діяльності;

б) важливий напрям стратегічної діяльності фірми-лідера;

в) стабілізація відносин між суб'єктами ринку на основі інтеграції;

г) розвиток системи горизонтальних зв'язків.

10. Формою прояву попиту є:

а) ринковий попит;

- б) обсяг (величина) попиту;
- в) пропозиція;
- г) крива попиту.

Тема 10. Інфраструктура ринку

План

10.1. Інфраструктура ринкової системи: сутність, класифікація та функції.

10.2. Фондові й товарні біржі.

10.3. Банки й фінансово-кредитні посередники.

10.4. Сутність та структура фінансового ринку.

Самостійна робота (тези)

10.1. Кредитний ринок та його значення для розвитку національної економіки.

10.1. Інфраструктура ринкової системи: сутність, класифікація та функції

Обслуговування ринків пов'язано із сферою обігу реального і фіктивного капіталу. *Обіг* – це особлива сфера суспільного відтворення, в якій вироблений продукт переходить до споживача. Капітал сфери обігу функціонує як торговельний і позичковий, які є відокремленими формами продуктивного капіталу. Торговельний капітал спеціалізується на реалізації товарів (послуг). Позичковий капітал – це грошовий капітал, що надається в позику на певних умовах. Джерелом його утворення є тимчасово вільні кошти. Вони накопичуються у підприємців (нерозподілений прибуток, частина оборотного капіталу в грошовій формі, резерв), у населення у вигляді заощаджень, у власників землі (як фактора виробництва) у вигляді ренти, у держави (за рахунок функціонування державного підприємницького сектору) – позитивного салдо до державного і місцевих бюджетів.

Функціонування ринку передбачає постійний рух товарів, послуг, грошей, цінних паперів, робочої сили. Для цього потрібні

певні організації, які, діючи в рамках закону, обслуговують ринкові відносини. Тобто сучасному ринковому господарству необхідна відповідна *інфраструктура*.

Вперше термін «*інфраструктура*» використали для позначення об'єктів і споруд, що забезпечували життєдіяльність збройних сил. У сорокові роки на Заході під інфраструктурою стали розуміти сукупність видів економічної діяльності, які обслуговують функціонування матеріального виробництва.

Інфраструктура – це обов'язковий компонент будь-якої цілісної економічної системи і підсистеми.

Стосовно ринку як самостійної підсистеми *інфраструктура* – це система державних, приватних і громадських інститутів (організацій та установ), що обслуговує інтереси суб'єктів ринкових відносин, забезпечує їх ефективну взаємодію.

У науковій, науково-методичній літературі знаходимо такі класифікації ринкової інфраструктури.

Розрізняють:

1) *організаційно-технічну інфраструктуру* (товарні біржі й аукціони, торгові дома і торгові палати, холдингові й брокерські компанії, інформаційні центри та ярмарки, сервісні центри, пункти прокату й лізингу, державні інспекції, різні асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації й засоби оперативного зв'язку).

Одні з цих установ покликані сприяти встановленню ділових контактів між підприємствами, надавати їм інформаційні, консультативні, розрахункові та інші послуги (ярмарки, біржі, виставки, центри), інші – беруть на себе функції загальної координації ринкових зв'язків, представляють інтереси своїх членів на регіональному, державному та міжнародному рівнях (асоціації, торгові й господарські палати), треті – являють собою спеціальні державні органи регулювання ринкових відносин (податкові інспекції, служби щодо контролю за цінами і стандартами, страховий нагляд тощо);

2) *фінансово-кредитну інфраструктуру* (банки, фондові й валютні біржі, страхові та інвестиційні компанії, фонди профспілок та інших громадських організацій).

Це всі ті, хто здатен займатися та займається мобілізацією тимчасово вільних грошових ресурсів, перетворює їх у кредити, а потім і в капіталовкладення. На практиці використовується безліч варіантів прибуткового використання цих коштів, коли, наприклад, фонди громадських організацій передаються в позику комерційним банкам, інвестуються в акції тощо. У ринковій економіці кожна грошова одиниця (гривня, долар, франк тощо) щогодини має працювати, перебувати в обігу, приносити прибуток. Фінансово-кредитна інфраструктура саме й забезпечує вирішення цієї проблеми;

3) *науково-дослідницьку інфраструктуру* (наукові інститути з вивчення ринкових проблем, інформаційно-консультативні фірми, аудиторські організації, спеціальні навчальні заклади.

Інститути та організації, що утворюють цю інфраструктуру, вивчають динаміку ринкової ситуації, займаються розробкою стратегії і тактики поведінки підприємств на ринку, прогнозів для уряду й підприємців, моделюванням наслідків тих чи інших рішень, наданням консультації, улагодженням конфліктів між партнерами, підготовкою економістів, менеджерів та фахівців з маркетингу;

4) *державно-регулятивна* (законодавче регулювання ринкових відносин; центри зайнятості; органи ліцензування, оподаткування; митна система).

Знаходимо й іншу класифікацію: усі елементи ринкової інфраструктури зводяться в три функціональні групи.

На підставі цього виділяють два види ринкової інфраструктури (рис. 10.1):

– *спеціалізована*, тобто така, яка обслуговує окремі ринки: товарний ринок та ринок природних ресурсів – *товарна біржа*; ринок праці – *служба зайнятості*; ринок капіталів і грошей – *банки та фінансово-кредитні посередники*; ринок цінних паперів – *фондові біржі та ін.*;

– *загальна*, тобто така, яка обслуговує всю економічну систему, нею зайнятий увесь економічний простір від виробника до споживача.

До основних елементів *спеціалізованої* інфраструктури, тобто інфраструктури, яка сприяє організаційному оформленню ринкових відносин, належать біржі, системи оптової й роздрібної торгівлі, ярмарки, аукціони, торговельні дома та ін.

Загальна інфраструктура обслуговує ринкову економіку в цілому. З певною мірою умовності до неї відносять: грошову, фінансову, кредитну й податкову системи.

Рис. 10.1. Сфери дії спеціалізованої та загальної інфраструктури

Отже, в сучасній економічній системі інфраструктура ринку:

- виступає як механізм функціонування підприємництва. Вона заповнює величезний економічний простір від виробництва до споживання. Отримуючи виготовлену продукцію, вона організовує укладання контрактів на постачання, просуває товарні потоки за видами економічної діяльності і регіонах, регулює збут і обслуговування економічної системи;
- сприяє учасникам ринкових відносин реалізовувати власні інтереси;
- підвищує оперативність та ефективність роботи ринкових суб'єктів на основі спеціалізації окремих суб'єктів економіки і видів діяльності;
- забезпечує організаційне оформлення ринкових відносин;
- полегшує форми юридичного та економічного контролю, державного і суспільного регулювання ділової практики [1].

Примітки та ілюстративний матеріал

Допоміжні організації ринкової економіки

Організаційна фінансова інфраструктура – це сукупність відповідних організаційних структур, які забезпечують функціонування фінансів як в окремих секторах фінансової системи, так і за її межами. Вона включає три складові: управлінську, інституційну та обслуговувальну.

Управлінська фінансова інфраструктура представлена фінансовими органами, які виконують функції оперативного управління у сфері державних фінансів, регулятивну діяльність щодо інституцій фінансового та страхового ринків і ринку фінансових послуг, а також фінансовими органами галузей, відомств, підприємств, організацій та установ.

Інституційна фінансова інфраструктура – сукупність фінансових інституцій, які функціонують на фінансовому ринку і ринку фінансових послуг, виконуючи функції щодо переміщення та інвестування ресурсів.

Обслуговувальна фінансова інфраструктура включає суб'єктів, що виконують функції посередників на фінансовому ринку (біржі, брокерські і дилерські контори та ін.) і допоміжні функції на ринку цінних паперів (депозитарії, реєстратори тощо), а також суб'єктів, які, не будучи фінансовими за змістом, надають послуги іншим суб'єктам у сфері фінансової діяльності (рейтингові та аналітичні агентства, аудиторські і консалтингові фірми, інформаційні служби, ріелтерські контори, бюро кредитних історій тощо).

Інструментальна фінансова інфраструктура – це сукупність фінансових інструментів, які використовують суб'єкти організаційної інфраструктури у процесі роботи. Оскільки напрями і сфери діяльності окремих суб'єктів, їх функції, завдання та повноваження суттєво відрізняються, мають місце і відмінності в інструментах, які вони використовують. При цьому фінансові інструменти, забезпечуючи діяльність фінансового сектору, можна застосовувати і у фінансовій політиці для досягнення впливу одних суб'єктів на інші.

10.2. Фондові й товарні біржі

Фондові й товарні біржі – це установи, діяльність яких сприяє прискоренню обігу матеріальних цінностей – цінних паперів і товарів.

Діяльність *фондових бірж* забезпечує фірмам різних видів економічної діяльності можливість залучення інвестицій через продаж своїх цінних паперів. Якщо фірма інвестує за рахунок кредитів банку, плата за користування ним може бути надто високою.

Фондова біржа забезпечує також рух капіталів та їх спрямування у види економічної діяльності, що гарантують вищу продуктивність і дохід. Власники грошей віддають перевагу цінним паперам із вищим доходом. Такий дохід здатне забезпечити підприємство з вищими прибутками, і саме воно має кращий шанс продавати нові випуски цінних паперів. За допомогою фондової біржі уряд, продаючи державні цінні папери, одержує кошти для державних потреб.

Діяльність фондової біржі у кожній країні здійснюється відповідно до чинного законодавства та статуту біржі під контролем спеціальних державних структур [1].

На фондовій біржі існує постійне, тимчасове і гостьове членство. У біржових торгах важлива роль належить *маклерам* (штатні працівники біржі, які обслуговують членів та гостей біржі), *брокерам* (надають послуги членам і не членам біржі та діють за кошти клієнтів), *дилерам* (виконують брокерські операції за свій рахунок і на свою користь).

Управління фондовою біржею здійснює біржова рада з постійних членів і працівників біржі.

Товарна біржа – це об'єднання торгівців з метою впорядкування і полегшення торговельних операцій.

Біржова торгівля має переваги над небіржовою. Фермер може приїхати зі своїм продуктом на ринок після того, як споживачі придбали цей продукт в інших фермерів, тобто він не матиме шансів на успіх. Програють разом із фермером і покупці, які платять за небіржової торгівлі вищі ціни. Біржова торгівля завдяки

форвардним (зобов'язання продавців поставити певну кількість продукту певної якості у встановлений строк) та *ф'ючерсним* (придбання права купити або продати продукт у майбутньому за певною ціною) *угодам* запобігає вказаним ситуаціям.

Зареєстрованими членами товарної біржі, за участі яких укладаються угоди, виступають брокери та дилери. У разі укладання угод за дорученням клієнтів брокери отримують від них комісійні. Дилери отримують дохід у вигляді різниці між ціною купівлі й ціною продажу. Маклери товарних бірж, на відміну від маклерів фондових бірж, не мають права укладати біржові угоди. Вони регулюють порядок проведення торгів.

Рада біржі та її керуючий здійснюють контрольні функції. Товарні біржі світу торгують металами, енергоносіями, сільськогосподарською продукцією.

Гроші обслуговують усі ринкові відносини, охоплюють усі сфери й рівні ринкової економіки, де відбуваються процеси перетворення товарних форм у грошові і навпаки. А це передбачає наявність певного організаційного механізму, який забезпечує нормальне функціонування грошової маси.

Примітки та ілюстративний матеріал

В Україні статус валютної біржі надано Українській фондовій біржі (м. Київ). Валютна біржа може здійснювати такі операції: укладати угоди зі своїми членами та організовувати двосторонні угоди між ними на купівлю і продаж іноземної валюти за ринковим курсом; організовувати розрахунки в іноземній і в національній валютах в угодах, які укладені на біржі; визначати поточний ринковий курс іноземної валюти до національної; організовувати операції центрального банку з підтримання курсу національної валюти.

Членами валютної біржі можуть бути комерційні банки, яким видані ліцензії на проведення валютних операцій, а також фінансові установи, яким чинним законодавством надане право на проведення валютних операцій. Операції з купівлі і продажу валюти безпосередньо на біржі мають право здійснювати тільки її

члени, які діють від свого імені та за свій рахунок чи за рахунок своїх клієнтів, якими можуть бути національні підприємства, а також уповноважені банки – не члени біржі.

10.3. Банки й фінансово-кредитні посередники

Ринкова система може нормально функціонувати лише тоді, коли в її структурних елементах постійно циркулюють грошові потоки (готівкові й безготівкові).

Безперервність цієї циркуляції забезпечує кредитна система. *Кредит* – (від латинського «кредо» – вірю) – це економічні відносини між суб'єктами ринку з приводу передачі в тимчасове користування вільних коштів на засадах поворотності, строковості, платності та добровільності.

Ядром кредитної інфраструктури є банківська система. *Банк* – юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги, відомості про які внесені до державного реєстру банків.

Банки є фінансово-кредитними установами, що обслуговують рух грошей та капіталу. Розвиток банків відбувався паралельно з розвитком кредитних відносин. Надання кредитів (позичок) – одна з головних функцій банків. За надані кредити банк бере плату – *банківський процент*, а за вклади (депозити) сам платить процент. Різниця між процентом за кредит і процентами за вклади забезпечує банкові прибутки.

Банківська система ринкового типу, як правило, дворівнева. Вона складається з:

1) *центрального банку* (некомерційна державна або недержавна установа, яка виконує роль кредитного, емісійного і касового центру національної економіки. В Україні – це Національний банк України (НБУ);

2) *комерційних банків* (ділові фінансово-кредитні установи, що здійснюють пасивні (залучення вкладів), активні (надання позичок) та комісійні (обслуговування платежів клієнтів, зберігання цінних паперів, отримання грошей за зобов'язаннями – чеками, векселями) операції.

Пасивні операції – це операції, посередництвом яких утворюються ресурси банків: внески й позичені гроші; емісія заставних листів, банківських і комунальних облігацій, а також довгострокові позики в кореспондентів банку; *кореспонденти банку* – інші банки і кредитно-фінансові інститути, з якими банк перебуває у постійних ділових стосунках). За цими операціями банк сплачує проценти.

Активними операціями називається діяльність, пов'язана з розміщенням грошових ресурсів банку, тобто надання їх у кредит за певний процент. Причому кредити можуть надаватися як у вигляді грошових позик, так і зобов'язань банку гарантувати платежі клієнта. В останньому випадку банк не надає грошові позики, а лише обіцяє здійснити платежі в разі, якщо позичальник не зможе оплатити свої зобов'язання.

Комісійними операціями називається посередницька діяльність, яка не викликає кредитів з боку банків і не є джерелом надходження капіталу на його рахунки. До таких операцій належать: платіжний оборот, операції з валютою, інкасування векселів та чеків, прийняття на збереження цінних паперів і надання сейфів для користування, управління майном і т.д.

Сукупність банків та інших кредитно-фінансових закладів, що здійснюють мобілізацію вільних грошових ресурсів і надають їх у позику, називається *кредитною системою*. До кредитно-фінансових установ відносять:

- інвестиційні компанії, які випускають і продають власні цінні папери, в основному дрібним індивідуальним інвесторам;
- фінансові компанії здійснюють кредитування клієнтів шляхом купівлі їх боргових зобов'язань. Купівля зобов'язань дозволяє їм тримати великі пакети акцій компаній і здійснювати контроль над їх діяльністю. До фінансових компаній належать і кредитні установи, що обслуговують гуртову та роздрібну торгівлю, зокрема діючі у сфері споживчого кредиту;
- пенсійні фонди спеціалізуються на акумулюванні коштів юридичних і фізичних осіб у цільові фонди, з яких здійснюють

виплати громадянам після досягнення пенсійного віку або згідно із законодавством;

- кредитні спілки створюються окремими групами населення з метою об'єднання коштів для вирішення практичних проблем. Кредитні спілки утворюються на паях для короткострокового кредитування їх учасників (для будівництва або ремонту будинку, купівлі автомобіля тощо);

- страхові компанії здійснюють страхування життя або майна. У нашій країні існує майнове й особисте страхування. Майнове страхування розрізняється залежно від категорії та за видами застрахованого майна – страхування будівель та споруд, сільськогосподарських культур та тварин, засобів автотранспорту і рибальських суден, домашнього майна тощо. Особисте страхування поділяється на страхування життя, яке включає змішане страхування, страхування дітей, шлюбне, страхування пенсій, на випадок смерті та втрати працездатності (довічне і на певний строк), страхування від нещасних випадків, в якому розрізняються особисте страхування, страхування за рахунок підприємств і організацій, страхування пасажирів;

- ломбарди – це кредитні установи, які надають грошові позики під заставу рухомого майна. У нашій країні вони виникли на початку 20-х років. Ломбарди були створені з метою надання можливості населенню зберігати предмети особистого користування і домашнього вжитку, а також брати позику під заставу цих речей. Ломбарди видають позики на строк до трьох місяців у розмірі 75 % від вартості оцінки заставлених речей і до 90 % – вартості виробів з дорогоцінних металів, каменів, годинників у золотій оправі тощо;

- довірче товариство – товариство з додатковою відповідальністю, яке здійснює представницьку діяльність згідно з договором, укладеним довірцями майна щодо реалізації їхніх прав власників;

- факторингові компанії – це організації, які купують дебіторську заборгованість клієнтів, пов'язану з постачанням товарів або наданням послуг.

Торговельні підприємства, біржі, банки, кредитні та бюджетні заклади надають ринковій системі організаційної завершеності, об'єднують виробників і споживачів у єдиний господарський процес. Учасниками його може стати кожний, а от досягти успіху зможе лише той, хто оволодіє законами ринку.

10.4. Сутність та структура фінансового ринку

Рівень розвитку економіки будь-якої країни залежить, перелусім, від ефективності її промисловості, сільського господарства, транспорту, зв'язку, її науково-технічного потенціалу і його включеності у відтворювальний процес. Але в умовах ринкового господарства неможливо уявити розвинену та ефективну економіку без розвиненого й ефективного *фінансового ринку*. Загальновідомо, що фінансова система, яка виконує ряд важливих функцій в економіці, здійснює на неї активний вплив, який може бути як позитивним, так і негативним.

Розвиток фінансової системи особливо сприяє розвитку нових підприємств, і що розвиток фінансових ринків значно прискорює зростання наукоємних видів економічної діяльності, зокрема таких, як обчислювальна техніка, фармація, яким необхідне довгострокове зовнішнє фінансування.

В основі фінансового ринку виділяють кредитний ринок (ринок банківських кредитів), ринок цінних паперів (включаючи ринок похідних фінансових інструментів), валютний (валютно-грошовий) ринок. Як правило, до фінансового ринку належить також ринок страхових послуг. В окремих випадках як складову фінансового ринку виділяють ринок золота. Найбільш визначальною в економіці є роль кредитного ринку та ринку цінних паперів-фондового ринку. Під ринком цінних паперів розуміється ринок боргових паперів (облігацій, векселів, депозитних сертифікатів банків), пайових паперів (акцій, паїв) та похідних фінансових інструментів (рис. 10.2).

Рис. 10.2. Структура фінансового ринку

У сучасній економічній літературі виділяють 6 основних функцій фінансового ринку:

- платіжно-розрахункова;
- об'єднання ресурсів (концентрація капіталу) та виділення частин у підприємстві;
- тимчасовий, міжвидовий та міждержавний перерозподіл економічних ресурсів (капіталу);
- управління ризиками;
- інформаційна (надання інформації про ціни);
- подолання та пом'якшення проблем, що пов'язані з інформаційною асиметрією.

Останні роки виявилися надзвичайно сприятливими для розвитку інститутів спільного інвестування (ІСІ).

Інститут спільного інвестування – організація, що залучає кошти інвесторів з метою їхнього подальшого вкладення в цінні папери, корпоративні права, нерухомість та інші активи. При цьому динаміка розвитку інфраструктури ринку ІСІ значно перевищувала динаміку залучення інвесторів.

Фінрининок в Україні є не досить розвиненим. До основних причин відставання розвитку фінансових ринків слід віднести такі:

- відсутність скоординованої державної політики у сфері врегулювання роботи фінансових ринків; недосконалість законодавства, що регулює діяльність на фінансових ринках;
- недостатньо сформована інфраструктура фінансових ринків у цілому та фондового ринку зокрема;

– законодавчі прогалини у сфері корпоративного управління та незахищеність прав інвесторів;

– недостатнє висвітлення інформації про емітентів, професійних учасників ринку цінних паперів, ризиків стосовно фінансових інструментів, що перешкоджає оцінці інвестором реальної вартості і потенціалу українських підприємств, прийняттю ним інвестиційних рішень;

– відсутність належної концентрації торгівлі цінними паперами та іншими фінансовими інструментами у системі біржової торгівлі.

У зв'язку із цим необхідно забезпечити реалізацію комплексних реформ, спрямованих на вдосконалення функціонування фондового ринку та його інфраструктури, які повинні бути одними з центральних у комплексному реформуванні фінансових ринків та ринку капіталу.

Реформи повинні стосуватись, у першу чергу, розвитку інфраструктури ринків капіталу, зосередження укладення договорів купівлі-продажу цінних паперів на фондових біржах та інших організаторах торгівлі цінними паперами, розбудови Національної депозитарної системи, вдосконалення механізму захисту прав інвесторів і системи розкриття інформації на ринку цінних паперів, випуску та обігу фінансових інструментів.

Самостійна робота (тези)

10.1. Кредитний ринок та його значення для розвитку національної економіки

Роль кредиту в ринковій економіці важко переоцінити. Кредит забезпечує трансформацію грошового капіталу в позичковий і виражає відносини між кредиторами й позичальниками. За його допомоги вільні грошові капітали і доходи підприємств, особистого сектору та держави акумулюються, перетворюються на позиковий капітал, який надається за плату в тимчасове користування.

Капітал фізично, у вигляді засобів виробництва, не може переливатися з одних видів економічної діяльності в інші. Цей

процес здійснюється зазвичай у формі руху грошового капіталу. Тому кредит у ринковій економіці необхідний, перш за все, як еластичний механізм переливу капіталу з одних видів економічної діяльності до інших і вирівнювання норми прибутку.

Кредит вирішує суперечність між необхідністю вільного переходу капіталу з одних видів економічної діяльності в інші і закріпленням виробничого капіталу в певній натуральній формі. Він дозволяє також долати обмеженість індивідуального капіталу. Водночас кредит необхідний для підтримки безперервності кругообігу фондів підприємств, що діють, обслуговування процесу реалізації виробничих товарів.

Позиковий капітал перерозподіляється між видами економічної діяльності, спрямовуючись з урахуванням ринкових орієнтирів у ті сфери, які забезпечують отримання вищого прибутку або яким надається перевага відповідно до загальнонаціональних програм. Тому кредит виконує перерозподільну функцію. Ця функція має суспільний характер та активно використовується державою у регулюванні виробничих пропорцій та управлінні сукупним грошовим капіталом.

Кредит здатний справляти активну дію на обсяг і структуру грошової маси, платіжного обороту, швидкість обертання грошей. Завдяки кредиту прискорюється процес капіталізації прибутку, а отже, концентрації виробництва.

Кредит стимулює розвиток виробничих сил, прискорює формування джерел капіталу для розширення відтворення на основі досягнень науково-технічного прогресу. Регулюючи доступ позичальників на ринок позикових капіталів, надаючи урядові гарантії і пільги, держава орієнтує банки на переважне кредитування тих підприємств та видів економічної діяльності, діяльність яких відповідає здійсненню загальнонаціональних програм соціально-економічного розвитку. Держава може використовувати кредит для стимулювання капітальних вкладень, житлового будівництва, експорту товарів, освоєння відсталих регіонів.

Без кредитної підтримки неможливо забезпечити швидке і цивілізоване становлення фермерських господарств, підприємств малого та середнього бізнесу, впровадження інших видів підприємницької діяльності на внутрішньодержавному і зовнішньому економічному просторі.

Збільшення масштабів накопичення грошового капіталу в умовах капіталізму зумовило розвиток кредитного ринку. Під впливом попиту і пропозиції відбувається рух позикового капіталу: капітал, що накопичується у вигляді грошових коштів, перетворюється безпосередньо на позиковий капітал.

Кредитний ринок – це специфічна сфера економічних відносин, де об'єктом операцій є наданий на певних умовах у позику капітал. Складається з банківської системи та небанківських фінансово-кредитних установ (рис. 10.3).

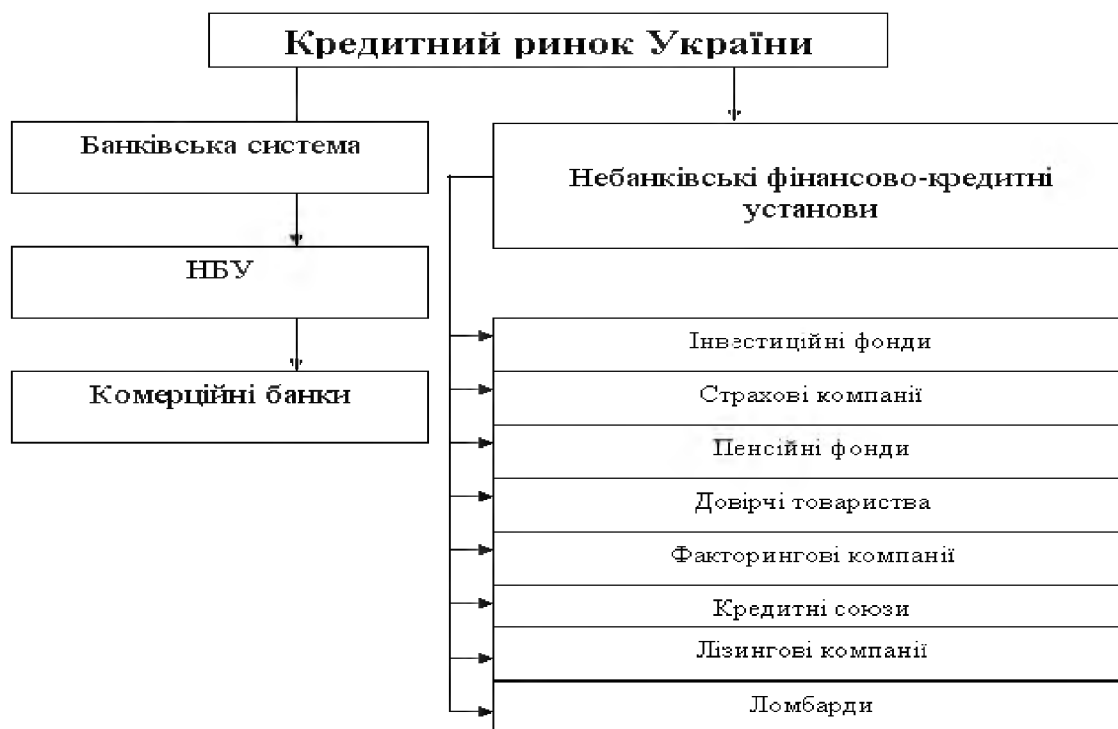

Рис. 10.3. Інституційна структура кредитного ринку

Грошовий капітал вивільняється у процесі відтворення. Він прямує туди у вигляді позикового капіталу через ринок, а потім знов повертається до кредитора (банкам та іншим кредитно-фінансовим інститутам).

Сутність кредитного ринку не залежить від того, який грошовий капітал використовується в ньому: власний або чужий, акумульований, тобто не має значення, чи веде банкір свою справу лише за допомогою власного капіталу або тільки за допомогою капіталу, що депонує у нього.

Зміст, характер використання, закономірності розвитку кредитного ринку визначаються соціально-економічними відносинами капіталістичного способу виробництва. У свою чергу, сутність цього ринку зумовлює конкретну роль, яку він виконує у сучасному механізмі державно-монополістичного капіталізму.

Кредитний ринок сприяє зростанню виробництва і товарообігу, руху капіталів усередині країни, трансформації грошових заощаджень у капіталовкладення, реалізації науково-технічної революції, оновленню основного капіталу. У цьому сенсі ринок опосередковує різні фази відтворення, є своєрідною опорою матеріальної сфери виробництва, звідки вона черпає додаткові грошові ресурси.

Економічна роль кредитного ринку полягає в його здатності об'єднати дрібні, розрізнені грошові кошти на користь усього капіталістичного накопичення. Це дозволяє ринку активно впливати на концентрацію і централізацію виробництва й капіталу.

Важливою особливістю кредитного ринку є посилення впливу на процес інтернаціоналізації світового господарства за допомогою забезпечення міграції капіталів. Крім того, кредитний ринок відіграє важливу роль у структурній перебудові капіталістичної економіки, особливо таких промислово розвинених країн, як США, країни Західної Європи і Японії.

Функції кредитного ринку визначаються його сутністю і роллю, яку він виконує у системі капіталістичного господарства, а також завданнями із відтворення капіталістичних виробничих відносин.

Слід виділити *п'ять основних функцій* кредитного ринку:

- обслуговування товарного звернення через кредит;
- акумуляція або збирання грошових заощаджень (накопичень) підприємств, населення, держави, а також іноземних клієнтів;

– трансформація грошових фондів безпосередньо в позиковий капітал і використання його у вигляді капіталовкладень для обслуговування процесу виробництва;

– обслуговування держави й населення як джерел капіталу для покриття державних і споживчих витрат;

– прискорення концентрації та централізації капіталу, сприяння утворенню могутніх фінансово-промислових груп.

Зазначені функції кредитного ринку спрямовані на підтримку капіталістичного способу виробництва, забезпечення функціонування економічної системи державно-монополістичного капіталізму.

В Україні діє *дворівнева банківська система*. Перший рівень банківської системи України займає Національний банк України (НБУ). Основною метою діяльності НБУ є підтримання стабільності національної грошової одиниці. Другий рівень банківської системи України складається з комерційних банків – банки, які здійснюють універсальні банківські операції з економічними суб'єктами, здебільшого за рахунок власних коштів та залучення кредитних ресурсів своїх клієнтів. Як найважливіша інфраструктура ринкової економіки України, що формується, банківська система спрямована на обслуговування процесів становлення нових ринків, демонополізацію, приватизацію, технічну і технологічну перебудову національної економіки.

Запитання та завдання для контролю

1. Що таке інфраструктура ринку? Покажіть її роль у системі ринкових відносин.

2. Назвіть основні підходи до класифікації ринкової інфраструктури. Наведіть приклади класифікацій.

3. Назвіть основні елементи загальної і спеціалізованої ринкової інфраструктури.

4. Назвіть основні функції ринкової інфраструктури в сучасній економічній системі.

5. Дайте визначення і сформулюйте основні функції товарної біржі.

6. Як здійснюється управління діяльністю фондової біржі?
7. Яка роль фінансової системи у ринковій економіці?
8. Що становить основу фінансової системи країни?
9. Назвіть основні форми кредиту. Дайте його визначення.
10. Що є ядром кредитної інфраструктури країни?

Термінологічний словник

Обіг – це особлива сфера суспільного відтворення, в якій вироблений продукт переходить до споживача.

Фондові й товарні біржі – це установи, діяльність яких сприяє прискоренню обігу матеріальних цінностей – цінних паперів і товарів.

Банки є фінансово-кредитними установами, що обслуговують рух грошей та капіталу.

Ломбарди – це кредитні установи, які надають грошові позики під заставу рухомого майна. У нашій країні вони виникли на початку 20-х років. Ломбарди були створені з метою надання можливості населенню зберігати предмети особистого користування і домашнього вжитку, а також брати позику під заставу цих речей. Ломбарди видають позики на строк до трьох місяців у розмірі 75 % від вартості оцінки заставлених речей і до 90 % – вартості виробів з дорогоцінних металів, каменів, годинників у золотій оправі тощо.

Довірче товариство – товариство з додатковою відповідальністю, яке здійснює представницьку діяльність згідно з договором, укладеним довірителями майна щодо реалізації їхніх прав власників.

Факторингові компанії – це організації, які купують дебіторську заборгованість клієнтів, пов'язану з постачанням товарів або наданням послуг.

Інститут спільного інвестування – організація, що залучає кошти інвесторів з метою їхнього подальшого вкладення в цінні папери, корпоративні права, нерухомість та інші активи. При цьому динаміка розвитку інфраструктури ринку ІСІ значно перевищувала динаміку залучення інвесторів.

Кредитний ринок – це специфічна сфера економічних відносин, де об'єктом операцій є наданий на певних умовах у позику капітал. Складається з банківської системи та небанківських фінансово-кредитних установ.

Контрольні тестові завдання

1. Інфраструктура ринку – це:

- а) система установ, підприємств, організацій і служб, які забезпечують рух товарів і послуг, грошей, цінних паперів, робочої сили;
- б) спосіб продажу конкретних товарів з публічних торгів у заздалегідь визначений час та у визначеному місці покупцю, який запропонував найвищу ціну;
- в) регіональні торги, які організовуються у певному місці і в певний час;
- г) особливий суб'єкт господарювання, який надає послуги в укладенні біржових угод, виявленні попиту та пропозиції на товари, вивчає, упорядковує товарообіг і сприяє здійсненню пов'язаних з ним торговельних операцій.

2. До інфраструктури ринку належать:

- а) аукціони, різні види бірж, ярмарки, торгові палати;
- б) банки та інші фінансові установи, страхові та інвестиційні компанії;
- в) пункти прокату та лізингу, інформаційно-комерційні та постачальницько-збутові організації, служби зайнятості, аудиторські організації, центри маркетингу;
- г) усі відповіді правильні.

3. Товарна біржа – це:

- а) особливий суб'єкт господарювання, який надає послуги в укладенні біржових угод, виявленні попиту та пропозиції на товари, товарних цін, вивчає, упорядковує товарообіг і сприяє здійсненню пов'язаних з ним торговельних операцій;
- б) регіональні торги, які організовуються у певному місці і в певний час;

в) спосіб продажу конкретних товарів з публічних торгів у заздалегідь визначений час та у визначеному місці покупцю, який запропонував найвищу ціну;

г) діяльність спеціально уповноважених державних організацій та суб'єктів господарювання, пов'язана з наданням страхових послуг юридичним особам або громадянам щодо захисту їх майнових інтересів у разі настання страхового випадку за рахунок грошових фондів, які формуються шляхом сплати страхувальниками страхових платежів.

4. Торговельні операції на товарних біржах здійснюються за:

- а) форвардними і ф'ючерсними угодами;
- б) акціонерними угодами;
- в) підприємницькими угодами;
- г) товарними угодами.

5. Ф'ючерсні угоди:

а) це придбання права купити відповідний товар у майбутньому за біржовою (котирувальною) ціною, тобто це акти купівлі-продажу не самого товару, а прав на товар (наприклад, зерно майбутнього врожаю);

б) це зобов'язання продавця здійснити постачання покупцю певної кількості товару домовленої якості у зазначений час і за визначеними цінами, що забезпечують відповідний прибуток;

в) це регіональні торги, які організовуються у певному місці і в певний час;

г) це система установ, підприємств, організацій і служб, які забезпечують рух товарів і послуг, грошей, цінних паперів, робочої сили.

6. Яке з наведених нижче положень не є умовою формування ринкових відносин:

- а) повне забезпечення виробничими ресурсами суб'єктів господарювання;
- б) вільне ціноутворення;
- в) економічна незалежність суб'єктів господарської діяльності;
- г) конкуренція товаровиробників.

7. Яке з наведених нижче положень не є умовою формування ринкових відносин:

- а) повне забезпечення виробничими ресурсами суб'єктів господарювання;
- б) вільне ціноутворення;
- в) економічна незалежність суб'єктів господарської діяльності;
- г) конкуренція товаровиробників.

8. Яке з наведених нижче положень не є умовою формування ринкових відносин:

- а) вільне ціноутворення;
- б) економічна незалежність суб'єктів господарської діяльності;
- в) повне забезпечення виробничими ресурсами суб'єктів господарювання;
- г) конкуренція товаровиробників.

9. Дистриб'ютор – це торговий посередник, який веде операції в каналах розподілу:

- а) від чужого імені і за свій рахунок;
- б) від свого імені і за свій рахунок;
- в) від свого імені і за чужий рахунок;
- г) від чужого імені і за чужий рахунок.

10. Яка з наведених ознак не відповідає сучасному поняттю «вільний ринок»:

- а) диктат на ринку споживача, а не виробника;
- б) високі організованість та виконавча дисципліна;
- в) можливість вкладати гроші в будь-яку сферу;
- г) існує достатня кількість ресурсів для ведення господарства.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Базова література

1. Ажнюк М. О. Основи економічної теорії : навч. посіб. / М. О. Ажнюк, О. С. Передрій. – К. : Знання, 2008. – 368 с.
2. Андрусь О. І. Економічна теорія : практикум. Інтерактивні методи в модульному навчанні : навчальний посібник. – К. : КНТ, 2008. – 480 с.
3. Базилевич В. Д. Макроекономіка: практикум : навч. посіб. / Базилевич В. Д., Базилевич К. С., Баластрик Л. О. / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2010. – 550 с.
4. Білецька Л. В. Економічна теорія: Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка : навчальний посібник / Л. В. Білецька, О. В. Білецький, В. І. Савич. – Київ : ЦНЛ, 2009. – 652 с.
5. Бочан І. О. Основи економічної теорії: інституціональний підхід : навч. посіб. / І. О. Бочан. – К. : Знання, 2012. – 211 с.
6. Гальчинський А. С. Економічна теорія : підручник / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко. – К. : Вища школа, 2010. – 503 с.
7. Гриценко А. Економічна теорія в сучасному світі / А. Гриценко // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 40–54.
8. Гражевська Н. І. Еволюція сучасних економічних систем : навч. посіб. / Н. І. Гражевська. – К., 2011. – 286 с.
9. Глобалізація світового господарства: геопросторовий вимір : [монографія] / О. О. Любівцева та ін. – К. : Київ. ун-т, 2010. – 160 с.
10. Дзюбик С. Д. Основи економічної теорії : навч. посіб. / С. Д. Дзюбик, О. С. Ривак. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2014. – 424 с.
11. Економічна теорія : навчальний посібник / О. В. Стефанишин, М. В. Квак, М. В. Кічурчак [та ін.]. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – 336 с.
12. Економічна теорія : навч. посіб. / Л. Є. Сімків, І. І. Проданова, Р. Т. Мацьків [та ін.]. – Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2012. – 353 с.

13. Економічна теорія : навч. пос./ В. С. Костюк., А. М. Андрющенко, І. П. Борецько. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 282 с.

14. Економічна теорія: історія економіки та економічної думки, політична економія, мікроекономіка, макроекономіка : навчальний посібник для самостійної підготовки до комплексного державного екзамену з економічної теорії / Н. П. Мацелюх, І. А. Максименко, І. М. Бурдейний, М. М. Теліщук та ін. – Чернівці : Прут, 2011. – 552 с.

15. Економічна теорія – політекономічний контекст: навч. посіб. / П. М. Макаренко, Л. Ю. Мельник, А. П. Макаренко, Л. Л. Мельник. – 2-ге вид., доопрац. і допов. – Полтава : РВВ ПДАА, 2010. – 211 с.

16. Економічна теорія. Політекономія : підручник / [В. М. Тарасевич та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Тарасевича. – К. : Знання, 2012. – 206 с.

17. Економічна теорія : політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – 9-те вид., доп. – К., 2014. – 710 с.

18. Економічна асоціація України з Європейським Союзом : монографія / О. І. Шнирков, В. І. Муравйов, Р. О. Заблоцька та ін. ; за ред. О. І. Шниркова, В. І. Муравйова. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2015. – 415 с.

19. Історія економіки та економічної думки (у схемах, таблицях і рисунках) : навчальний посібник / Теліщук Микола Миколайович, Теліщук Мирослава Миколаївна. – Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2015. – 494 с. (Гриф надано Міністерством освіти і науки України, лист № 1/11-10229 від 03.07.2014).

20. Конспект лекцій у схемах та таблицях з курсу «Політична економія» / Максименко І. А., Поснова Т. В., Назарова М. І. – Ірпінь : НУДПСУ, 2014. – 118 с.

21. Кравчук Н.Я. Дивергенція глобального розвитку : сучасна парадигма формування геофінансового простору : монографія / Н. Я. Кравчук. – К., 2012. – 782 с.

22. Економічна теорія: історія економіки та економічної думки, політична економія, мікроекономіка, макроекономіка : навчальний посібник / Мацелюх Н. П., Максименко І. А., Бурдейний І. М., Теліщук М. М. – 2-ге видання, доп. і перероб. – Чернівці : Прут, 2012. – 552 с.

23. Економічна теорія : навчальний посібник / Семененко В. М., Коваленко Д. І., Бугас В. В., Семененко О. В. ; за заг. ред. В. М. Семененка та Д. І. Коваленка. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 360 с.

24. Основи економічної науки : навч. посіб. / Мацелюх Н. П., Розум О. М., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 324 с.

25. Основи економічної теорії: навч. посіб. / Дзюбик С. Д., Ривак О. С. – 3-тє вид., перероб, та доп. – К., 2014. – 423 с.

26. Основи теорії економіки : навч. посіб. / за ред. Козак Ю. Г., Шаповал С. С. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 264 с.

27. Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее. Часть II. : монография / под. ред. В. М. Гейца, В. Н. Тарасевича. – К. : ЦУЛ, 2014. – 566 с.

28. Політична економія. Частина І. Загальні засади економічного розвитку : навчальний посібник / Н. П. Мацелюх, І. А. Максименко та ін. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 168 с.

29. Політична економія. Частина ІІ. Загальні основи ринку. Суб'єкти ринкової економіки : навчальний посібник / Н. П. Мацелюх, І. А. Максименко та ін. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 168 с.

30. Політична економія. Частина ІІІ. Економічний розвиток. Сучасні економічні системи. Світове господарство : навчальний посібник / Н. П. Мацелюх, І. А. Максименко та ін. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 168 с.

31. Поліщук Л. С. Економіка та зовнішньоекономічні зв'язки України : навчальний посібник / Л. С. Поліщук. – К. : Видавничо-поліграфічний центр Київський університет, 2013. – 271 с.

32. Стрішенець О. М. Економічна теорія : навч. посіб. для студентів ВНЗ / О. М. Стрішенець, В. І. Ліщук, Л. В. Єлісєєва ; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – 236 с.

33. Політична економія: підручник / Федоренко В. Г., Діденко О. М., Руженський М. М., Іткін О. Ф. ; за науковою ред. доктора економ. наук проф. В. Г. Федоренка. – К. : Алерта, 2008. – 487 с.

34. Філіпенко А. С. Теорія міжнародної економічної політики : навч. посіб. / А. С. Філіпенко. – К. : Академвидав, 2013. – 216 с.

35. Шнирков О. І. Конкурентна політика Європейського Союзу : навчальний посібник / О. І. Шнирков. – К. : Видавничо-поліграфічний центр Київський університет, 2015. – 110 с.

36. Швець І. Ю. Економічна теорія [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Ю. Швець. – Сімферополь : ДІАЙП, 2013. – 618 с.

37. Щетинін А. І. Політична економія : підручник / А. І. Щетинін. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 480 с.

Додаткова література

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг; пер. з англ. – К. : Основи, 2001.

2. Гриценко А. А. Політична економія: актуалізація проблематики, методологічний потенціал і сполученість з інституціоналізмом / А. А. Гриценко // Економічна теорія. – 2012. – № 1. – С. 5–20.

3. Історія економіки та економічної думки. Політична економія. Мікроекономіка. Макроекономіка : навч. посіб. / Мацелюх Н. П., Максименко І. А., Теліщук М. М. та ін. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 382 с.

4. Національна економіка : навч. посібник / Старостенко Г. Г., Онишко С. В., Поснова Т. В. – К. : Ліра-К, 2011. – 432 с.

5. Норт Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Даглас ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000. – 198 с.

6. Сміт А. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт; пер. з англ. – К. : Port-Royal, 2001.

7. Сучасні економічні теорії : навч. посіб. для самостійної підготовки до курсового екзамену та комплексного державного екзамену з економічної теорії / Н. П. Мацелюх, І. А. Максименко, М. М. Теліщук та ін. – 2-ге вид. перероб. та доп. – К. : Центр учбової літератури, 2016. – 224 с.

8. Тарасевич В. М. Політична економія: ім'я власне, широкий смисл і предметний простір / В. М. Тарасевич // Економічна теорія. – 2012. – № 1. – С. 21–34.

9. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер ; пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 781 с.

10. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития / Й. А. Шумпетер ; под. ред. В. С. Автономова ; пер. с англ. – М. : Директмедиа Паблишинг, 2008.

11. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці : монографія / В. Д. Якубенко. – К. : КНЕУ, 2004. – 252 с.

Інформаційні ресурси Інтернет

1. Актуальні проблеми економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.eco-science.net.

2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

2. Економіка та підприємництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Etp/texts.html.

3. Економіст [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/oc_Gum/Ekonomist/index.html.

4. Економічна теорія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ET/index.html.

5. Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua>.

6. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>.

7. Organization for Economic Cooperation and Development // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.oecd.org/std.

8. Офіційний сайт «KOF Index of Globalization» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://globalization.kof.ethz.ch>.

9. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>.

10. Програма розвитку ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.undp.org.

11. Statistical Office of the European Communities [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.europa.int.

12. Урядовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control>.

Міжнародні видання

1. Экономическая теория : практикум : учебное пособие / Давыденко Л. Н., Давыденко Е. Л., Соболенко И. А. – Мінськ : Вышэйшая школа, 2010. – 288 с.

2. Экономическая теория. Общие основы : учебное пособие / [М. И. Ноздрин и др.] ; под ред. М. И. Ноздрина. – Минск : Современная школа, 2011. – 390 с.

3. Мировая экономика и внешнеэкономическая деятельность : учебное пособие / С. Ю. Кричевский, М. И. Плотницкий, Г. В. Турбан [и др.] ; под общ. ред. М. И. Плотницкого, Г. В. Турбан. – Минск : Мисанта, 2010. – 614 с.

4. Актуальные проблемы институциональной экономики : Теория и практика : учебное пособие / В. С. Осипов, И. И. Смотрицкая. – М. : Юнити-Дана, 2015. – 127 с.

5. Политическая экономия (экономическая теория) : учебник. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2016. – 856 с.

6. Теория общественного хозяйствования (альтернатива экономической теории и экономикса) : учебник / К. С. Айнабек; исправл. и дополн. – Караганда : КЭУК, 2014. – 608 с.

7. Введение в экономику: основы экономического анализа : учеб. пособие / Б. И. Герасимов, Ю. В. Иода. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004.

8. История экономики : учебное пособие / Т. Н. Кустова, О. В. Камакина. – Рыбинск : РГАТА, 2001.

9. Микроэкономика. Основы общественного производства : учеб. пособие / Савелло Л. Л., Иванова М. А., Карташов Б. А., Андреев Г. Н. ; под. ред. Л. С. Шаховской / ВолгГТУ. – Волгоград, 2006. – 80 с.

10. Микроэкономика. Экономические основы деятельности фирмы : учеб. пособие / Савелло Л. Л., Иванова М. А., Карташов Б. А., Андреев Г. Н. ; под ред. Л. С. Шаховской ; ВолгГТУ. – Волгоград, 2006. – 80 с.

11. Экономическая теория : учеб. пособие для вузов / Л. А. Исаева, Г. Г. Романова, Л. Р. Шурипа, И. В. Родионова, С. В. Гук. – Владивосток : Мор. гос. ун-т, 2006.

12. Экономическая теория: макроэкономика : учебное пособие / В. А. Семенихина, С. А. Крючков ; отв. ред. д-р экон. наук, профессор Р. М. Гусейнов ; Новосиб. гос. архитектур.-строит. ун-т. – Новосибирск : НГАСУ, 2003.

13. Экономическая теория : конспект лекций / Кривонос Ю. Е. – Таганрог : ТТИ ЮФУ, 2009.

14. Внешнеэкономическая деятельность : учебник / Е. Ф. Прокушев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и КО», 2006. – 448 с.

Навчальне видання

СЕРІЯ «НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ УДФСУ»

Мацелюх Наталія Петрівна, Максименко Іван Андрійович,
Теліщук Микола Миколайович, Мартиненко Валентина Віталіївна,
Старостенко Ганна Григорівна, Поснова Тетяна Вікторівна,
Корж Марина Анатоліївна, Ковальчук Володимир Миколайович,
Скорик Марина Олегівна, Рябокінь Тарас Васильович,
Теліщук Мирослава Миколаївна

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ **(політекономія, мікроекономіка, макроекономіка)**

Політекономія

Навчальний посібник

Редактор

І. Є. Врублевська

*Форматування та
комп'ютерна верстка*

О. В. Лисенко

Здано до друку 05.04.2018. Формат 60×84/16.
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman».
Друк. арк. 15.7.

Тираж 300 примірників. Замовлення № 696.

*Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08200, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область, Україна*

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016*